नं० ५०५-घ
रसमञ्जरी टीका
व्यंग्यार्थकौमुदी
पत्राणि ८३

नं० ५०५ - घ
रसमञ्जरी टीका
व्यंग्यार्थ कौमुदी
पत्राणि ८३

नं० ५०५ - घ
रसमञ्जरी टीका
व्यंग्यार्थ कौमुदी
पत्राणि ८३
(अलंकारशास्त्रम्)

सं. १९८२ पत्र ३ विन् प्रं. ३१

श्रृंगारार्थकौमदी रसमंजरि टीका ८४ श्लोक २८५२

कीरलालकारि हत्या

काव्यशास्त्र

ॐश्रीगणेशायनमः॥सर्वेसाधुजनाःसदापतन्तुहृदामत्संप्रदायादलंपञ्जानापकरणाद्वैतनममतान्यालोच्यतत्त्वार्थदानावेदान्तामृतशीलपं
तिरहस्मितस्वानंदकंदाकारंवंदेनंजगद्दीप्यरंदपितयासानंदमालिंगितं १ कलितललितवंशीरंध्रसंचाररागैकप्रवणावलयंवंचन्यल्लु
वाभांगुलीके शुभिनवजलजाक्षीहृंदचंद्राननश्रीनिपमितनयनांतंगोपिकाकांतमीडे २ मूलेकल्पतरोरमंदवलितग्रीवंगवा
लोकनेब्रह्मेंद्रादिलब्धनमहार्थक्रोडस्पृष्टांघ्रिपीठंवपुः लीलालंपटगोपबालकबलव्याननंगोपिकासंकेतस्वनसावधानहृद
येसचिंतयेश्रीपतिं ३ सकलसुरमहेशांतनवविद्योपदेशाकरबलपितशेषमोदलक्ष्मीनिवेशं धृतललितविशेषैकर्णभूषाद्धि।
शेषंस्मितजटिलसवेशंचिंतयेचिद्विशेषं ४ पंचाशद्वर्णभेदैरपरिमिततनैरर्थजातैश्चयुक्तानानालंकाररम्यागणितगुणगणा।
धुष्टैतेहृपेनानाकसहिर्यत्प्रसादात्स्मरतिरसनोपांतदेशेनिमेषान्नित्यंचिंतेतरक्तैवसहसममस्तंखंभारतीसारसाव्या ५ श्रासी
द्दासीसभूमीयतिपरिहृष्टोहंस्तचंतुप्रतापज्वालामालाकरालानलशमनमहावारिवाहप्रवाह विहूद्ध्यानांबुधाराविरपचिर
परिच योन्याहितानल्पयर्मः स्वैःसारवीख्यातकीर्तिः सुसहितनृदयःकाश्मिराजाभिधानः ६ यदीपनगरपरेवसतिसस्वयंशंकरः
समस्तजनघातजप्रबलपापसंत्रासतः तिरस्कृतनभवेम्दवप्रभुरुप्रकसुक्ताफलप्रकल्पविद्रुथालपेसुरसटिदृसालंकृते ७ तद्देश
जोयन्नविभवदेकवीरःसत्पार्थिवप्रकरकेलिविलासशालीयोलटहः दितितलेकिलमार्गणानांराजाधनापवरदृद्रुम
वोजकांति ८ येनप्रवैरिवीरस्य्वक्षविरतदीनिभिंताशक्तिघातैस्तनन्यर्पस्ननसत्त्वजचिकुरलसदीर्घशेवालजालात्थन्का
तंगकुंभस्थलबहलगलच्चारुमुक्ताकलापप्रोद्यत्सैकतांतःपतितगजघटाकोटिसंभुअदिनका ९ सुजनितनोजनगोय।

मानकीर्त्तिमंथकरशागहइतिप्रसिद्धनामाजगतिजनार्द्दनचिंतितनैकविन्नः स्फुरदुरसूर्यसहस्रकोटिधामा ९ यत्कीर्त्याधिवल्लीकृतेत्रि
भुवनेजैवान्तकेरोहिणीशंभुपर्वतकन्यकास्वचतिर्ज्जकैलासमर्वीधरांविस्फुरत्क्षीरनिधिंमत्वापिवस्थयोरवीपंगजंसिंधुजंना
विंदद्विबुधः सहस्रनयनोमुकुंचविद्रधुः ११ यस्योद्यत्करवालकोलप्रमुषः प्रत्यर्थिसोमंतिनीचक्षुः कज्जलतस्करोपिसुचिर
हस्तावलंबादभूत नन्नंदीरसमस्तपार्थिवपृथुप्रख्यातकीर्त्तेस्तथाकोशस्यापिवमोजनंकलिमलप्रलुप्तसियारंभसः १२ त
स्मादभूत्क्ष्मीवरवीरसिंहदेवाभिधानः प्रभुतानियातंकलासुसर्वास्वपिप्रापदास्वविशारदः शारदेंदुकांतः १३ यस्यस्फा
रविपत्तपत्तसुवर्फवैयर्थ्यदीक्षागुरुः संग्रामाध्वरकर्ममर्मकुशलः प्रत्यर्थिपृथ्वीभुजां प्राणानर्द्धमणीर्यथापहरणानाका
रिकिंतुप्रमोक्षमंगेननवेत्तिदिव्यममजन्कोशस्थावङ्कः परः १४ प्रत्यार्थक्षितिपालतिंदुकवनयस्यप्रतापानलेसर्व्वेसंदह
तिस्फुलिंगनिवहैर्दग्धोविपन्नंडुपः पश्चात्स्वोडमिषाद्वियापिविधिनानीरंध्रतानामाकृशानैस्तत्कीर्त्तिपदाल्पखंडतिः
चपैः स्वबोल्लसत्कांतिभिः १५ येकोर्तिज्वलपंतिचंद्रमहसापीपुष्पसारेणवाकिंचैरावतहंतिनासममहीपद्वीरसिंहप्रभोः
मूलस्तेनिपतंयपाजनपितातेषांपत्नः सागरः सोयोप्यथविलंवितस्त्रिभुवनस्वबोल्लसंहपया १६ सहंदावनकेलिको
तुकमनाः सर्द्देशमेकंकरस्कुर्वाणः कमलंतणः कुवलयायोडेकपीठकरः चंचत्साधुगतिप्रकर्षीवलसत्पत्ताद्विजे
द्राप्ययोयोभूत्केवलमेकराववकमलाकांतः कलौभूतले १७ अनेकसौवर्णतुलादिदानाद्युपव्रजपीतिविशेषभाजा

२
2

भास्वान् विवस्वानपियेनराज्ञातुलंपर्यौनैवतुलांशशिभोक्ता १८ येयेसंग्राममूर्ध्नोनिशितशरवराघातसंत्यक्तजीवास्तेसर्वेवैरिभूपाः
स्वरवरयुवतीकेलिमग्नाःमखेन।स्वर्लोकेसर्वसंतोपपतनिमततवचोजातकोपप्रकर्षोयोवारत्नरदंतंकृतसुकृतवलादभ्यगा
ता॰समस्तान् १९ तदात्मजःसाधुगुणोरुपेतःश्रीचंद्रभानुःप्रथितःपृथिव्यां वर्वर्तिसर्वैरपरिगीतकीर्तिःसदाप्रदायान
परःपरेशो २० यस्यश्रीक्षितिपालमौलिनृपतेर्दानांबुनोत्पादितःस्वश्रास्वीतिविभाव्यतेबुधगणोक्तत्वार्थसंदर्शिभिःप्राके
तापिकदापिकिंचिदपिवानालोभिस्यावाल्यतोनोचेदकटदानरीतिरभवत्कस्मादमुष्मिंस्तरौ २१ ततयाचकविंदुहृंदमथु
रोदंचन्मिलिंदीत्वमस्यचदानांवुनिषेकभास्वरकरंदृष्टेदिग्गतांतरे दिग्गजकरासुयोतनुतरंयंमध्येवंरस्वाक्षरात्कनापत्रप
यास्थिरत्वमगाममनस्वितस्सभावंपयौ २३ यस्यश्रीक्षितिनायकस्यललितंदानोद्यमेपद्धचःक्वासेत्सर्वहिरण्यमित्युदभवनका
लमेवालघुतापःश्रापद्धिरण्येन्नस्विजनिर्जारंद्धिरण्याचलेस्वहाभोपिहिरण्यगर्भवपुषिस्वायापसंत्रासतः २४ गांगेयस्यशता
मियःप्रतिर्दिनंलीलावशाभ्यपतिर्मित्रभ्यःप्रदत्तानिवरिशिरसांसंग्राममूर्ध्नोवलीन् भूतेभ्यःकिलयःप्रयछतिक्रतस्तस्यात्रसा
म्यंभवेद्गांगेयस्यबलेस्यदानमहिमाविख्यातकीर्तेरपि २४ यल्लोकाःकामसाम्यंनृपकुलतिलकेचंद्रभानौवदंतितद्रूपे
तानमन्यद्धनुषिननपनोयच्छरेणाशुविद्धःयत्स्वस्यकालकानाःप्रगलितवसनास्त्रक्तभूषाविशेषाधावंतिप्रेमवद्धाःसंपटिस्थ
रवास्त्रैणसंघाःसरागाः २५ यस्यायत्करवालकालभुजगेसंग्रामदेशेमतिंगंतुर्वर्तितिवीरवैरिवनितावेणीभुजंगोगणाः॥

२

द्रेकोद्रेकवशादनेकवर्तिनामूर्द्ध्वैकभूषाः समंससेहाः खलुमूर्छिताश्वपरंभूमौपतंतिडंतं २६ भ्रमेणरहितः सदानचकदादरः
समस्तविषयेऽपिपः किमपिनोपरक्तः कलौ अनेकनृरगाधिपः सकललोककृतापायहृः कथंनखलभानुतोभवतिचं
द्रभानुः २७ यत्कीर्तिर्विमलासमस्तजगतिख्यातानिजगन्निर्मलंकर्तुंमनियमंचकारचतुर्थीचंद्रादिकंतत्क्षणात् प्रोघछ्यामक
लाकलायमलिनंपद्मैरिवक्रांतथाशक्तानेत्यतिलज्जयेवनृगतायारंपरंवारिधेः २८ पदंगजन्मामरगीयमानप्रतापकीर्तिः
परपदाहंता श्रीहर्षणामल्लः प्रतिमल्लरूपीभीनेनवावर्तियरातलेस्मिन् २९ यःपावकादपिलसद्वडवानलाञ्चचन्द्रचं
द्रकिरणादपिहृद्यतेज्ञात् जाज्वल्यमानकरवालकरालतेजःप्रत्यर्थिपार्थिवकुलोऽमसेव्यमानः ३० यस्यानुजाःसप्र
तिवज्रसाराः श्रीमित्रसेनप्रमुखाः सुवेनधर्मार्थकामाभिनवस्वरूपासंपत्सुदपातिमहेंद्रमनुप ३१ विद्वद्भिरस्यपाश्रिता
मुनिगणब्रातैःपुराणैः पुराणसीभिर्निगमद्रुमस्यरचितानिविद्यानदिः साद्रंमायाप्यत्रदरिद्रभावजलधौमस्तकराधी
राधिकश्रीचीरोऽस्तुचंद्रभानुविभुनापेताधुनातार्पिते ३२ व्यंजनतामसचिंतनगौतमीतीरवासिना श्रीत्र्यंबककान्तना
जैनपंडितः तेनशर्मणी ३३ रसिकस्फुतिभूषास्तिभुविपारसमंजरीव्यंगार्थकौमुदीतस्यस्वल्पमेतेनकृत्कुहलात् ३४ प्र
गंभ्याद्धरादपिकुर्वतत्कृर्जनानकथंचन हेलयापिचसंतोनूदृष्टिकुर्वंतमत्कृतौ ३५ किंमेप्रार्थनयाथवायदिगुणाः क
श्चित्स्वभक्तोभवेद्दिहहृदभिदंनदात्मनतरंतेनैवबद्धादरं नैचेदीनदपालदैन्यवचनेनक्षोभ्यतेकेवलचित्तंसमदमानतो

३

तित: कितावतास्वैतरे ३३ समरणापिहं नविस्मरणं भवतिविलास्याहि विश्ववर्णापि आत्मस्तुत्यादिवर्णादीपदपरिपाटीकवेकापि ३४
सदोषमपिनिर्दोषंभवत्यग्रेचिपत्य्मजः रामसेवार्जनवधुःकवेश्रमस्संवच ३५ विशिष्टेष्टकर्तव्यतापरिश्रान्तमंगलमनुषंगनीया
ख्यानक्षोतमंगलापनिवधाति॥ आत्मीयमित्यादिनायः तिस्रोन्नतायांभुविउच्चावचप्रदेशेषुपरतः आन्ततःस्यात्पुरः पुरस्तोयतनइत्य
मरः पुरस्सित्यव्ययस्मपुरस्त्वइतिरूपंनतुपुरतइतिपञ्चपिपर्तेर्घजर्थेकवियानमितिकप्रयेतंदंतानमिलितिदुर्घटवृत्तिकल्पसायानंत
दपिप्रकृत्यर्थासिद्धिकृदितिइयंचेतेन्यापुरनोविउंबनेत्यादिमहाकविप्रयोगाद्यथातथास्मगतिश्चिंतनीया आत्मीयमेवआत्म
नेयमात्मीयः हृदम्बुइतिछः स्वीपमेवार्थाहत्तिणमेवन्यर्थः नतवामंआत्मपयदेनवज्ञमवघोत्यतेचरणपादंपकवचनेनातिवज्ञ
मतेषुच्चावचप्रदेशेषुधारणादधिकंप्रेमप्रियाविषयकमितिव्यन्यतेश्रमांशकयाश्रमस्वेदस्याश्रेषतशंकावितर्कः तया
एवंचप्रियाश्रमेईषत्संशयवशादेवमकरोत्किंपुनत्तच्छमतिर्णयइतिभावः प्राणप्रियायाइतिशेषः प्राणप्रियायाः श्रमाशं
कयेतिवाथेप्यन्वेति दधातिमिदियति· प्राणप्रियायाश्चानिम्नहृलचरणसरोजस्यतथाविधप्रदेशेषुप्रथमविन्यासेनश्रमो
माभवतितिधियेतिभावः किंचयः किंचयःस्वीपेनैवकरणेदक्षिणकरेणैवतरोः नतुतरुणाप्रुष्यंनतुफलादितद्व्यकं
नवहृनिकर्षतिघृष्ट्वातिएवंचैकपुष्पस्यावचयेप्यतस्याः श्रमोमाभवलितिधियातथाकरोदितिप्रियाप्रेमातिशयोद्यो
त्यते किंचयन्यदपि· न्टगात्ववापणान्निनेनविरचितेविशेषणउच्चावचश्रत्यतपारचितमज्जितेनतल्पशयनीये· तल्पंवश

३

पनीयेस्या इति विग्रहः निजैरेव स्वीयैरेव दीप्तिगौरित्यर्थः भागैरेकदेशैः एवं च सर्वशयनीयमभिव्याप्य कोमलांगयाः कामित्यास्तदे
कदेशेपि यथा नांगसंबंधः किंतु स्वशरीरे पर्येव यथांगसंबंधस्तथा करोदिति भावः व्यंग्यं पूर्ववदेव तिष्ठतीति स्वपितीत्येवं
च स्वापेपि परिवर्तनाभावान्मिथ्यास्थिरत्वमावेद्यते ननु एतावता हरस्यैव प्रियाविषयकं प्रेम न तु तद्विषयकं तत्तस्या उत्पन्नत्वाद
अतः प्रेमभरालसामिति अतः अभ्यंतरे प्रेमसद्भावाद्धरविषयकं तेन अलसां तन्द्रायारायोगयां अतः पदेन तद्व्यावचयादिक
र्तव्यतासावास्य प्रेमकार्याभावो द्योत्यते एवं च प्रमिगपरस्पर निरूपितत्वं ध्वन्यते प्रियतमामतिशयेन प्रिया इति प्रियतमा तां
प्रियतमाम् अतिशयपरपरागकारीत्यात्मसंक्षेपः यद्यपि हरस्य प्रियांतराभावेनावधारणफलकतमप्प्रत्ययपर्थ्यं तथापि प्रियाशब्दस्य स
र्वसंबंधिशब्दत्वेन पेक्षायाः प्रियासामान्येऽयं प्रियतमेत्युक्ते तद्धिनरदंपत्युत्तमगतप्रियत्वापेक्षया तस्या साधारणं प्रियत्वमिति न
तद्दृष्टपर्याप्तं अर्धांगे शरीरार्धभागेनेत्युपसकलिंगेन कठिनत्वाभावाद्व्यज्यते एकवचनेन च बहुकालमेकागएवधीरणेपि ममा
त्रानात प्रियाविषयकप्रेममतिमग्नमानसत्वं हरस्य व्यज्यते तद्यानः सन् च हन्तेदेहगर्भमिदं विशेषणं सहरो जयतीत्य
ध्याहारः एवं च हरे सर्वोत्कृष्टताशालित्वप्रतिपादनेन तस्य सर्वान्तर्गतत्वेन तन्निरूपितापकृष्टत्वप्रतीत्यामानसम्रण
तिरूपं मंगलमावेदितं भवति अत्र प्रियतमाधारणस्य हेतोः स्मरणात्रयपदार्थत्वेन काव्यलिंगमलंकारः तदुक्तं हितोर्वा
क्यपदार्थत्वे काव्यलिंगमुदाहृतमिति नापकस्यापमनतुफलः तल्लक्षणं तु सार्वकालिपरांगनापराङ्मुखत्वे सति।

सर्वकालविनोदनागतानुरक्तत्वं अत्र प्रथमम अवर्णादानां संपत्फलकत्वं। तदुक्तं भामहेन अवर्णोल्क्षं प्रतिभवतीति· मगणादानादपि तदे
वफलं भवति मो भूमिस्थिरगुरुः श्रियं दिशतीति वृद्धवचनात् इदं च फलं काव्यनायकस्य तत्कर्तुस्तत्प्रतिपत्तिर्वा यथासंभवं व्यक्तं समु
न्नेतं वा ज्ञेयं यत्र तु नायकः सार्वभौमो देवो वा दिव्यो वा स्वकल्पितो वा तत्र तत्कर्तुस्तत्प्रतिपत्तेर्वेति विवेकः शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं कर्णाः
कुंडलसंगतः करतले चामीकरे राजितं पादांते नवनूपुरेण कलितो हारो रसप्रस्तुतो ज्वलो गुर्वानंदयुतो गुरूपदि भवेत्तत्सूत्र
विशारदैर्नागाधीश्वरपिंगलेन भणितं शार्दूलविक्रीडितमिति तल्लक्षणात् १ अथात्र प्रवृत्तेप्रयोजनं दर्शयन् स्वकीर्त्यब
हुत्वेपि स्वनामग्रंथनाम च प्रतिजानीते विद्वत्कालेत्यादिना विद्वषां विपश्चितां नंतु मत्सराणां तथा चैतैरेतद्ग्रंथानादरणे
पि न क्षतिरिति भावः कुलं गणः सजातीयगणो गोत्रे देहेपि कलितं कुलमिति विश्वः तस्य पद्मानः मनइत्येकवचने
न सर्वविद्वन्मनसामेकजातीयव्यसनशालित्वं द्योत्यते तत्र देव भृंगः मधुलिट् भृंगपदेन रसलंपटत्वं व्यज्यते तस्य यो र
सः ल स्पर्शं गारादिस्तदितीमंजरीव मंजरीपद्यरसिसवंत्वं सम्मतानामेव तथापि श्रावणं हृतमितिवदुपचारः प्रतिपाद्य
प्रतिपादकभावसंबंधेन तद्धत्वमित्यपि केचित् प्रकाश्यते स्फुटीक्रियते अन्यापि शोभाशालिरविणा विकसिता रसवती
मंजरी भृंगव्यासंगहेतुर्भवति सर्ववरसावाप्तिः प्रयोजनमभिहितं अत्र रसव्यासंगहेतोः ऋतुराईपदार्थत्वे काव्यलिं
गमलंकारः स च श्लेषसंकीर्णानुप्रासानुप्राणितः इंद्रोवृत्तं पंचमलघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः गुरुषष्ठं तु पादानां

शेषेष्वनिपमोमतः प्रयोगे ज्ञापिकमाहुः केचित्तद्धकुलत्वगणमितितल्लक्षणगत् २ प्रकृतमाह तत्रेत्यादिना । तत्र रसमंजर्यां र
सेषु शृंगारादिषु शृंगारस्य शृंगं प्राधान्यमियर्तीति शृंगारस्तस्य ऋ गतावित्यस्मात्कर्मण्यण् अचो ञ्णितीति वृद्धिः
सम्भवेऽहि तत्त्वेन प्रधानत्वेन सम्मर्दितत्वेनेत्यन्वयः गढीत्याकांक्षा शब्देनैव प्राप्तत्वादिति न्यायात् प्रकृषोत्तमोत्पन्नत्वादिति हेतुग्रहणं
एवं च तत्त्वहेतुविशिष्टपरामर्शात् प्रकृषोत्तमोत्पन्नशृंगारालंबनविभावत्वेन नायिकायाः इति शेषः न तावन्नायकनिरू
पणात्प्राक् नायिका निरूप्यते निरूपणविषयीक्रियते । तद्विषयकं निरूपणं क्रियत इत्यर्थः एवं च शृंगारालंबनविभाव
त्वस्य नायकयोः कल्पत्वे किमिति प्रथमतो न नायकनिरूपणमिति दूषणमलग्नकं वेदितव्यं न तु निरूपणीयनायिकाना
मनेकत्वात्कथमेकवचनमिति चेन्न नायिकात्वस्य शृंगारालंबनत्वरूपोपाधेः सर्वानुगतत्वेन तद्वती निरूप्यते
इत्यर्थान्नकापिक्षतिः ऋजवस्तु आलंबनविभावपदेनान्ताश्रयमात्रमुच्यते तथा च नायकविषयकरत्याश्रयत्वं
नायिकायां यथा तथा नायिकाविषयकरत्याश्रयत्वं नायकेऽपीति तुल्यत्वेऽपि यथा पूर्वं रक्ताभवेन्नारी पुमान् पश्चात्तदि
ङ्गितैरित्युक्त्या पूर्वं नायिकानुरागो निरूप्यते यथा नायिका प्रथमतो निरूप्यते इति सकलकविसंप्रदायानुरोधादेवम
भिहितमित्याहुः सा चेति चस्त्वर्थः त्रिधा त्रिविधा योयाधिमती एतदेव विवृणोति स्वकीयेत्यादिना तत्र प्रथमोद्दिष्टता
त्स्वीयां लक्षयति तत्रेत्यादि । तत्र तासु मध्ये इत्यर्थः पत्यतिरिक्ताननुरक्तात्वे सति पत्यनुरक्तात्वं स्वीयात्वं तद्वती स्वीयेत्यर्थः स्व

५
5

ग्धापायत्वनरागयोग्यत्वात्स्तनादिप्रतिबद्धत्वहेतोर्हीनाहीनाव्याप्तिः ननु जघापि माज्ञाघन्नुरागवत्यां तस्यां सत्वं नाभावादव्याप्तिरिति चेन्न
अनुरागपदेन रतेरत्र विवक्षितत्वात् सत्वं तत्वावर्तमाह नचेत्यादि परिणीतायां पत्यनुरागवत्यां परगामिन्यां परानुरागवत्यां
पतितन्दतिविकाशनुरागवत्यामित्यर्थः अव्याप्तिः व्यापत्वं व्याप्तिर्लक्षणस्य लक्ष्यमात्रसत्वं तदभावः अव्याप्तिः लक्ष्यातिरिक्तसत्वं च
चेति स्वरविशेषसूचितपाकाकालक्षणसत्वमस्तीत्यर्थः ननु तस्या लक्ष्यत्वान्न लक्षणसत्वं विरोधीत्यत आह अत्रेत्यादि अ
त्रास्मिन् रसिकशास्त्रे पतिव्रताया एव पतिमात्रानुरागवत्या एव लक्ष्यत्वात् स्वीयात्वेनेति शेषः तस्मात्सत्वं तत्र मावश्यकमिति
भावः ननु तर्हि उभयानुरागवत्याः कुत्रान्तर्भावः इत्यत आह तस्यां श्चेति चकारार्थः उभयानुरागवत्यास्त्वित्यर्थः परगामितया प
रानुरागवत्त्वेनापि परवधारणां परकीयात्वमेवेत्यर्थः उभयानुरागवत्यां स्वीयात्वमन्तानतः शङ्कते तत्वेत्यादि अव्याप्तिः सत्यताभा
वादित्यादिः उत्तरमाह अत्रेत्यादि तस्याः कुत्रान्तर्भावः इत्यत आह तस्याश्चेत्यादीति ऋजवः उक्तलक्षणस्य प्रत्यक्षाविषयत्वात्
ज्ञानाय तस्याश्चेष्टामाह अस्याश्चेष्टेत्यादि भर्तृविधिवत्याराणम् ग्रहणकार्दः शुश्रूषा परिचर्या अस्यादिष्ठ पतिशुश्रूषायोग्य
त्वात्स्तनादिप्रतिबद्धत्वहेतोर्हीनाहीनासंगतिः शीलस्य सद्वृत्तस्य शीलं स्वभावे सद्वृत्ते इति विश्वः संरक्षणं अतन्यथाकारणं आ
र्जवं अकौटिल्यं क्षमा शान्तिः ननु लक्षणज्ञानस्य किं फलमिति चेदित्यत आह इत्यादिकमेवेति रहाणचेष्टामेवोदाहरणमुखेनाह
मुखेनाह यथेत्यादि कलनतनुषांकुलस्यान्वयस्य संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयवित्यमरः नतेन नम्रमदनचापवदि

तिभावः भ्रूर्वैरिङ्गितं दृग्गणं भ्रूर्वा स्त्रियामित्यमरः पाशीताः कुलनेत्रभ्रुवः तासां पुष्पकाले स्वजनेन तत्रभ्रुवः तस्मिन्दृष्टयः किं पुनरन्यत्रे।
तिभावः नयनयोर्नेत्रयोः लोचनं नयनं नेत्रमित्यमरः गतागतकुतूहलं गतप्रेरणाभ्यागतमाकुंचनं तद्विषयकं यत्कुतूहलं कु
तुकं कुतुकं च कुतूहलमित्यमरः कुतूहलं कदाचिदेव भवति न सर्वदेति गतेगतयोः कादाचित्कत्वं तथापि तदप्येकं न वह्
तीति व्यासंगं गतरोत्पत्तिमेति ह्रारभर्तुः शुश्रूषाभिव्याज्यते: अपांगावधि अपांगौ नेत्रप्रान्तौ अपांगौ नेत्रयोरन्तावित्यमरः
तद्वधितत्परिच्छिन्नं परिच्छेदे विविलेवधिरित्यमरः पक्षाऽपगतानां गानियमेन्यथागः अतंगइत्यर्थः तद्वधितावत्पर्यन्त
एवं च नयनयोः कदाचिदेव गतागतं तदपि तापकमनोविकारपर्यन्तमिति भावः कुलततभ्रूवाभित्यमेष्यत्वेति स्मितं न तद्धा
सितं तदप्यधरपवनगं शदिषु विश्राम्यति विश्रान्तिं याति न तमुल्लंघ्य गच्छतीत्यर्थः अन्योपि योपत्रविश्रान्तिमाप्नोति सतद्धि
हायगत्वत्र नगच्छतीति एवं च न कदाप्यकर्थ्यास्यहास्यमस्याइति नाशीलसंरक्षणमभिव्यज्यते वचनं त्वत्र इति वचः वक्
योग्यमित्यर्थः तदप्येकं प्रियतमश्रुतेः श्रुतिभयेन प्रियः प्रियतमः एवं चाति श्रपितप्रेमवत्तया संलापयोग्यत्वं घोत्यं
ते तस्यश्रुतेः श्रवणस्य न तु श्रवणयोः एवं च पत्रवक्तृत्वमुक्तप्याप्येकस्यापि वचमः संलापयोग्यप्रियतमापरश्रुतेर्विषय
तां न भवति तत्र का वार्तान्यश्रुतिविषयतायामिति भावः अतिथिरिव आवेशकरावस्यादावेशकस्यागन्तुकरतिथि
र्नागन्तुगृहागतइत्यमरः एवं च अतिथिपर्यायादन्तणमेव तिष्ठन्मानापमानयोः समत्वथा खेदी इति वचनार्थानुष्ठानात

श्री· ६ 6

त्वहानात्पतरकारण्यपिप्रियतमं समानप्रेमशालिनमितिदमावत्वद्योत्यते तथा कदाचिदपि केनापि कालविशेषेणाचेत
पदि कोपक्रमः कोपस्य स्वमर्षस्य क्रमश्चारभः एवंच तत्कदापि कोपपरिपोष इति ज्ञनं व्यज्यते तेन दार्कं बलं कातं केवल
मिति त्रिलिंगं त्वेक हृत्स्न योरित्यमरः मनसि हृदये यं मज्जति एवंच मनस्वितिगांभीर्यमभिव्यज्यते स्वभावोक्तिरलंकारः लक्षणं
वस्वभावोक्तिस्तु डिंभादेः स्वक्रियारूपवर्णनमिति दृष्टीहते पयोधरस्तनाः स्फुरत्कनककुंभमलातं किनी स्ववर्णोह विकंकणालति
तभावत्वाक्स्फुरात्सुगंधि कृविरालसच्छ्ववणाहूपवत्कुंडलो भुजंगपतिवर्णिताह्रतिहं तत्पृथ्वीमन इति तत्वलक्षणं तत् २ स्वीया
विभागममाह श्लीपातविचियेति त्रैविध्यमुपपादयति मुग्धेत्यादि मुग्धालक्षयति तत्रेत्यादि नत्रताङिन्पर्थः अंकुराः सं
जाताय स्येत्यंकुरितं तं दस्य संजातमिति तारकादित्वादितच एवंभूतं यौवनं तरुण्यं यस्याः इति अंकुरादेवं तत्प्रथमत्वात् यौवनत्वा
यात् प्रत्यग्रत्वं लक्ष्यते तेन च शोभातिमायोव्यज्यते एवं च पतिमात्रानुरागवेते सति प्रत्यग्रयौवनवत्वमिति फलितं मुग्धाल
क्षणं· तेन सामान्यवनितात्ववनिताप्रतिपालिताः संकुचितयौवनास्तानाति व्याप्तिः मुग्धामपि विभजते साचेत्यादिहि अज्ञा
तमनवगतं यौवनं यया सा यस्याः इति वा एवमपरत्रेति प्राचः वयं तु न ज्ञातं यौवनं यया सा इत्येवार्थ इति क्रमः स्वयं भूवित्यत्रत्
स्या यथा यौवनता नेतं तथा वक्ष्यामः अत्र चाज्ञातयौवना ज्ञातयौवनात्वविशेषितं मुग्धालक्षणमेव द्वयोर्लक्षणं वेदितव्यं
तासेवपुनर्भेदद्वारेण विशेषयति सैवेत्यादि· सैव नानानानाज्ञयौवना मुग्धैव कृतप्राः समयविशेषक्रमादित्यर्थः ल।

६

ज्ञास्य यार्थं भयं रतिरिच्येतशंका नाम्भापराधीनातत्सुखा रतिः संभोगोपसर्गः मानवांढानवं स्त्रीभिनवं यथास्यात्तथारूढाम
ढींसंभोगादिव्यापारं ग्राहिता नवक्रमशब्दत्येतेन विशेष्यविशेषणयोर्यथासंख्यत्वेनाज्ञातयौवनालज्जापराधीनरति
शंवचं प्रत्येकमुभयव्यापारदर्शनात् अत्र च लज्जाभयपराधीनरतिकत्वालापमानज्ञायमानं यौवनत्वान्यतरत्वविशेष
तेमुग्धालक्षणमेवनवोढालक्षणं बोध्यं वस्तुतस्तु मात्रयर्थमेवत्वमेवतल्लक्षणमिह बोध्यं तामेव पुनर्व्यवहारान्तरेण विशि
नष्टि हे वत्यादिसेव लज्जाभयपराधीनरत्यज्ञातयौवना मुग्धा नवोढैव क्रमेण समयविशेषेण· सप्रश्रयया प्रश्रयोवि
नयः गात्राकुंचनमितियावत्· तत्सहिता· पद्माकिंविद्दिश्यासंप्रश्नाविश्वयनवेढिन्युच्यते ननु मुग्धालक्षणं कथं ज्ञात
वमित्यत आह अप्राप्तेत्यादि क्रियाह्रिया मनोहराक्रियाव्यापारस्तद्विषयकया ह्रिया लज्जया तत्रेहरतिसासलज्जव्या
पारवत्याप्युक्तमेवचः शीकरणत्वंकोपकोपेः मार्दवंस्वल्यापतेपत्तानवविभूषणेनूतनाभरणेसमीहाजिघृक्षणमुग्धा
दाहरणमाह आत्तलमिति काविकोचिन्न्यत्याह कामदेवधरणीपालं नदीव्यतीति देवो विजिगीषारसिकोपः कामो
मदनः सएवधरणीपालोमहीपालस्तेन यद्यपि देवशब्दस्योपसर्जनत्वेन तत्पूर्वनिपातःप्राप्तस्तथापि विजिगीषायाः॥
प्राधान्यविवक्षणान्नपूर्वनिपातः सवंधरणीपालशब्देपि कामपदेन कमनीयरूपताशालिनः कामिनि तत्तुल्यमा
वेववसतिरुचितेतिव्यज्यते· देवपदेन विजिगीषाजयभूमिकापरिग्रहस्यावश्यकत्वेन तथाविधाज्ञाकरणस्यैवविनीष

श्री·

ज्येन धरणीपालपदेनानुल्लंघनीयत्वमावेद्यते तृतीयपाहृतावष्टंभरक्षकताशावशीत्ववाल्लविधातहृपकीर्यशीघ्रविधेयत्वं
ताहृएवचातिशयितप्रेमास्पदत्वंद्योत्यते एणीदृशः मृगलोचनाः घांतनौ शरीरेतनुपदेनसंकीर्णत्वप्रतिपादनद्वाराउन्येषांदु
र्गमभूमित्वंतेनचावश्यकवसतियोग्यत्वंज्ञाप्यते शुभेकल्याणकारिणिकालेसमयेवस्त्वंवासंकर्तव्याऽसत्रैस्वमात्यभूते।
त्वपिकामिनीतनौ स्थितवतिमयापितत्रागंतव्यमचिरादेवः किंचतत्राधिवसतिविधायसकलजगज्जयोरमहूसपैव
त्यववोधितं अत्रापिराज्ञासहामात्योदुर्गाद्याश्रित्यतत्रजयंकरोतीतिलोकेप्रसिद्धं ताहृएपपोवनेकिलनिश्चयेनवास्तवि
धिंसद्रवविशेषशालिचिरकालावस्थितिफलवदेवास्तदेवताशूजनविधिवास्तविधिमितिद्वितीयानिर्देशाद्दीक्षितम
त्वप्रतिपादनेनावश्यकर्तव्यत्वमावेद्यते· तेनचंमतन्तत्वरमणीत्वंविधास्यतिकरिष्यतीतिहेतोर्द्रष्ट्याखंजनचंचरी।
खंजनस्यखंजरीटस्यचातुरीवैदग्ध्यीः चतुरस्यभावस्तद्यवितदंतात्षिञ्गौरादिभ्यश्चेतिङीषियस्यान्यकारलोपेहलस्तद्धित
स्येतियकारलोपेहृपंप्रयच्छिन्युणीटशाइत्यनेनैवदेर्ध्यचपलत्वयोः प्रतीत्यागतार्थमेतत्तथापिनीलकटाक्षविक्षेप
शीतिमत्वंअथवापथाखंजरीटस्यसमयविशेषसंचारस्तथाकटाक्षनिक्षेपणंअथवापथातस्यसूक्ष्मविषयहृदर्शि
त्वंतथाऽतिसूक्ष्मदर्शित्वं अथवापथातस्यावश्यंपतितिधिमदेकप्रदेशयोगशालित्वंतथागुणविशेषवदेकांतविषय
प्रेमशालित्वंद्योत्यतइतितेनगतार्थमेतत् पद्मावपर्णाहृकपदंस्वपर्णापमृगदृक्पदेोपलक्षके· एवंचमृगपतेरगवेष्यतेनतत्र

७

7

७

तस्तत: स्वयं संचरतीति तद्रूपसमाष्टरूपस्पाऽश्लिष्टाभिर्यातानात् क्रियाहृियामनोहरत्वमावेद्यते वस्तुतस्तु प्रतीतिपथ · तस्येप
मितिपातायातत्वस्वैवमुक्तीर्तितेतस्वतदभावेन तदेवावेद्यतऽइति न तत्त्वं कापि किंच मुखरुचावदनदीत्याहरूकपदेन प्रि
यतम स्वांतां तवर्ति क्लेशतमसो निरामकत्वं व्यज्यते सौधायुरीसद्दृष्टशोभनोरसौधीपेनयस्यां सा सुधया तस्याधरः सुधा
धरः तस्य यत्सौधाधरीतस्येदमित्यणटिड्ढाणञिति ङीप् · सुधाधरपदेन समीचीनग्राहकत्वं तेन नवनकदापिकोपरूपमा
लिन्यवत्त्वमिति द्योत्यते · पद्मा सुधामपिश्रयरूपतिनिरस्करोतीति तन्तोप्यधिकरसवत्तपारस्पारस्यापकर्षककठोरत्वेोपा
नंगीकारस्पदर्शनमुखेन कोपल्यायनेपत्वमाविःक्रियते मधुरीमधुरिमा चातुरीवत्त्वाधनाकिंच वाचावन्ध्याक्का वाक्
तपावाणप्यापवंचवाचियुक्तत्वरूपस्पषणास्तेपि सुधा समुद्रलहरीलावण्यस्सहावत्वात्तत्वविभूषणसमीह्याभिव्यज्यते ·
सुधासमुद्रलहरीलावण्यं सुधाया: पीयूषस्य समुद्र: सागर: तस्य लहर्य: तासां लावण्यसौंदर्यं सुधा पीयूषस्य समुद्र:
सुधापदेनजीवनदाननिपुणत्वं समुद्रपदेन समर्यादत्वं लहरीपदेन प्रतिक्षणं विलक्षणरसवत्त्वं च व्यञ्जितेपते चातुरीमा
धुरीलावण्यपदैश्चातुर्यमाधुर्यलावण्यानां मनुष्यत्वात्त्वादिधर्मत्वात् संजनचंदलहरीषु वाथात्म्यापत्तिनमन रहतृत्वाह्ला
दकत्वोज्वलः त्वानि लक्ष्यन्ते · तैश्चालौकिकचमत्कारकादित्वचर्वणाविषयत्वमस्यैव स्मितज्योत्स्नावत्त्वानि व्यज्यंते तैः।
श्चातिदुर्लभत्वावश्यस्पृहणीयत्वप्रियतमहृदयाधित्वमेोति रामकत्वनियोत्यंते दष्टिसुखहुकचातुरीमाधुरीति।

श्री· ट 8

चस्त्रीलिंगनिर्देशस्त्रीणामेवस्त्रीणामाज्ञानैवेतित्वंव्यक्तिवावेतिस्त्रीलिंगनिर्देशाल्लावण्यमितिनपुंसकलिंगनिर्देशात्।
स्त्रियःसंदाज्ञानैवेतीद्योत्यते लावण्यमितिनपुंसकलिंगेनराजमदंतंसैविदल्लवस्तैवोवित्यंप्रदर्श्यंतेतृतीयानिर्देशेन
परस्परनिरपेक्षत्वपाचातुर्यायायाज्ञानकारित्वेनमदनमहीपतिसेवातिशयोदृश्यादेनामावेद्यते आमंत्र्यतेइदंचविष्टु।
प्येवेति·मदनमहीपतेराज्ञयाऽमान्येनयौवनेनकामिनीतनौसमागतमतोभवद्भिरपितत्रागंतव्यमित्याकार्यतइत्यर्थः
दृष्टादीनामप्रेषितत्वेपिस्वंजनचातुर्यधाकारेणमदनमहीपतेःसेवाप्रावीण्यमावेद्यते अत्रनिवासोत्सुककामा
तन्नतारूण्यविकीर्षितवास्तुविधानस्यनरवाक्यार्थहेतुत्वात्काव्यलिंगमलंकारःलक्षणंप्राग्युक्तंसचप्रस्तुतनायिका
दृगादिप्रशंसनार्थंतत्तुल्यगुणाप्रस्तुतखंजरीटादिहिचातुर्यादिप्रशंसनात्तुल्यत्वेतदन्यतुल्यादप्रस्तुतप्रशंसाप्राणित
उक्तंचअप्रस्तुतप्रशंसास्यात्सैवप्रस्तुताश्रयेतिअथचाकथंदृष्टादीनांखंजरीटादिचातुर्यादिसंबंधइतिसादृश्यपर्यवसा
नादुपमापरिकल्पनान्निदर्शनालंकारः उक्तंच असंभवद्वस्तुसंबंधस्तुपमापरिकल्पकःनिदर्शनेतिःसत्त्वासंबंधेसंबं।
धातिशयोक्त्यनुप्राणितःअसंबंधेसंबंधादतिशयोक्तिरितिलक्षणात् एवंचव्यक्ताव्यक्तालंकारसंसृष्टिःतिलतंडुलवद्व्य
क्ताच्छायादर्शवदेवच अव्यक्तानीरजलवत्सुशनीपवच्चसाव्यक्तानसंसृष्टिनरसिंहवदिष्यतइत्युक्तत्वात् वृत्त्यनुप्रासोऽप्य
शब्दालंकारःएकस्याप्यसकृत्परइत्यनेकस्यानेपिशब्दात् एकस्यवाद्विर्बहुकृत्वोवासादृश्यंपरेवृत्त्यनुप्रासइतितल्लक्षणात् नतुवा

ट

क्तविधैर्विधास्यमानैरेवतमन्तरेवतन्नैौयौवनानधिष्ठानतल्लक्षणसंगतिः कथमितिचेत् वाक्तविधानार्थगतस्यतारुण्यस्यत
त्रसत्वेतप्रत्यग्रयौवनवत्वरूपलक्षणसंगतिरित्यवेहि· यद्वाकिलेतिपक्षरुजमेवेणीदकतत्राघिमदनमहीपतिप्रेरिता
मात्ययौवनमस्माहतनवसमत्यामागत्यवसतीतिकीदृशात्लावण्यविशेषशालिनीमेतिविशीकरणार्थककिलश
ब्दयोगेविधास्यतीतिशेषलृडुपदावितिभूतकालार्थकनदृप्रत्ययेवास्तुविधिपूर्वकयौवनामात्येनतत्रवसतिःकृतेतिभ
वद्भिरपितत्रागंतव्यमित्याकूतम् इत्यर्थान्नकापिशंकेतिदिक् शार्दूलविक्रीडितवृत्तं· लक्षणंतूक्तं ४ एवंमुग्धावयः सं
धिरूपेणोदाहृत्यविशिष्टामुदाहरति अत्रातयौवनायथेत्यादिनीरात् नपतितन्तौरं तस्मात् उदकादित्यर्थः तथाचा
कस्मिकनितंवगौरवाद्यागतमधाक्तापितल्लहरीभिरेवागतेतिभावः तीरंतटं इष्मितमनवेधिकयाद्वितीयपासलि
लविहारसंजाततपेनकमलशैवालसंगभ्रमशरीरमादवत्तपन्नलेतिहेमवताधोत्यते उपागताः उपसमीयमाना
गानतटं प्राप्ताः एवंचाकालिकतथाविधशंकाकवलितत्तद्याईवसनपरित्यागतस्यपाटीपरिधानादिकर्तव्यतीज्ञा
नस्फूर्त्याजातेतिध्वन्यते शशिमुखीशशेण्स्यास्तीति शशेणीतत्तुल्यमुखीएवंचतथाविधशंकासंजातविलक्षणशोभाशा
लित्वंव्यज्यते· तापिकाश्रोत्रेकर्णेकिमिदमुत्पलंकुवलयंपतनत्तुकुवलयेएवंचनपतनयोर्विशालतातिशयोध्वन्यतेलसंसव
द·एवंचजलविहारवशात्संभ्रमापन्नतत्तुखिचरःमंदस्यापितमितिभावः एवंचैतज्ज्ञानापकरत्यमनसुविजतमेवेनिरा

श्री॰ ९

9

म्यते इति ज्ञातमवगतं तत्स्फुरन्नेत्रयोः श्रवणयोः सीम्निमर्यादायां एकवचनेन सीम्नोः समानत्वं सप्तम्या वाधिकरणत्वप्रतिपादनद्वा
रानेत्रस्फुरणाथमंतेन वितर्को व्यज्यते कर्णन्यस्पतिव्यापारप्रतिपर्वं च श्रोत्रे इत्यस्य नापिकसंशयकोयं तद्गतत्वेन श्रवणयोरित्य।
स्यचकविवाक्यांतर्गतत्वेन तत्प्रतत्कृतिशंकेति शंाचलन्नवैयधिकरण्यापत्तेः वर्यंतनीरातीरमुखागताः एवंवावतंसयोर्येया
त्यलक्षणो विनयं व्यज्यते श्रोत्रे स्फुरत् शोभमाने एवंच श्रोत्रसीमासंबंधयोग्यत्वं ध्वन्यते॰ तेन च संशयो विनयं इदं उत्पलपकव
चनं लक्षणलक्षणविलक्षणशोभोत्कर्षाधानतिदानपर्यायत्या सौवितीं व्यनक्ति श्रवणयोर्नेत्रयोः सीम्निकिं लग्नमिति ज्ञातं का
र्णन्यस्पतिमर्थात् सीम्निसीम्नीत्येकत्वमविवक्षितं करमित्येकवचनेनैककरस्यैवोभयत्र तत्तत्सरव्यापारकरणात्तत्रभ्रमा
तिशयो व्यज्यत इति क्रमः वस्तुतस्तु संभ्रमातिशयेनोभयकर्णयोर्वैयधिकरण्येन दोषायं यत्तत्स्फुरन्नेत्रयोः श्रवणयोः सी।
म्निकिमुत्पलं लग्नमिति ज्ञातं श्रोत्रे कर्णन्यस्पतीत्याहृतन्न ज्ञातयौवनतापन्नेः किंच शैवालं जलनीलीतृशैवालमित्यमरः
तस्यांकुरस्तत्सदृशेन समानवर्णत्वादिति भावः अंकुरपदसौंदर्याइतिशय्यंराकवचनं चातिसूक्ष्मत्वं व्यनक्ति रोमाव
लिरोमोद्गमश्रेणिः भ्रंशति अवचिनोति उक्तावचयेन स्पृशतीत्यर्थः अर्थात् परेण करेण किंच अभिषिदितश्रोणिभरास्रवि
तानितंवगौरवाजलविहारेणापितत्संभवादिति भावः सखीवयस्यां श्रांताभिश्रमं गता अस्मि इति मुहुः वारंवारं ता
रुण्यप्रज्ञानात्वपस्थया प्रस्तनरंदते पिशुनः प्रम्नांतसशयातिशयो ध्योत्यते इदं च प्रागल्भ्यत्वेति स्पष्टमितिजिज्ञासा सर्वदैवकीय

५

र्थः यस्मिन्निति येषां त्विति इच्छतीति लगत्यस्मिन् येषां त्वं न वर्तमानत्वाथनान्वयत्वविशीलनं तो रोमोद्गमक्रमनितं तु गो ख्यातानादत्ता
तयौवनात्वं वाच्यते पद्यमप्यविदितश्रोणीभरेत्यनेन ज्ञातयौवनात्वस्य स्फुटमवगमान्नोत्तमकाव्यत्वं दृशेत तथाप्यन्य
त्रसर्वत्रोत्करीत्येत्तत्तमत्वप्रदर्शनान्न्यातथात्रेति अत्र नेत्रे शमावल्या शरोप्यमाणायोरुमल्लशैवालांकुरयोरवज्ञातत्वलक्षण
प्रकृतोपयोगित्वापरिणामालंकारान्वशाणितो द्वितीयचतुर्थचरणे भ्रंविततसंशयालंकारः आरोप्यमाणस्य
प्रकृतोपयोगितयोपयोगितयापरिणाम इति तल्लक्षणात् संशयलक्षणं तत्कारव्यप्रकाशे ससंदेहस्तुभेदोक्तौ तदनुक्तौ
च संशय इति सच्चासंबंधे संबंधलक्षणातिशयोक्तिशंकोभाविततधांतिमदलंकाराभ्यां संसृज्यते शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ५
ज्ञातयौवनामुदाहरति ज्ञातयौवनापथ्यन्यादिकाविदज्ञातत्यनिकाज्ञातयौवनांगापिकावदतिभोऽम्भोजलोचनेऽम्भसि।
जातमंभोजपवंचदृशि सरस तं योत्यते नृद्धोलोचनेनेत्रे यस्याः स्तनंबु दृहिः स्वयंभूः स्वयंभवतीति क्विप्‌ अन्त्यादितः तथा शंभुः श
त्सुखं तस्मै भवतीति शंभुः सुखोत्पादक इत्यर्थः मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानमिति भवतेर्डु प्रत्ययः त्वत्पयोधरः भवत्कुचः कस्य स्व
विज्ञातस्य धन्यस्य स्मरसौभाग्यशालिनः रवित करजेन चंद्रचूडः चंद्रवच्चंद्रसदृशाया मत्कोऽस्येति सः एतादृशो भविष्यति सेत्स्य
तिको नाम धन्यः स्मरपतिर्यत्नादिव नायं चंद्रचूडतामेष्यतीति भावः इति प्राचां व्याख्या धन्यस्य भाग्यवतः सत्त्व प्रियस्य दक्षिणाकरस्य
वामकरस्य वा नखेन चंद्रचूडो भविष्यतीत्यपि वदंति मादृशानां तु का वित्स्वीकरकलितकमलकुड्मले स्वीपकचकोरक

श्री॰
१०
10

समानतीमालोचयमानानापि कांश्चिदाह॰ भोज्यंभोजनेलोचनेत्यंभसि जातमंभोजं तन्नेत्रं लोचयति पश्यतितत्संबीयतं तत्क्षणं स्फुटीबहुल
मितिबहुलग्रहणात्कर्तयपिस्फुट्॰ कमलकुड्मलनिजकुचसमानतांविचारकारिणीत्वत्पयोधरः त्वत्संबंधिपयोधर इव पयोधरः
एवंचपयःपयोधरोदयमेवदृष्ट्वानीलकंठान्संतितहृदस्यदादिसवीजनमनांस्येतद्दर्शनेननर्तनमिवाचरंतीतिद्योत्यतेपद्मापयो
धरश्चिरंतरसंतापितचकोरचिंतामृतानंदजनकत्वस्थायमपिमदनानलकवलितकांतस्वांतसंतोषपोषजनकइतिव्य
न्यते॰ तत्रमेघसाधारणार्थमवताप्रतिपादनायपयोगिकत्तांगीकारस्यावश्यकत्वादेतस्याप्रस्तुतत्वात्तद्धाथाक्रमेण॥
द्वितिचेत् क्षीरनामः कुमारीणांजलंनपरिक्षिणाः क्षीरंतन्मवनेतस्मादातंवचविधिकंपतः प्रसूतास्वचनारीहजलेन
सहस्रूयतेतेनस्त्रीणांविशुद्धिः स्यात्क्षीरमात्रमवर्तनंइत्याद्युवेदादमस्तुतास्तनपोरपियपीवत्वायुक्तेवयोगिकत्वात् एयो
धरइत्येकवचनेनोदयसंमयमेवांतरंस्तन्यत्वंकिंप्रभरांनमतदितिव्यज्यते स्वयंभूः तत्रकेनविहन्यादितः प्रियतमकरप
रामर्शसुस्तन्यइत्यर्थः एवंचावश्यसेवनीयत्वमोवेयतेप्रथवशाग्रः स्वजनकः तत्तद्धः स्वजनकः अर्थोऽन्विज्ञप्रियतम
स्यसर्वंचस्वरवर्ज्रः क्षोभपजनकविषयविशेषवत्ताध्वन्यते एतादृशः सन्कस्यचित् अगणितगुणगणसंभारशालि
नः सुतएवयन्मस्यसौभाग्यवत॰ प्रियतमस्येतियावत्नखेनकरकहेणचंद्रकृत॰ अपिरथ्याहर्तव्यः चंद्रइवचंद्रसदृ
शाकारमस्येतिनखदानवानित्यर्थः चंद्रशब्देनवक्रिमागलत्वन् अफलादकत्वंव्यनक्तिद्वशब्दोपि हृदुकसमीपप्रदे

शंलक्षपनश्शोभोत्कर्षं व्यंजयति॰ भविष्यति अर्थादविरेणैव प्रसिद्धचंद्रतुल्योत्कृष्टविशेषणविशिष्टः एवं चैतादृशगुणविशेषवि
शिष्टस्यास्य पयोधरस्य तत्सज्जत्वेपि तत्संगमपराङ्मुखविश्रद्धिमकरकरस्पर्शापेक्षोदयेपि विशद्धिजनहर्षं तद्वः [illegible] चंद्रचूडरूपता
विशद्धिणिकमलकुड्मलेकस्मिन्नेतिभावः अत्र शेषेणानुगतः पयोधरस्योपमेयस्योपमाननिष्टचंद्रचंद्रताधर्मेणासंबंधा
चंद्रचूडस्य सदृशश्चेति प्रतिबिंबकरणान्निदर्शनालंकारः तल्लक्षणं तत्र असंबंधयत्नसंबंधादुपमानोपमेययोः प्रतिबिंबक्रि
यागमस्यापतस्यात्सा निदर्शनेति सचभेदेश्रभेदलक्षणातिशयोक्त्युपमासंकीर्णः वृत्यनुप्रासश्चशब्दालंकारः पद्यस्य
स्याद्यपादेनकारमात्रव्यंजनसादृश्येपि स्वरभेदेन वर्णसाम्याभावान्नानुप्रासस्तथापि स्वरसादृश्यस्यानियतत्वेन
व्यंजनसादृश्येनैवानुप्रासइति सर्वालंकारिकसंमतत्वान्न किंचिद्दूषणं वक्रवृत्तः लक्षणं तूक्तं ६ नवोढामुदाहरति
नवोढायथेत्यादि कश्चित्सुसस्वापप्रत्याह॥ नकेवलमंचलेऽपि नहस्तेकरेधृतापि अंचलविनापि नकेवलं करावलं
बनमात्रमपितु तल्पशायनीये तन्तन्दन्तिके तत्रापि नकेवलं निविशिता अपितु विनिवेशितापि संस्थापितापीत्यर्थः
नकेवलं तल्पनिवेशनमात्रमपितु क्रोडंभुजाभ्यंतरे नतु भुजयोः एवंचानिर्गयत्वं योग्यते क्रोडभुजाभ्यंतरमित्यमरः
कृतापियापारितापि नवत्रफः नवोढा वहिरेव अर्थात् केलिसदनात् गंतुं यहागतमेव वहिरपि नस्थातुमित्यर्थः पंत
तेप्रपलकुरुते॰ लटासर्वथाप्रपलविरामोभावोभिधीयते लज्जाभयपराधीनत्वात्तस्याः विश्वासइतिभावः पद्यप्येवं अत्र

श्री·

११

थापियः श्रुतिर्वचनीयगुणगणाः कश्चतद्दूती· पारंतंपियर्निपारंतनोतीतिवातंचपलमित्यर्थः चपलोरसहृणश्चपारतश्त्यमरः
पारदश्तिपाठस्तत्रिकोगेतीरखीम्यादित्तिरनाद्दततत्वात्वादरणीयः करेणकरेकदेशेनांगुल्यादिनास्थिरपितृश्चर्थाभूतले
स्थिरीकर्तुंदत्तमतेदत्तोभवतितत्स्यैवशाकनपवकारेणापिसंबंध्यतेवश्याभ्याकमरणीयोभवतिश्तिवंयंजानीमहेश्व
नीमः पवंचचपलस्यैताद्दशंस्थिरीकरणमसंभवियथातथानवोढायाश्चपितदितिभावः अत्रोयमानोपमेयसमान
धर्माणांविंवप्रतिविंवतयानिर्देशात्सायर्म्येणदृष्टांतालंकारः दृष्टांतः पुनरेतेषांसर्वेषांप्रतिबिंबनमितितल्लक्ष।
णात् सचस्वभावोक्त्युद्गतः वसंततिलकावृत्तं कर्णस्फुरत्कनककुंडलमंडितायाभावोन्विताचरणसंगतनूपुर
श्रीः गंधान्विताम्बुरसनाबलपावनढाकांतावसंततिलकाप्रमदमातनोतीतितल्लक्षणात् ७ विभ्रवनवोढमहाद्दर
ति दरमुकुलितेतिकाचित्कोविन्दत्याहः दरंईषतः ईषदर्थेदराव्ययंश्तिविश्वः मुकुलितमुकुलीभावंप्रापितेलज्जयेति।
भावः नेत्रपाल्यापत्रक्रियायांतथादरमुकुलितनेत्रयालिः पालिरितिस्त्रीलिंगनिर्देशेनलज्जायामौचित्यमावेद्यते
मनागंवितपक्ष्मायत्रयात्रस्तकनीनिकासंमुखीईषद्दष्टिर्लज्जितालज्जितेस्त्रियश्तिलक्षणादियंलज्जितादृष्टिः य
द्वदरेणभयेनेतिव्याख्यायतत्रत्रस्तादृष्टिरियमितिमंतव्यंतत्राशंसनिष्क्रांतमध्यावविस्तारितपुटाभियाविलोलतारकाभी
त्यादृष्टिस्तुत्रस्ताभयान्वितेतितल्लक्षणायोगाद्धिमलमेवसपदिमुकुलितादीहद्गसंरंभभीत्येत्यत्रतत्कोयोद्वकोहततद्द

११

नेत्रसमुद्भूतवीतिहोत्रदर्शनेनाकंपितैवदृष्टिः साकंचनमुदयन्मायासम्यक्कुंचकनीनिकायादृष्टः केविनामोक्षातेजोङ्गप्रेक्षव
स्तनीतितस्वलक्षणात् तथा नीवीनियमितबाहुनीव्यांकथंभूतकयंग्रथोनारीकथंभूतकयाग्रथोनीवीस्यादितिवैजयंतीपद्म।
नीवीवनीवोनीवोप्यूलथत्वेपिस्यादितिविश्वः एवंचातिसरलक्षणीवत्वमावेद्यते तत्रनियमितः अन्यूनकर्मकतयाध्या
पितः एवंचतत्स्वरूपः परिहरत्वंव्यज्यते बाहुयंत्रतथा तथाकृतीहपुरमवस्थंहृतःस्यादितः एवंचतुद्दिश्यवकतंबंधे।
ध्वन्यते उरुयुग्मस्यवंधः परस्परसंलग्नतायुग्मपदेनमाहुजिकस्याहवर्यंव्यज्यते बंधपदेद्दृढत्वंव्यक्तंक्तितेनबद्धःपरिहरत्वंध्व
न्यते तथाकरकलितकुचस्थलकरेणएककरस्यकथंभूतकयंग्रथोनियमितत्वादपरेणकरेणकलितमाच्छादितःकुचकूले
प्रतत्था करेणेत्येकवचनेनकुचयोर्निरंतरत्वंस्थूलपदंतचतिविलक्षणप्रदेशस्याच्छादितत्वेनकुचयोरतितरमाच्छादि
तत्वमभिव्यज्यते नवोढाकस्यचित् अभिनवास्तेनकभाग्यसंभारवतः एवंचैतादृशनवोढामानिन्यस्यदुर्लभत्वमावे
द्यते एतः ताहृगपशालितः समीपंअंतिकंउपेत्यप्राप्यस्वपितिनिद्राति एवंचैतादृशनवोढास्यापिमात्रस्यदुर्लभत्वंकि
मुवाच्यमिति विलसितस्येतिभावः अत्रस्वभावोक्तिरलंकारः सचएवसमीपस्वापसंपादकत्वार्थहेतुत्वात्काव्यलिंगा
नुप्राणितः पुष्पिताग्रावृत्तं द्विजवरकरस्तुकर्णहैरैणपुथ्यमतृतीयपदोपदाभवेनांद्विजपदस्यहरस्कार्णपकौप
दिचरणावपरेचपुष्पिताग्रा ॥ साग्रावसरत्वान्मथ्यामुदाहृतंतलक्षणमाह समानेत्यादि समानौसमबलतयोय

श्री·

हृदयस्मरप्रसरौ लज्जामदनौ यस्याः सा सान्द्रताधिकभावस्तन्मदनलज्जावत्त्वमिति फलितोऽर्थः लज्जावत्त्वमात्रस्य मुग्धायामतिप्रस
क्तत्वान्मदनवत्त्वं तदुक्तं मात्रेण कुलटादावतिप्रसङ्गभयं तच्च प्रगल्भायामतः समानेति तत्र च मदनस्याधिकत्वान्मध्येति लक्षयति
देशः एषैव चातिप्रसङ्गपादनिविशथन वोढेति काचित्कः पाठस्तु तेन यथार्थभावव्यञ्जनात्तस्य याथार्थ्यप्रयुक्तमध्यात्वव्यवहारासंभवा
दनदान्नन्नाद्धानुपादेयः वस्तुतस्तु सन्ततधार्ष्ट्यभाववत्त्वे प्रमाणाभावान्न दोषः लक्षणान्तरानायकोक्तामाह अस्याश्चेत्या
दि सागसि सापराधे आगोऽपराधो मन्तुश्चेत्यमरः प्रेयसि प्रियतमे सतीति शेषः धैर्येणेर्ष्यावत्त्वं च कोक्तिः श्लेषेणाकाक्वा वा
अर्थान्तरप्रत्यायकं वचनं यस्याः इत्यर्थः वक्रवाकामिति वृत्तिकेति यावत् अधैर्येधैर्याभाववत्त्वे पर्यवसिते परूपनिष्ठुरवाक्यस्याः
सामृष्यायामुदाहरन्ति· स्वापेत्यादिका क्विन्काचित्प्रत्याह स्वापे निद्रायां प्रियाननविलोकनहानिरेव प्रियस्य जतपनिमात्रस्य प
वं च विलोकनैः वशपकर्तव्यत्वं व्यज्यते आननं वदनं तस्य विलोकनं प्रेक्षणं तस्य हानिरेव नाश एव· एवंः चैतत्कालीनप्रिय
तस्मुखदर्शनस्यापेद्युः प्रायत्नेष्वन्यतेहानासमसत्त्वमावेद्यते एवं च मदनरसरभसवशात् प्रियतममुखावलोकनवि।
ह्रीभूतनिद्रावसरे जीवनतैः फलमन्यत इति द्योत्यते तथा स्वापच्युतौ निद्रात्यागे प्रियकरग्रहणप्रसंग एवेत्येवकारेणापि
योज्यः प्रियेण करग्रहणमित्यर्थमिति भावः अत्रापि प्रियपदमनिषेध्यत्वं एवकारश्चकार्यान्तरप्रसराभावं व्यञ्जयतीति
च प्रियपदद्वयोपादानात्कथितपदत्वं दोष इति वाच्यं यथा वदनविलोकनेनैव प्रपकर्तव्यत्वे प्रियत्वप्रयोजकं तथैव करग्र

१२

12

हरणनिषेध्यत्वेऽपि तन्मंजपितं तद्भयेोपादानादुद्वेति सविताताम्रमयप्रवाहमेतिवेति वस्त्रमुतान्यग्रहणं तः स्पष्टसंगः पुनः
पुनः कर्तव्यत्वमित्यर्थः एवं चातिवारणीयत्वं ध्वन्यते स्वापह्नुतिरपि प्रियकरग्रहणप्रसंगाभेवस्यादित्यर्थः इत्थंपरि
चिंतयंतीयदि क्रियेत स्वापह्नुतिहाप्रियतमदनविलोकनहानिरूपानिष्टमापद्येत यदि च न क्रियेत तदा प्रियकरग्रहण
निवारणकृतलज्जाहानिरूपानिष्टमापद्येतेत्युभयतः पाशायातमेवेति किमत्र पोऽर्प्यप इति विशेषणतः समन्तस्य वि
चारयंती सरोरुहरुम्रंखीकमलवदनासरोरुहपदं जउत्व तत्त्वचिंतातिशयं व्यंजयति स्वापनिद्राविधयातं लज्जात्यागः।
स्मई: करत्वादिति भावः हातुत्यक्तमपि प्रियवदनविलोकमहानेरसत्वादिति भावः प्रयेदेश्यतिष्टकृपसंयातभीति
व्याकुलावभूवेत्यर्थः अत्र च विधानहानीभ्यां तुल्यवलतया लज्जापालज्जामदनसाम्यवर्णनेन स्फुटैवलक्षणोदाहर
णयोः संगतिः अत्र च हानविधानयोरन्यतरनिश्चयाभावेन संदेहालंकारः स च स्वापतत्यागयोर्विधेयत्वेनानिष्टसंभा
वनया निषेध इत्येवं विधेयुक्तत्वे निषेधस्यास्फुटत्वप्रदादानपात्रप्राणेन क्षयमयापि संसृज्यते उक्तं च पूर्वादेयो वि
धौव्यक्ते निषेधं वास्फुटमतीति वसंततिलकाहतं लक्षणं तूक्तं ५ लब्धावसरत्वान्मुग्धा[illegible]मुदाहर्तुं तल्लक्षणमाह॥
पतिमात्रेत्यादि पत्यतिरिक्तकेलिकलाप्रावीण्याभाववत्वे सति केलिकलाप्रावीण्यमित्यर्थः पतिमात्रापदयोः क्रमेण
व्यवमाह वेश्यायामित्यादि कुलटापदं परकीयालक्षके अस्याश्चेष्टाप्रदर्शनमुखेन भेदमाह अस्यामिति भेदद्वयमि

श्री·

१३

13

त्यध्याहारः तदेवाहरति प्रीतिरानंदात्संमीह इति रतौ संभोगे प्रीतिः इतरापेक्षयापस्याइत्यर्थः आनंदात्सुखात्संमोहो ज्ञाताज्ञानदती
त्यध्याहारः एवं चैतदत्पनरविशेषितप्राकृतलक्षणमेव द्वयोर्लक्षणं वेदितव्यं तदुपथ्यामुरया सामान्योदाहरणमुक्तोति
भेदप्रदर्शनं कृतं तथ्याश्राकरणग्रहीति विरोध इति चेत् न यथेनियमः अत एव परकोयायाः सामान्योदाहरणमनुक्तापि वि
शेषोदाहरणाकरणं एतत्प्रगल्भापाश्चैवामाह अस्याश्चितिव्याख्यानं तत्र प्रथमापथेत्यादिग्रंथास्वरसात्स्वभेदाभिद
त्वोदाहरणप्रदर्शने भर्तुः कृष्णेत्याहावपितकान्तिबंधनतित्वोदाहरणप्रदर्शनायतेश्च आद्यमुदाहरति · संस्पृश्य
ति स्तनं संस्पृश्य स्वर्त्यं तं स्तनमर्दनविधायेत्यर्थः स्तनमित्येकवचनेपी तनाति शायव्यनक्ति अकलय्य स्वमुखेन तु
वनार्थं संयोज्येत्यर्थः आकलय्यतिपदं प्रीत्यतिशयमावेदति कंठस्यालंकंठप्रदेशे समालिंग्य सम्यगालिंग्य एवं
चगाढालिंगनतावग्म्यते तयतिरेकेणातस्यासंभवात् आलिंगनं चैतत् तद्वक्षःस्थजलाभिधेयं स्कंधे स्थिता च शपनेम
गश्चापवकाञ्ची गाढेप्रियस्य विशतीवनिजांतरंगात् गाढोपगूहनवशेन तिरंतरं एतत् संश्लेषमाहरिहृद्यजलाभि
यात मितितञ्जलक्षणात् एवाजयचनोपश्लेषास्यमेतत् उक्तं च · उरुकलितकदीयश्रोणिरस्यापरिक्षीनप्रजनिपदिह।
नारीहस्तके श्रोतरोपाकरजदशनहृत्यं चुंबनेवाविधित्सुः कश्यपति जघनोपश्लेषमेतन्मुनीन्द्राः इति अधरबिंबं अध
रोबिंबमेवेति रूपकम् अधरपदं कोमलतां व्यनक्ति बिंबपदमारक्ततां व्यनक्ति एवं अधरम् अपकृष्ट बिंबं स्वर्थान्हयाकर

१३

सः एवंविधार्थे स्तुत्यांधिकरसबलस्माबद्धेतेति यो पर्यांतविधायेत्यर्थः निपीयेत्यत्र पीङ् ध्याने इत्यस्य ल्यपि पिबतेस्तत्र ल्यपोति
तन्निषेधात् निराकुंबननबाह्यल्यब्जज्यते श्रवरंपरिधानीयं श्रवरपदंनापिकायांस्तुयादीधितिदीप्तिश्छटाचमत्कारिवक्रो
त्तिविशेषवत्तामावेदयति· एकवचनेनचलज्जाविरहं व्यनक्ति स्वचरणेनेशोतिमायाच्छृष्यपरिहृत्यः श्वलकंकेशाकलापं
श्वलकपदंकमानोपन्नामावेदयति एकवचनेनबंधनविशेषश्चुदसउद्दिष्यएवमानवरनेनशंसंगमपूर्वं वेगीभूतवान्ग्रन्थेनालि
गनाहितानानायिकामुत्कंठयतेत्यर्थः उक्तंचैतत् मोहनं नारमेतावधावन्नोत्कंठिताःप्रियाः श्वन्यथानसुखात्यति
रश्मीनं कर्कराइवेत्युक्तत्वात् यद्यपि· स्वादौरतंवाद्य मिष्टम्प्रयोज्यतेत्रापि चालिंगनपूर्वमेवेत्यालिंगनस्यपूर्वकालीन
त्वाभिधानादत्रनदभावात्कामशास्त्रविरोधस्तथापितर्थैवयोजनयासमपरिहरणीयः १ श्रांबजिनीयतेःकमलिनीपत
देवस्यसूर्यस्येत्यर्थः सन्नदर्पस्सम्पत्तपाशाकर्षनदिवामेथुनंकुर्यादितिरीत्यारतेरंजनरायभूतमितिभावः प्रियेचक्षुभेजिता
समानेत्रातंकुलीयोगेसतीत्यर्थः त्राश्वस्स्दशांसनश्यात्मनेपदंवामेसंदृष्टे स्वदिणीयस्याःसानाऽपिकावसनोचलेः
वस्त्रप्रांतेः श्रवणयोस्तत्संबंधीत्यर्थः नीलोत्पलंनीलकमलंसूर्योदयविकसितत्वात्स्येतिभावः निहतेस्थगयतीतिश्रां
वःवपंतुदेवस्यकौशरसिकस्यांबुजिनीपतेः कमलिनीनायकस्यसमुदयंदिवारः त्रिविभागन्नायकमित्यर्थः प्रि
येप्रियरतिदानत्वादितिभावः जित्वासमानेसतिरजनीसुरतेपद्मिनीनसर्वंपातिनिसर्गतः कचित्· दिवसेशिश्नु

श्री०
१५
15

योगतोऽपि सा विकासत्वं कुमुदिनी यथा रवेरित्यादिकामतं तेनोक्ता पद्मिनी नापि कायास्त्वत्यं तेनदिवं सोऽपह्नवतस्य सत्वात्तिप्रायप्रतिपा-
दनाद्वा विशेषेवान्यतं तद्विधायांतरतार्थकामतं तन्निगुणोऽपि प्रियेदिवसत्तानायसूर्योदयं ज्ञात्वा मिच्छतिसतीत्यर्थः वामाक्षीवामे
वक्रे स्याक्षणी यस्याः सा वामं सव्ये प्रतीपे चेति विश्वः स्फातिगतविकसत्कमलदिहृदोपेतिभावः वसनांचलैः अंचलैरितिबहु-
त्वोक्त्या विकासरभसतया बहुयपलेन तत्संगोपनमावेद्यते श्रवणयोः कर्णयोस्तत्संबंधीत्यर्थः द्विवचनेन पर्यायेणाभयस्य
स्मरणत्वप्रतिपादनात् अपि पत्वं तेन च संनिहितत्वं तिन्नपलेव्यज्यते नीलोत्पलं नीलकमलं पांडुगंडतदेतद्वतंसस्येव शोभो-
त्कर्षजनकत्वान्नीलोक्तिः निह्नुतेऽस्यगमपतिकमलविकसनेन सूर्योदयं प्रियतमो मा ज्ञा नासीतिधियेति भावः एवं
च दिवसत्वाने सत्यपरतिविरतिं करिष्यतीति श्रोत्यादिवसत्तापककमलविकसनस्यागतमकरोदिति प्रीतिमता ध्यस्यत्येतत्प
दाव सनांचलैनीलोत्पलं निह्नुते वा स्तीत्यपलपतीत्यर्थः अपलायस्तुतिह्नवः स्यादमरः अथवानेन नीलोत्पलकिंजमदा।
तिकटाक्षसंबद्धावसनंब्धटाश्त्यपलपतीत्यर्थः एवं च नीलपदमप्यर्थवत् अत एव वामाक्षीति सत् द्वयं उत्पलस्यानेकदल-
वत्वादं वलैरितिबहुवोक्तिः अत्रापि पूर्ववदेवध्वन्यमितिक्रमः अत्र उदयेष्यतथ्यस्यात्रुदयस्यारोपणयोदयज्ञापकस्यतथ्य-
स्य कमलविकासस्य गोपनं तेन अपलायेन वाक्यस्य पह्नुतिरलंकारः अतथ्यमारोपयितुं तथ्यायात्सिरपह्नुतिरितिलक्ष-
णात् स च रूपकानुप्राणितः तद्रूपकमभेदोपमानोपमेययोरिति तल्लक्षणात् शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं लक्षणं तत्के १०

१५

आनंदसंमोहहृतीमुदाहरंति नवदत्तमिति काचित्तापिकाकृतपीडाविशेषासंवीज्यत्याह हं आलि सखि आलिः सखी वयस्या
चेत्यमरः एवं च रहस्यवार्ताकथनयोग्यता ध्वन्यते ॥ उरस्थले · एवं च किमु वाच्यं कुचयोरिति भावः नखदत्तं दत्तपदेन पीडाज्ञा
नकमपि एवं नखक्षतेनैव नवार्तात्यत्ष्टेत्यानंदसंमोहो व्यज्यते एकवचनेनैव विभ्रमेण न च रतेरतिशयपश्चालित्वं ध्वन्यते अथ च त
लेस्थपरायः प्रदेशेन लंसरूपायरयोरिति विशेषः अथः स्वरूपयोः स्त्रीनलमित्यमरः उपरिभागादधोभागस्य किंचित्काठि
न्यादाघातदत्तं दत्तं व्याकरमपिना वगतमिति तलपदेनाविद्यते उत्तानतकं स्यादथराबरं वडे इत्येयं हृदापीडनतस्तदेवे।
तिलक्षणइत्युक्तन काखंदं तपदमेनन अथरदलेतिपाठे दलपदे कोमलत्वलक्षापन पीडाविशेषयोग्यत्वं ध्वनयति एवं च
कोमले व्रणस्यातिदुःखदत्वे पि तत्कृताताद आनंदसंमोह एवाभिव्यज्यते रहस्य दशनस्य रदपदेन काठिन्यं तेन च पीडाति।
शयजनकत्वं गम्यते तत्रापि संमोहः सर्वं वदेव व्यंग्यः षष्ठी रतनिवेदनाबप्पद्य पीडातुल्यपीडाप्रदत्वं व्यनक्ति व्रणेष्वत्रा।
पि सर्वं विदेव व्यंग्यं च कालमालिकासु तोर्थ एवं च रतेरनेकप्रकारत्वं व्यज्यते ॥ किंच इदं च सर्वत्रान्वेति मुक्तावलिः मुक्ता
हारइत्यर्थः विगलिता त्रुटितेत्यर्थः एवं च दृढालिंगनसंदर्शनं तदेवाभिव्यज्यते एतच्च नखदत्तादिसकलः एवं च सर्वेन
कमपि ज्ञातमितिभावः मया · एवं च स्वानुभवं मी ईदृशमहं निवेदयामि · न जानामि भवाद्दृशीनां गमिति ध्वन्यते न चेतना
पिकाम्यः स्वस्मिन्नतिशयप्राविध्येत्ते अतएव शोचः अन्यास्ताः सखियो पितः प्रियपतमे सर्वांगलग्ने प्रियाः प्रागल्भ्य

श्री॰

१५
15

प्रथयंतिमोहतविथावालंव्यथैर्यमहत अस्माकंत्वतदीपयाणिकमलेषुत्मोवपत्यंषुकेकोपंकावपमत्रकिंनुस्मरतंस्व।
ल्पापिमेतस्मरतिरितिवर्णितवंतोरतिप्रीतिमतीरतंतस्मयेस्मरतावसानंस्मयेस्मरतावसानकालेनतस्मरतीतिश्वालो
कितंदृष्टमित्यर्थः एवंचेदमिदमितिनविशिष्यपरिचितमितिभावः तथासतितत्रस्मृतिः स्मरणसामान्यंकचइत्यपरंरतिः
रतिस्मरणमित्यर्थः कचइत्यपरंनवशिखाविधिशिक्षायाः अर्थाइतिविशेषस्यविधिः कर्तव्यइत्यर्थः क्वानकापीत्यर्थः एवं
चतदंगसंगमात्रादेवंममस्मरणसामान्यमपगतकिंतुनविदितरतस्मरणंकिंतुवारतिविशेषयकतदीपशिक्षास्मरण।
मितिभावः इतिस्मृतिः कचरतिरीत्यादेर्व्याख्यानमपव्याख्यानं क्वचितोहलाकः क्वचिदगरुपंकोकपदइत्यादिप्राचीनो
दाहृतप्रागल्भ्यप्रयुक्तस्मरते वैविदग्ध्यकोविदत्वप्रदर्शनानुपपत्तेः तस्मादेवमत्राभिप्रायः प्रियतमदमदर्शनसमसमयम
वसंज्ञाततवीनानेकविधरतिरीतिस्फूर्तिवशात्मयापत्राभ्यस्तरतं वैविध्यंविस्मृतंततदीयांगसंगजनितानंदनिर्भर
तयाज्ञायमानंदुःसहतरवहताहितरूपवायुरतमपितदव्यवहितांतररतप्रसंगेविस्मृतं क्वातत्रस्मृरतजननीयानदत्र
त्तिबंधकत्वदीपमानतथारणात्तुपदेशस्मरणमितिभावः अतएवलोकेपिरणांगणोग्रडरसिकः कश्चिच्छिक्षिताभ्य
स्तयुद्धमपिसंगरतिसहावोडत्तानबाणवेदनाम्रुषादिभिः पीपुडधपतिभटदलतानुकूलशस्त्रास्त्रप्रहरणादिकमेवस्मरति
नतुसमयविशेषेदेशसामान्युपापासंभवेपोढव्यमितितीतिनिपुणोपदेशमित्यलंपल्लवितेनास्वभावोक्तिरत्रालंकारः

लक्षणांवृक्षे पृथ्वीवृत्तं ११ लब्धावसरत्वात् मध्याप्रगल्भभेदांस्तैरनेकविधे इत्याह मध्याप्रगल्भे इति · मानावस्थायां मानस्य व
त्वमानलक्षणस्यावस्थायां तत्प्रधानत्वेन प्रत्येकं त्रिविधा मध्याप्रगल्भापि त्रिःप्रकारेत्यर्थः तानेव प्रकारानाह धीरे
त्यादि धैर्यवती धीरा अधैर्यवती अधीरा धैर्याधैर्यवती धीराधीरेत्यर्थः ननु धैर्याधैर्ययोर्विरोधादेकत्र युगपदहतित्वात्क
थं तद्वत्त्वेन तद्व्यपदेश इति चेत् न बालेनाथ्यविमर्शवमानिनि रूपकोपायात्मयां किंकर्तव्यविदीस्माहृनमे परास्यति भवान्स
वैपरायामपि तत्किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते नन्वेतन्मम का तवास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते इति प्रावी
णोदाहरणादेकत्र वक्रोक्तिमत्त्वादित्यार्यादपदर्शनात्तयोरविरोधात् प्रथमोद्दिष्टत्वान्मध्यधीरां लक्षयति · व्यंग्ये
त्यादि व्यंग्यो व्यञ्जनाहृत्तिसमधिगम्य॥ केनचिल्लिंगेनानुमेय इति वा कोपप्रकाशः कोपस्य क्रोधस्य प्रकाशस्तेजो
धर्मत्वात्कोपवाधात्तस्यार्द्रभीवोत्र लक्ष्यते तेन च कोपं प्रतोद्धृत्य भावेयते: तथा च क्रोधप्रादुर्भाववत्यर्थः यस्याः सा
एवं च पतिमात्रानुरागवत्त्वे सति समानलज्जामदनवत्त्वे सति व्यंग्यमात्रक्रोधप्रादुर्भाववत्त्वविशेषितं मध्याधीरा।
लक्षणमिह वीथ्यं प्रथमान्तत्वं तत्र तात्पर्य कोपादिव्यदासः मात्रपदात् धीरादि सवमन्येपि धीरेति लक्षनिर्देशः व्यंज
कमेवाह कोपस्येत्यादि · गीः शब्द इत्यर्थः रातन्नोपलक्षणं पत धीरिति पाठमाहत्यधियः परकीयवद्वेदप्रत्यक्षतपाठ।
व्यंजकत्वात् व्यापारविशेषो लक्ष्यत इति व्याचख्युः तेतिः प्रयोजकलक्षणांगीकारप्रावण्णः धीरायाश्च वचनरुदिते

श्री·

१६
16

प्रकाशिकेत्यमिमंग्रंथानावोचदाकावचनवक्रमित्यर्थ इतितत्ह्यात्याप्रहतस्ववचोविरोधभीतिस्मृत्याग्रंतीद्रियस्यापिविशुद्धमा
तापितृजन्यादेर्व्यंजकत्वमितिस्मात्स्वसिद्धांतमजानंतीनमस्याएवःमध्याःधीरालक्षयति। अधीरायाइतिःपरुषवाग्गि
तिहृदितस्याप्युपलक्षकंत्वतीयांलक्षयतिधीराइत्यादिवचनंवक्रोक्तिःरुदितमितिपरुषवचसोप्युपलक्षकंलक्ष्यावस
रत्वान्नैषाधीरादिकालक्षयतिप्रौढाधीरायास्त्वित्यादिप्रत्येवछायाघटितलक्षणप्रदर्शनात्स्वछायापिप्रदर्शितेतितत्सूचनता·प्र
संगात्ताहधीरादिभेदाइत्यादिस्वात्ताभाग्यंतत्प्रक्तिसहमितिभावः तदेवाह धीरत्वमित्यादिमाननियतं मानंतान्तरीयकंमा
नव्यापकमितिपावत्· ततःकिमित्यतआहपरकीयायीमातश्चेदितितस्यापदिमानस्तदात्तन्नान्तरीयकधीरत्वादिय
मीएगमवश्यंभावइतिभावःननुपरकीयायांमएवनास्तीत्यतआहमानश्चेतिक्रियापराथतानरूपतत्कारणासत्त्वा
दितिभावः ननुकन्यकायांपदिमानस्तदातस्यायामपितत्तुल्यतदंगीकारस्यावश्यकत्वात्तन्नान्तरीयकधीरत्वादिभे।
दानांतस्यासंभवात्तदनभिधानान्न्यूनतेतिचेद्धयोरयस्याविशेषाघटितलक्षणालक्षितायाःकन्यकायास्तुमानवत्वस
प्रक्तिसहत्वात्मुग्धायास्तुवयोवस्थाविशेषघटितलक्षणालक्षितायास्तदसंभवात्तन्नान्तरीयकधीरत्वादिभेदानामसंभ
वात्तदनभिधानमितितत्सूचनता· वस्तुतस्तुतातपोवनारूपमुग्ध्याभेदस्यैतेभेदाभवितुमर्हंतीतितदनभिधानान्न्यूनतेव
प्रथमलक्षितत्वात्प्रथमतीमध्याधीरामुदाहरतिलोलालिपुंजइतिकाविन्नायिकासागसंप्रेयांसममभिदधातिलोला॥

१६

लिपुंजेलीलाश्चपलाः भवदंगसौरभ्यलोलुपतयेतिभावः लोलश्चलसतृष्णयोरितिविश्वः अलिपुंजाभ्रमरसमूहायत्र
अत्रसंबुद्धिपदानुपादानात्तापिकायाः कोपवत्त्वमावेद्यते एवालोलइतिसंबुद्धिः हेचंचलमात्सर्यवत्यर्थः एवंचचलस्य
भावस्यैतादृगत्वचिंतकार्यकारित्वंगुणानभिज्ञत्वंचवक्तीतिध्वन्यते अलीनांपुंजोयत्रपुंजपदेनतैर्विभ्रमलिप्सत्वम्याच
लिपुंजवियोगाभावोनिकुंजेध्वन्यते आलिपुंजेआलीनांसखीनांविरोधिलक्षणापाश्चसखीनांपुंजोयत्रेतिवार्थः अ
थवा अलीनांपुंजइव अलिपुंजः तस्मिन् ध्वांतराशिरूपइत्यर्थः एवंचान्यजनानामवलोकनीयतयातिः शंकबहुलकेलिवि
धानात्स्वेदातिशयोव्यज्यते निकुंजेलतापिहितप्रदेशेव्रजतः तन्निवारणपूर्वः सरं वेगेनगच्छतः अतएवस्फाराः ब
हुलाः श्रमवारिधाराः श्रमेणश्रायासेनवारिधाराः स्वेदधाराः वभूवुर्यस्यतस्याः अतोभवततत्त्वपक्षवचनेनादरोव्य
ज्यते देहशरीरेनलिनीदलेनकमलिनीपत्रेणतस्यातिशीतलत्वादितिभावः धीरंतत्परिहारसमर्थः समीरंमंदमति
वासम्यगीरयतिप्रेरयतीतिसमीरोवायुस्तं एवंचैतत्समयेपतस्यैवयुक्तमितिभावः विधास्यकर्तुंसमीहेव्यापारयामि
अत्रलोलालिपुंजइतिविशेषणोपादानात्तनात्तनापकविलोकनविलोलविलोचनतापिकासमूहवत्त्वंध्वन्यतेतेनचा
कर्षकत्वमावेद्यते एवंचचंचलालिवाधाभवननिकुंजगमनस्वेदसंभवानेवमइतिकाकोत्थापिताविलासिनीता
दृशतनपनाममतस्यतत्समूहकेलिप्रयासेनतवस्वेदोद्गमः संपन्नोनतुनिकुंजगमनेनेतिवक्रोक्तिः एवालीलीलि

श्री·

१२
17

पुंजेनिकुंजेइतिपदद्वयोपादानान्भ्रमत्भ्रमरसमूहपक्षजातवातशीतलतरंगिणीकिरणासरणीशून्यप्रदेशविशेषेव्रजेत
इतिकाकोक्त्यापित्वप्रमदाकेलिकलाकलापविकानपातवस्वेदधाराः संजातानतुनिकुंजगमनेनेतिवक्रोक्ति
त्वपाच्चसापराधत्वप्रकाशनमित्यलंकारेणकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्नोर्थशक्त्युद्भवोवस्तुध्वनिः नचात्रा
नुपयुज्यमानार्थत्वपालक्षणामूलध्वनित्वमितिवाच्यं लोलालिवारणव्याकुलतयाललनायिहितप्रदे शस्व
लङ्घन्यापिस्वेदोद्गमस्यप्रयुज्यमानत्वात् अत्रश्लोकस्याद्वैतदद्वैवावर्णाहृतिरीतिर्दिष्टानन्दामत्नामतिना प्रदातुप्रय
त्नासत्नामितिलक्षणलक्षितप्रदानुप्रासानुप्राणितावक्रोक्तिरलंकारः वक्रोक्तिः श्लेषकाकुभ्यांवाच्यार्थान्तरक
ल्पनामितितल्लक्षणात् इंदुस्वाहुर्ता।कर्णोत्थजोदंशश्लेषेइहाराभवंतियस्याश्चरणासमसेनानामिंदुवज्रामतिमात्र
कान्ताभोगोद्रवक्राजेमरंदथारामितितल्लक्षणात्॥१२॥ मध्यामधीरानुदाहरति। जातस्तेइतिकाचित्सापराधंप्रियमाह
अतिविरमेतत् एतेनवएकवचनान्यरुषवाग्गमिव्यज्यते अत्रापिसंबोधनपदानुपादानप्रयोजनंपूर्ववदेवनिशिरात्रौजाग
रः निद्राभंगोजातः अजनिकान्तान्तरकीडावशादितिभावः ममपुनर्नेत्राम्बुजेतेनेत्रकमलेष्वंबुजपदेनजलज
न्यत्वात्संबंधितयारुदितममभिव्यज्यते एकवचनेनदृष्टिशिरस्दागमनमार्गविलोकनयावर्णतपानत्यैव्यापारत
पाराकरूपवत्वेनेनचान्यनासक्तिर्ध्वन्यते· शोणिमापेशोणस्यभावः शोणिमारक्तत्वं अथयस्यजागरस्तन्नेत्रपव रक्तत्व

सुवितं इहतु विपरितमितिविवृमितिभावः तयाभवतात्वयाप्रविततंवहुमधुमयंतैः पीतपीतमितिकर्मणिक्तः सुमास्ये
तीतं अन्ययास्महेत्यर्थः मेपुनर्मनः हृदयंव्याकर्णितअतिशयेनभ्रांतं॥ अत्रापिविचित्रार्थः पूर्ववत् यद्वापविततंमहदपिम
नः व्याकर्णित· एवंचास्यवाधाधिक्यमावेद्यते· प्रविततंव्याकर्णितमित्यपिकेचित् तथाभ्राम्यद्भगयेनभ्राम्यतश्चप
लाः वाभ्राशेतिशपत् शवामहानामितिदीर्घः भृंगाः भ्रमरास्तैर्यतेनिविडेतिकुंजभवनेलतापिहितोदरमदनेत्वपा
श्रीफलंविल्वफलविल्वेशांडिल्यशैलूषोमलूरश्रीफलावपीत्यमरः श्रीफलस्यावयवः फलमित्युत्पन्नस्याव
यवेचप्राणिवोषधिहदेभ्यइत्यणः फलेलुगितिलुक् अत्रभ्राम्यद्भंगचनेश्रीफलमितिवपद्योर्वाव्यार्थस्यविवक्षिता
नुपयुज्यमानत्वात्स्वात्मप्रसंबंधेनविलोललोचनकामिनीसमूहकुचलक्षणार्थान्तरेसंक्रमणादविवक्षितवा
च्योलक्षणामूलोध्वनिः उक्तंच। अविवक्षितवाच्योयस्तत्रवाच्यंभवेत्ध्वनौ अर्थान्तरेसंक्रमितमत्यंतंवातिरस्कृत
मिति· एवंचंचललोचनाकुचकलशाः प्राप्ताइतिव्यज्यतेपड्भिश्रियोयौवनादिलक्ष्म्याः फलंतत्संभोग्यादिलब्धेप्रा
प्तः नजप्रक्षेपेणास्यश्रीफललब्धमित्यपिप्रकृष्टवचनमभिव्यज्यते एषप्रत्येवतीयवंचहः परिहरत्वंध्वन्यते एवे
षुपंचइषवीऽस्मेतिउक्तंच अरविंदमशोकंचचूतंचंपकमालिकानीलोत्पलंचयंचैतेपंचवाणस्यसायकाइति·प
क्षा· मोहनशोषणादयइत्यर्थः मांपुनर्वहुतरमतिशयेनकुवेरकंउदेः प्रारेवीणोः एवंवपत्रामर्ममेदीस्यतंतिशये

श्री·

१८

18

तापिहतीबलपावाणाः सोढमशक्यः किंपुनरंतानदृशाइतिभावः हननतिमिननतीत्यर्थः येनकनककलशादिनिथ्यादिकंलभ्यते
नमिवेधनेचराजेषुकंतस्यराज्ञाशरैर्भेदनमिदतत्वपानलब्धंममचशरैर्भेदनमितिवैपरीत्यंचित्रमितिभावः पद्मानवपाश्र
मध्दमरत्यामिककुलसंकुलेमदनमहीपतिसदननिकुंजे३ मर्घ्यफलमयहृतंमांतद्रूरशरैर्भिनत्तिमदनमही
पतिपवंचयस्यैवापराधस्तस्यैवदंडविधानमितिनीतिरीतित्यागस्तस्यतिचित्रमितिभावः१ अत्रैकत्रजागरादिका
रणाकथनेपिनेत्रारुणिमादिकार्यकथनादन्यत्रजागरादिकारणाकथनेपिकार्याकथाः नात्र क्रियायाः प्रतिषे
धेपिफलव्यक्तिर्विभावनाविशेषोक्तिरखंडेषुकारणेषुफलावचइतिलक्षणलक्षिताभ्यांविभावनाविशेषोक्तिभ्यांश्री
धक्तलक्षणाभ्यांरूपकाव्यप्रासाभ्यांचसंसृष्टोविरोधालंकारः उक्तंचविरोधः सोविरोधेपिविरुद्धत्वेनपकंचइति·एवं
चात्रविरोधालंकारेणप्रियापराधप्रकाशनलक्षणः कविनिबद्धवक्तप्रौढोक्तिनिष्पन्नवस्तुध्वनिःशार्दूलविक्रीडितंछंदः
लक्षणंतूक्तं१३ मध्यांधारीधीरामुदाहरति कांतानुरागेति काचित्प्रापराधंपतिंप्रत्याहत्वंकांतानुरागवानसि·॥
कांतायाः कमनीयरूपत्वेनाभिमतायाः इष्टायाइतिपावत् नतुप्रियायाः अनुरागः अनुरंजनंतत्रवानसितस्यांसविषय
कानुरागहेतुभूतनानाकलाकलापवानसीत्यर्थः संबुद्धिपदानुपादानफलेप्रावत् पद्मांकांतइतिसंबुद्धिः हेकांतनतु
प्रियतमः अनुरागवानसिअर्थाज्जनयितव्येचतुरोसि अनुरागवतांयामीदृशाकार्यकारिनयाः ननुरागवतींकरोषीति

१८

महत्त्वाचर्यमितिकाकावक्रोक्तिः अथवानुरागविषयकज्ञानवानसि तथाचस्वविषयकानुरागरहितायामपि तस्यां स्वविष-
कानुरागं मन्यमानोऽनुरागभाग्भवसीतितियीनातिकाकाकावक्रोक्तिः नकेवलं तदनुरंजकं चातुर्यमात्रं त्वम्यपि त्वदन्य-
दपीत्याह मनोहरोऽसि रमणीयोऽसि नकेवलमेतद्द्वयमेव तदनुरंजकमपि त्वदन्यदपीत्याह योग्योऽसि एवं कांतानुरा-
गचातुर्यादियोग्यगुणशालिसंतपवत्वमपीति समग्रगुणयात योग्योऽसीति वक्रोक्तिः अनुरागवत्यपि माद्दृशेजनेऽनुरा-
गाभावमावहसीतिकाक्वापरुषवागभिव्यज्यते नार्थोऽसीति पाठे मधुरसीत्यर्थः तथाचानुचितकार्यकारित्वेऽप्यवर्जनी-
यत्वं द्योत्यते नकेवलमेतान्येव तत्र योग्यत्वे प्रयोजकान्यपि तदन्यदपीत्याह किंच नवयौवनभूषितोऽसि नवयौवनेनाभि-
नवीन्मादशालिवयोवस्थाविशेषेणभूषितोऽसि अलंकृतोऽसि केवलेयौवनमेव तत्रालंकारकं न भवति विनयादीति
चक्रोक्तिः सहदृशानायिकयारब्धं एवंप्रकारेणोक्तानिष्यन्तिस्थासमनुत्पन्नपदः मखोद्रेकवशादनिवारणीपनाच्चेतिभा-
वः प्रियसभर्तर्वा: दत्तेवाष्पलुलिताः पूर्णबाष्पाहृगताः टकशाताः निद्दिताप्रचिताः अत्रापि पूर्ववैज्ञाकवत् ध्वनिरवगं-
तव्यः उक्तलक्षणानुप्रासानुप्राणितो वक्रोक्तिरलंकारश्चलक्षणानुकंच संततिलकाहृतं एतत्पदाहरणी भ्रमध्यात्त्वसंग-
तिश्चिंत्यात्र लब्ध्वावसरतया प्रगल्भांधीरामुदाहरति क्षोटाथीतापयेत्यादि नोतल्पमितिकावित्सखी नायिकां
प्रतिवदति हिकेतककगर्भगौरि केतकं केतकी कुसुमं तस्य गर्भस्तस्यापि गौरत्वादिदिति भावः तस्माड्डौरि तनोधि

श्री·

धिकतरंगौरवर्णाशालिनिगर्भपदेनसखीष्वपिकोपगोपनकारित्वाद्वैयर्थ्यमावेद्यतेतिल्पपर्यंकेतीभजसेसनाथे
यस्मिन्केवलंश्रिपत्रमाधिहितनतल्पसमीपानवस्थितिरपिहूरतोपिह्रृयाधारानुकारापीष्टषसमूहसदृशापद्य·सुधा
याश्राधारःसमुद्रइत्यर्थौतदुकाशल्लसत्सरसवर्णावलीरित्यर्थः सुध्वागंभीराइत्यर्थःगिरःवाचोनवदसिजल्प
सिपर्वंचनपत्रंसंलापोपितत्वकालिंगनदुंबनादीनिरतोदास्यमावेद्यतेश्रांतांसंलापोपित्रतंनावलीकयस्यपी।
त्याह दकपात्तंनेत्रनिपतनमपिनवाक्रहहेषःउद्धिपुरःसरसरसविलोकनंदराहृत्तमितिभावःइत्यभ्रमुनाथकारेणाद
पितेकोपस्यापियतमविषयकःकोयस्यपरिजनकोयप्रकाशाकुलान्निकटवर्तिस्वजनविषयककोपप्रदर्शनमिषा
त्· वहुगल्पास्वाधीनेनकोपिकीयइतिभावःप्रकाशस्यतेजोयर्मृत्वात् कोपेवायातीव्रत्वंलक्ष्यते· तेनचदंसहत्वं।
ध्वन्यते· यत्संगोपनंश्राच्छादनमपितस्मिन्वातनदास्यात् वेतपदिश्वनःसहचरीसहसाईचरतिगच्छति·स्वहर्नि
शंत्वत्समागमवतीत्यर्थःपचादिष्वचेरहिक्रणान्तउीप्· अतएवानचरीतिपचादिष्वचेरहितादितिवामनोपिश्यं
चेयंत्वदीपतिविलसीतिविज्ञेतिभावःपवंचैतस्याःस्मितेनकोपगोपनेव्यर्थत्वात्मथातत्तिर्णियोस्माकमितिध्वन्यते
पत्रसहचरीसखीत्याइस्तन्त्तसख्याःकथनोत्तरमेवज्ञातंसहचर्यात्वंकथनेपीतितयोर्भेदात् सार्थिवक्रंवटनेवि
वर्त्येत्पर्थःसाचिपदेननायकंप्रतिनायिकाकोपगोपनसंरक्षणकारित्वंद्योत्यतेस्मितंहास्यविशेषं·एकववने

१५

19

१५

नाल्पत्वं तेन घनापिकान: महत्त्वपीभीतिरथवा नापिका हृदत्तत्रात्तसंगोपतं व्यज्यते तेन न कुर्वीत विदधीत · इत्यमोदास्य मालिन्या
त्तव प्रियविहितापराधजनितकोपस्यान्यनिमित्तजन्यत्वप्रदर्शननिमिषेणाच्छादनं तदास्याद्यदित्वदहस्य विज्ञेयं प्रिया
विषयककोपपरत्वेनस्यानान्यविषयक इति सूचकहसितं नाकरिष्यत् एवं चाधुना न त्वप्रियत्तमेनाप्येतन्न ज्ञातमन
स्तत्प्रमादसंपादनापराध एव तत्स्यादत्रापीतीत्यनुमोदस्वास्माकमितो गमनापत्तिभावः यद्वादपि ते प्रियतमे ममपि।
कोपरोपणं न दास्यादित्यादिनापकोक्तिरेवदर्पितपदं कोपनोघन स्योचितमीत्थनपति केचित्तु दपिते इति संबुद्धिप
दं मत्वा नापकोक्तिरिपमित्याहुः शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ९५ चैटामयीराममुद्राहरति प्रतिफलमिति हृदयशिरसि शिव
मस्तके इदीश्वद्दस्यकलायां शकले स्वीयमात्मीयं प्रतिफले प्रतिबिंबमवलोक्य दृष्ट्वा नत्वविचार्येत्यर्थः तस्याति स्व
च्छत्वादितिभावः परस्याश्चान्यस्याः वा संस्थितिमत्वागमनमात्र मात्रोकमानाविनर्कयंती स्वप्रतिबिंबानभिज्ञत्वेनेति भावः
अत एव चाचलन्या पर्वतपुत्र्या यावती पद्माकन्येव कन्या · एवमप्यविचार्य कारित्वं यत्न्यूते अत्र प्रसिध्याविशेषाप्रतिभानाद्विशेष
णमात्रप्रतिप्रयोगेन दोषाय गिरिशं गिरिं पर्वतं शयानिउयं भौगेन तनुकरोतीति गिरिशः श्यातीनुपसर्गेक इतिकः गि
रिस्यास्तीति गिरिशा इति वालोमादित्वाच्छः शिवं कं पप्रचलवलयचवत्कांतिभाजा कंपेन कोपावेशादिति भावः प्र
चलानि अस्थतिशयचांचल्यं भाजि यानि वलयानि कंकणानि तेषां चं चत्यः प्रसरं त्यश्चाश्रपचांचल्यादितिभावः या:॥

श्री·
२·
२०

कांतयः नानाविधमणिगणमरीचयः तन्मध्यजातयुक्तेन करेण हेलेन तर्जयामास निर्भर्त्स्य पत्‌चादिङ्गीडि·न्नेनानुदाजेनत्वनिबंधनस्यात्म
नेयदस्यानित्यत्वेन तर्जयतेः परस्मैपदत्वं नानाविधमणिमरीचिनिचयभास्वरकंकणगणक्वाणवक्करजन्यनपातर्जन
स्यातिभीतिप्रदत्वं ध्वन्यते अत्र संशयोभ्रांतिर्वालंकारः लक्षणं तत्कं मालिनीवृत्तं द्विजकुसुमसमरूपाकर्णिताटंकयुक्ता
कनकवलयहारैर्मंडिताभुक्तशाखासललितरसनासौन्दर्यश्रीसमेता हरति रसिकवित्तं मालिनी कामिनीवेति लक्ष
णात् १९ प्रौढाधीराधीरामुदाहरति· तल्पोपांतमिति काचित्सखी नायिकावृत्तांतं सखीं प्रतिवदति· सखीति संबुद्धि
र्याहर्तव्या प्रियतमे अत्यंतं प्रेमास्पदे नायके प्रियतम अपदेनावर्जनीयत्वमावेद्यते तल्पोपांतं पर्यंकसमीपदेशं तत्पर्यंकम
पेतुषि प्राप्तवति सति तत्र विशेषं चाहतनपवदर्शनसमसमसमयमेव तत्कृतापराधस्य तिरभिव्यज्येत वक्रीकृतग्रीवया वक्रीकृ
ताति र्यग्विहिता ग्रीवा मन्यायया तया सापराधस्यास्य शठस्याभिमुखमवस्थितेरपि नोचितेति कोपेनेति भावः तथापि प्रियत
मे काकुव्याकुलवाचि सति काकुर्ध्वनिविकारः यदीयमेतादृशीं संलक्ष्यते तेन मत्कृतापराधज्ञाना कुपितेति मियेति भावः अ
तएव व्याकुलाहृदीति वक्तुमशक्या अन्यथा वादादिरचनेति भावः वाक्यस्य तस्मिन्सतीत्यर्थः सा विहसितस्फूर्जत्कपो।
लश्रिया सा वितिर्यक्कृभूतन्ना कथमयं सापराधोऽपि वाचालनया आत्मानमनपराधितमिव दर्शयतीति विस्मयेन यत्तद्धसितं त
तेनोषणाश्रमेकायाविष्करणात्तेन स्फूर्जन्ती अतिशयप्राप्ता लितीके पोलयोर्गंडयोः श्रीः शोभा यस्यास्तथा प्रियेण मेवृतः

हस्तन्यस्तकरेरुहस्तादिन्नकरं स्तनतिपदीयं हसितमकरोत् नहि प्रसन्नैव तिरभस्येतेति भावः मृगदृशा चपलविशालनेत्रपाला
न्तारसदीलितदृष्टीष्टमदृष्टवमांसलरुचः लाक्षारसेनस्खलत्ककेन क्षालितं निर्मलीकृतं लिप्तमितियावत् प्रोष्ठी।
दृष्टशफरीदृष्टं प्रोष्ठीतशफरीक्रियोरित्यमरः तस्यायेमदृष्टवाः किरणास्तद्वन्मांसला मांसलत्वसवेतननयर्मत्वादीप्सिवा
याद्याधिकांलव्यंतेतेनबङ्कः मदृत्वं ध्वन्यतेनतथाचाधिकाश्यत्यर्थः मिथ्यादिम्भश्चेतिलच् रुचोदीप्तयोपसेनाः प्रोष्ठीदृष्टसस्त
तप्वारुणानेपिलाक्षारससंपर्कीदन्यंगतारुणानंयथानथावदृषः स्वाभाविकारुणात्वेपिकोपवशादधिकारुणत्वं स्यथ
वाक्षते स्खलत्ककदानेनारुणस्यव्यक्ततायथातथातितमायां दृष्टोकोपकृतारुणस्यव्यक्तत्वमितिभावः प्रोष्ठीपदेतथ्रियतम!
कृतापराधोप्यपमकस्मादेवास्मत्कचग्रहणं करोतिकुत्र किनीभिरिवभवतीभिस्तत्सेसमीपतेकिमिदमुचितं भवतीनामि
तिसखीजनमपिपश्यतीतिचपलत्वं ध्वन्यते दृष्टयदेनकठिनत्वमावघते दृष्टयः कटाक्षाविस्फारिताः प्रसारिताः एवंच
कटाक्षादेर्वैचित्र्यं द्योत्यते कृतापराधोप्यसौनिःशंकमकस्मादेवकचग्रहणं करोतीति कोपेनेतिभावः अत्रनाहकटा
रूपचत्कनाप्रियावरायथप्रकाशनरूपवस्तुध्वनिः ललितोयमात्र श्रासान्त्रशाणिनः पिपचेष्टायावाक्यार्थप्रतिहेतुत्वाका
व्यलिंगं हेतोर्वाक्यपदार्थतेतिलक्षणात्काव्यलिंगमलंकारः शार्दूलविक्रीडितंवृत्तं २१ केचित्तुधीराधी
राधीराचेतिविभागमनुक्त्वोत्तमदृष्टगणाधीरातदपकृष्टागणाधीराधीरातदपकृष्टगणाअधीरामध्यावक्रीतव्या

श्री·
२१
21

वदतिधीराधीरामध्यामाह किंचिदिति क्वाप्यावदति इदं च सर्वापकृष्टमधीरामध्यापकृष्टवदिति इदं च सर्वापकृष्टं· एवं प्रौढाधीरा
कोपगोपनादरभुक्कारनौदासीन्यवती धीराधीराप्रगल्भाकोपप्रतीतिमात्रजनकवक्रोक्तिमती अधीराप्रगल्भातर्जनता
डनादिकारिणीतिक्रमः अत्रापि पूर्ववदन्तरेणतरमपकृष्टं बोध्यं एतदुदित एवं वचनलक्षणानीत्याहुः उदाहरणान्यपि त
त्रैवानुसंधेयानि सर्वं धीरादिभेदात्मकं संप्रतीतेऽपि प्रकारान्तरेणाभिधत्त इत्याह।। एवं चेति षड्भेदाः मध्याप्रौढाविषय।
तेनेत्यर्थः इदमपि प्राचीनसंप्रदायानुरोधेन तत्रज्येष्ठालक्षणपतिपरिणीतत्वमनीति मत्यंतसामर्थ्यात् पन्निरूपितवि
धिवत्पाणिग्रहणजन्यसंस्कारवत्त्वं तन्निरूपितत्वमपलीप्रतियोगिकाधिकस्नेहवत्त्वमित्यर्थः भर्तृपदस्य पोषकमात्रार्थक
त्वात् संस्कारश्च परपुरुषानुरागाभावविशिष्टो बोध्यः तेन परकीयायां विधिवत्पाणिग्रहणकर्तुः संभवेऽपि नातिव्याप्तिः
कनिष्ठालक्षणमप्येवमूह्यं लक्षणद्वये परिणीतपदव्यावृत्तिमाह अधिकस्नेहाश्रित्वादिसमान्यवनितास्विति· पर
कीयायाश्च पलक्षकं धीराज्येष्ठाकनिष्ठेउदाहरति एकस्मिन्निति कश्चित्सावीसवीं प्रति वदति हे सखि सद्गुण
नायकः कोपवभानवानयेदित्वेन सरोरुहदृशोः कमलनयनयोर्नायिकयोः सरोरुहपदेन विशालत्वं एकपदेन वि
वेचकत्वं व्यज्यते एकस्मिन् शयनेन तल्पेन नायक इति तुल्यायरायनया संजातमैत्रीकत्वादिति भावः निद्राव्यापं विना
पनयोर्मध्ये एकीपल्लविनायं गंठनपटुः स्वयमेव स्वभावेन· पश्चात्तापरायस्य नायकस्य दर्शनेमा भवन्निति बुध्या

पल्लवितः आपादतलमस्तकं विस्तारितः अवगुंठनपटः आच्छादनपटो यया तां अवगुंठनपटेन आच्छादकत्वप्रतिपादन
द्वारांगस्य कोपप्रकाशितत्वं ध्वन्यते पल्लवितपदेन नदीपकरस्पर्शासहिष्णुत्वमावेद्यते तेन च रत्नाद्युदासीनत्वं व्यज्यते एतद्वी
मध्याप्रगल्भत्वे वेदितव्ये इति द्रष्टव्यमन्तदाहरणं नम्रत्ननवधांकाश्चकंधरः उज्जीवनतत्परः कदाचिदियं दृष्टनी
तिभियेतिभावः दृष्टवान् अवलोकितवान् ततस्तयवश्रन्यस्याः सविधियं निकटे समेत्य सम्यक्कर्ममंदमंदपदन्यासेनेति
भावः सत्यागत्य वसनांचलं वसनप्रांतं ननु वासः आकस्मिकवसनसमाकर्षणे संभ्रमोऽभविष्यतीति धियेति भावः
चपलयन् शिथिलयन् न त्वाकर्षयन् कुपितायां वसनांचलाकर्षणे कदाचिदधिकप्रकोपोऽभविष्यतीति भियेति
भावः निभृतं गूढं तदीयोत्तरीयवसनान्तरितयेति एतेन प्रतत्स्कंधरणमसनीरत्नाद्युदासीनत्वं ध्वन्यते स्वापच्छलेनांतर्गत
कोपप्रकाशत्वं व्यज्यते पृष्ठाति मृजत्याली लहस्तांगुलिव्यापारैः ननु तिमृजन्त चरणांगुलिव्यापारैः एवं च कनिष्ठाद्द
र्शनभियोपवेशनं व्यज्यते विनातत्त्वावसनांचलं चपलयन्नित्यर्थः स्वापच्छलेति निद्राभंगं हास्यवात् अकार्षीत् कल्प
पितवानित्यंगस्येतिभावः अत्र पूर्वार्द्धे क्रीडोत्सुक्याभावात् उत्तरार्द्धे च कनिष्ठात्वं तत्रार्द्धे क्रीडोत्सुक्यात्वे ह्याधि।
क्येन ज्येष्ठात्वमित्यवगंतव्यं शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ५० अथी राज्येष्ठाकनिष्ठे उदाहरति अंतः कोपेति काचित्सखी स्व
सखीमाह कोऽपि चतुरः प्रियतमेनापि केयस्यापांगतिशयाभावात् मश्रविवक्षितार्थः वल्लभो ज्येष्ठातो न्यूनप्रीति

श्री·

२२

22

मत्वेपि स्वल्पापेदयाप्रेमातिशयवत्वात्कितिहायामपि न तदर्थवाधः यद्वा प्रियतमे इति काननविशेषणं प्रियेइत्यथाहारः कोप
कषायितेक्षोयेन कलुषीकृतेन तत्करोतीति णिजन्तात् कषायशब्दान्निष्ठायां सदीतितिणिलोपः पश्यन्त्यपरुषवचनतर्जनेन ता
डनादिना तयोः कोपशन्यत्वमिवाकलयन्नित्यर्थः पक्वं तयोर्मध्ये इत्यर्थः पुष्पस्य पक्वत्वमविवक्षित आवचयापचयहरणा
पनमनवद्यनास्वथःकृतस्मखीस्वत्वद्यवेतिभावः अथवानापकं प्रतिकोपादितिभावः घतेः निविडे· कानने वने अतस्वभ्ये
तेवे· निविडवनमध्ये इत्यर्थः आदावेव चतनेनिविडे नत्रापि तन्मध्यप्रविश्याखचौरितं किमपि न द्रष्टुं शक्यमिति धियेति
भावः किंचित्स्वंतः कोपकषायितेश्च्येकपदत्तपावाचाव्मलन्मतेः कथमिति विभाव्यं समायोजयत् सम्यकपाप्रमा
हप्परः सरमित्यर्थः अयोजयत प्रेरमास स्वनाः पुष्पावचपायप्रवृत्तायाः केवलं वितपमुरः सरं कानन मध्ये भूपानपु
ष्पसमुदायस्तत्रैव पुष्पावचयं कुर्वितिनियोजयामासेति भावः एवं च नमनवद्नामित्यस्य नवेपर्यशंका· ततोऽर्धोन्मीलि
तलोचनाचलचमत्काराभिरामाननाश्चर्इस्वल्पंउन्मीलितेन निमीलितेन पेलावमेतेनेतेनयोर्ये अचलचमत्काराः शांतविश्रा
मास्तैरभिरामस्पृहणीयमाननं वदनं यस्याः सा अर्धइंदुकलेपं दृष्टिः साकोन्मीलितताराया मनाकू चलदोभयाः किं विद्धु
त्फलपद्मापादकसाईन्दुकलामुविंश इतितल्लक्षणात् स्मेराधरपल्लवं अथरस्याई मंदाधर अर्धेन पसकमितिसमासः
स्मपवपल्लव इति रूपकं स्मेर स्मित विकस्वरं अर्द्धाधरयल्लवोपस्याः सा कथमियमनेनप्रतारितेति विस्मयात्स्मितमक

रोदितिभावः कथमिपमनभिज्ञेन कृतप्रतारणामपि न जानातीति स्मयात्स्मितमकरोदितिभावः अथवास्मेरमेदुरस्यसः
स्मेरार्द्रः तथाः यरपल्लवोयस्योःसामितिस्मेरार्द्रपदेन मलन्त्वनमोवद्यनेपल्लवपदेन कोनकोमलत्वमरुणत्वं च व्यज्यते
स्मेरार्द्राधरपल्लवामितिपाठे स्मेरपदस्यार्थमपरानयास्मेरेण स्मितेनेत्यर्थः एवं च स्मितेनास्तरूपत्वं घोत्यते स्मेरो विकसितः
आर्द्रः अधरपल्लवो यस्यां तामार्द्रपदेपदेन सरयाद्रवं बहूपत्वं अधरे व्यज्यते इति कश्चित् नववधूमभिनववयोवनां नायिकां
अन्यामपरां समालिंगति लटावर्तमानत्वप्रतिपादनेनातिप्रियत्वमालिंगने धन्यते अत्रापि स्वीकारीत्या ज्येष्ठाकनि
ष्ठेवोध्या आर्हलविक्रीडितं वृत्तं १९ धीराधीरज्येष्ठाकनिष्ठेउदाहरति धैर्याधैर्ये इति। कांचित्कांचित् अन्यादृधैर्यपरिग्रह
ग्रहिलयोः धैर्यामधैर्यं च धैर्याधैर्ये तयोः परिग्रहोऽंगीकारस्तत्र ग्रहिलतयोः तदाग्रहवत्योरित्यर्थः रागीदृशोर्ना
यिकयोः एणीपदचांचल्यविलासवत्तादिकं वयोजपतिश्रेतयोरेव संतोषाय अनंतकांति रुचिरं दीप्तिविशेष
संदर्भं रत्नहेमरत्नद्वयः रत्नमणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेपि चेत्यमरः मुष्टिद्वये वद्धकरद्वये मुष्टिर्वद्धकरे इति वि
श्वः मुष्टिपदेन शीघ्रग्रहणयोग्यत्वेन न च विरलरज्येष्ठाकुचकलशस्पर्शनासक्तिर्व्यज्यते तत्स्मृत्वा तत्स्थापितवान् पर्यङ्क
धमतः आदौ एकस्याः कनिष्ठायाः करे हस्ते रत्नकल्पनया हृपत् परस्या ज्येष्ठायाः इत्यर्थः हस्ताद्धस्तिमिषात् हस्ते द
त्तेरगृहीत्वा इति हस्ताद्धस्तितद्व्याजात् नचसमासशानैरोदं४हस्तमित्यस्मिन्नर्थे समासविधानान्नवृत्तेव

श्री·
२३
23

तदभावान्नसमासइतिवाच्यं वादिप्रतिवादिनोयुद्धमितिप्रयोगात् वाग्वादरूपयुद्धमिवप्रसमपरस्परकलहयुद्धोक्ति
याप्रतिक्रियादेयरूपयुद्धप्रवृत्तेर्भवत्येवसमासः वस्तुतस्तुकर्णाकर्णिप्रथितमित्यादिमहाकविप्रयोगान्नदोषः
कुचतटीस्तनतटीस्त्रीलिंगनिर्देशेनकामुकस्यातिशयितप्रेमास्पदत्वंध्वन्यते स्पष्टमन्यत् आनंदंसंतोषंआविंदतिप्रा
प्नोतिस्वजनेप्सिताकनिष्टस्फुटेपवादाहरणत्वेयोपिकुलमलंकारः कुलमत्यान्तरोयेनतथान्यस्यप्रकाशनमितित
लक्षणात् शार्दूलविक्रीडितंवृत्तं २० इतिश्रीत्र्यंबकपंडितात्मजानंतपंडितविरचितायांरसमंजरीव्यंग्यार्थकौमु
द्यांसपरिकरस्वीयानिरूपणंसमाप्तिमगमत् प्राप्तावसरत्वात्परकीयांलक्षयति· अप्रकटेतियत्परपुरुषविष
यास्फुटानुरागवत्त्वंपरकीयात्वमित्यर्थः अस्फुटपदोपादानात्सामान्यवनितायांनातिव्याप्तिः परपदोपादाना
न्नमुग्धायांपत्युअप्रकटितइतिपाठः एवंचज्ञातामैत्रीसहजमधुरैर्यातिभिर्लोचनांतैःकर्णाकर्णिप्रथितमयुशी
वेधुवर्गेरभाणिसंप्रत्येवंतदपिनमनागकर्मचातिप्राणनायकोजानातिकुवलयदृशःप्रेमबंधइतिवर्णनाल्लेके:
परपुरुषानुरागेज्ञातेपिपास्वयनप्रकटिकरोतिमुहुरसिन्नासकेतिसापरकीयेति ततः मुहुरसिन्नासकेतिवि
तमात्रानुपाधिकप्रकटितपरपुरुषानुरागापाक्रांतमांवइतिदोषाययंनेःकन्यकायांतुभाविपुरुषापरत्वमवसेयं
ममनुवितमात्रानुपाधिकपरपुरुषानुरागवत्त्वंपरकीयात्वमितिपुक्तमाभातिएवंचवितमात्रानुपाधिकप्रकटपर

पुरुषानुरागवत्याः क्रोडीभाव इति न शंकावकाशः शाकस्य विशेषाभावप्रवादोऽपि वदतीनं इति ऋजवः तां विभजते साचेतिता
मेवाह परोढेत्यादि परोढां परेणान्येन ऊढामित्यर्थः ननु परस्येयं परकीयेति योगात्परस्वत्ववत्याः परिणीतायाएव परकीया
त्वमुचितं न त्वपरिणीतायाः इत्यत आह कन्यकायाः इति पितृस्वत्ववत्त्वमपाय परकीयात्वं कन्यकाया इति भावः इहापरा
नभिलक्षितेत्यर्थः तत्र परोढामुदाहरति स्वपमिति कावित्तायिका निकुंजाद्युद्दीपनविभावदर्शनसमसमय
संजातपरपुरुषानुरागा भंग्यंतरेण स्वाहूतं सखीप्रत्याह हे सखि विस्रंभपात्रभूतं सखालि। सखीपदेन रह
स्यकथनार्हत्वं ध्वन्यते स्वयं निकटवर्तीयं वंचगतागतस्यमाभावो व्यज्यते रेवाकुंजे रेवासंबंधीलतापिहितकुंज
प्रदेशाः रेवापदेन शीतलकुंजे देनं दिनस्नानागमनार्हत्वयान्यथाजन शंकापरिहारेवहमतस्तं संकेतितता
पकसलभारामतार्हत्वाच योग्यतकुंजदेतान्यान वलोकनीयतया निःशंककेलियोग्यत्वावद्यते। कुसुमशरस्येवास
मुचितः मदनस्यसेवा संतोषजनककर्मविविधपुरतमितिपावत् तत्र समुचितः योग्यः न तु तत्संगीम वश्यात्तंदृह
वेतिभावः न केवलं कुंजमात्रमुद्दीपकमपि तु तन्मदपीत्याह वेलादरविदलदेलापरिमलः वेलायां पथाकालं परि
पक्वतादशायामित्यर्थः एवं च गंधे सौरभं ध्वन्यते यद्वा वेलायां कुंजमर्यादायां तत्प्रांत इति पावत् वेलाकालम
र्यादयोरयीत्यभयत्राप्यमरः वेलाशब्दस्योदधिमर्यादायां प्रसिद्धावप्यन्यत्रापि प्रयोगे न दोषः कोषादौ तथानियमा

श्री॰
२४
२५

भावात् दरीषत्विदलितत्वेनायिकसंन्तोपाया एला॰ एलाफलानि तेषां परिमलस्तत्संबंधलब्धो गंधः यस्मिन् सः नवेति पाठे
नवाः अभिनवा विदलदेला परिमला यत्रेत्यर्थः यद्वा नूतनविदलनवत्याया एलास्तत्परिमलो यस्मिन् सः एवं च सौगंध्या
तिशयो व्यज्यते अयं समीपवनेत्यर्थः तेनापरिहरणीयत्वं ध्वन्यते समीरो वायुरपि वरीवर्ति सम्यक् ईरयति प्रेरय
ति कामम् इति व्युत्पत्त्या मदनव्यापारातिशयजनकत्वं द्योत्यते एवं च विविधस्मरतत्समायनोद्दीपनमपि समीपवर्ति
समीरवत्तयापि स्मरतत्त्वोद्दीपकत्वं ध्वन्यते तदुक्तं किंचन वजलदविन्यासवत्तरा॰ नवानूतनाः सजला इति यावत् ये जलदाः॥
पयोदास्तेषां विन्यासो रचनातद्वत्तरानिभृतं अतएव धन्या मदनोपकारकारकत्वेन पुण्यवती यद्वा विलसंती प्रा
वृट् वर्षासमयो यस्यामिति एवं चागामिजलपिच्छलेरवातटनिकटतिकुंजस्य जनसंचारायोग्यतयाति: शंकयपरपु
रुषसंगमशालितयेयं प्रावृट्सौभाग्यवती अहं तु परपुरुषसंगतिविहीनाः धन्येति ध्वन्यते अथवेयं नवजल
दविन्यासवत्तरा प्रावृड्धन्यात्वं तु परपुरुषसंगसंपादनानाभिज्ञाधन्येति सख्युपालंभो द्योत्यते एवं वियोगोद्दीपनविभा
वे सति पराधीनत्वं ख्याधनेकपरतंत्रं चेतः किमपि विशिष्य वक्तुमशक्यं कतमद्गयतेः एवं च चेतो नतत्सीमवतिष्ठ
ते यरतंत्रता चेयं यदि दैव भवत्या तथा च यथा न कस्यापि ज्ञानं भविष्यति तथा कार्यं कोः वप्रमातेय इति प्रच्छन्नकाम
काभिलाषो धन्यते स्व ज्ञापरस्मिन् पुरुषे धीनंतनियंत्रितेन परपुरुषानुरागग्रस्तयंत्रचेतः ममेति पदाद्युपादानद्वः खज

ननेगुक्तेमतस्यान्मीपताभावमावेदयतीकिमपिगुनिर्वचनीयमनुविंतंप्राणविषेगंजनयितुंमृगपतेविचारप
ति· एवंचपावकालमेतच्चिंतंतनडुत्यादपतितावन्मध्येपरपुरुषसंगमार्थपलकुहृषतोवेदयेममजीवनमसंभ।
वीतिध्वन्यतेइतिसखीप्रतिगम्नतयास्वहृदताभियातंलोकंप्रतितत्पूर्वंपदेवाकुंजः देवापदेनदेवातीदेतयः कुर्या
दितिपुराग्गत पावततंध्वन्यते कुसुमशरमेवासमपवितः कुसुमैः पुष्पैदेवनतरल्लादिभिंशमुखंरत्यंगी
करोतिसताद्दशस्यभक्तिमात्रप्रियस्यपरमेश्वरेस्याराधनोवितः तथावेलानववदिलदेलायदिमलः वेला
पातुझेयसमयेपनववदिलदेलागंधः समीरेयस्यक्तिसयवन्हिजनकोभविष्यतोन्याहाराणानरनिहत्यापयुप
रमेश्वरभजनंकर्तुंशक्यमितिभावः तथातववजलदविन्यासवतुरायत्याछायासंपादकनयातापुस्योपकारि।
त्वादितिभावः प्राहुउप्यक्ति· एवंवियपरमेश्वरेयासतानुकूलपदार्थवत्यप्यस्मिन्प्रदेशेपाराधीतेपुरः सर्वो
त्कृष्टेः स्मदीयः प्राणप्रियस्तदर्थीनंतच्चरणारविंदासक्तंचेतः किमपिकर्तुंमृगपतइतिकाक्षानकिमपिकर्तुंमृगप
तइत्यर्थः एवंचास्माकंस्वाभ्येवोपास्यइत्यभिधानात्स्वुदाणसंगतिः मुवैवमुपन्यासरूपवस्तुनापरपुरुषप्राप्ति
त्वानुरागित्वप्रकाशनरूपवस्तुध्वनिः शिखरिणीहंतंध्वजः कर्णौहारैर्द्विजवरगणस्थारसप्रुतः समुद्रोर।
लंचप्रभवतिपद्मासमदशाभिः भजगैंद्रीदिक्षाविद्युयहृदयाह्लादजननीरसैकहृदेयस्याविरतिरिहसेघाशि

श्री॰

खविरिणीतिलक्षणात् ॥ ननु परकीयायाः मुग्धादिभेदसत्त्वात्तदनभिधानान्न्यूनतेत्यत आह गुप्तेति मतिवृद्धिसूर्जीर्थम्या।
श्लोतिवकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थकत्वादुक्तेमान्येकर्त्रैविक्तः सुरतगोपनकर्तृत्वं गुप्तात्वमिति फलितोऽर्थः पुंश्चलीभाव
निपुणात्वविदग्धात्वविदग्धात्वविदग्धात्केनारसमूहगामित्वं कुलस्थितेलंटतिवक्रोतिव्युत्पत्त्याकुलस्थितभाषित्वं
वाकुलटात्वं रूढ्वहानिजनिजातनतापवानमनुशयानात्वं। प्रभृतीनामिति एतत्प्रकाराणामन्यासामित्यर्थः ततः
पार्थक्येनैषामनुपलंभादितिभावः परकीयायामेवेति परोढायामेवेत्यर्थः परोढोदाहरणोत्तरमेवेनासामुदा
हरणेपन्यासात्तदुदाहरणेषु ष्वाश्वादिपदोपादानाच्च गुप्तां विभजते गुप्तेति: द्वैविध्यमेवाह। वृत्तेत्यादि। वृत्तरतमा
त्रगोपनावर्तिष्यमाणरतमात्रगोपनाउभयगोपनाचेत्यर्थः त्रपमप्युदाहरति· सखीति। कापिपरपुरुषाय
भीगचिह्नान्यपलपयितुंसर्वांप्रत्याहहे सखिसखीत्वेन स्वचरितकथनार्हत्वेपि तद्गोपनादत्यंतगंभीरत्वमावे
द्यते। सुरुक्षमतेत्र जननी।। कुप्यतु कुप्यतु· सूक्ष्मपदेन तत्कृतकोपसहनयोग्यत्वं स्वस्मिन्ध्वन्यते किंच: सुहृदोमि
त्राणिविद्विषतु माप्रीणंतु: सुहृत्पदेन तत्प्रीतिजनककर्मकरणयोग्यत्वेपि स्वर्थं तदकरणात्तत्सदनस्वापस्या
तिदुःखप्रदत्वं ध्वन्यते· तथा यातरो देवरपत्न्योपि भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्मरमित्यमरः निंदंतु श्वपवदंतु न
ह्यचः नाकरणमेवकोथादिनपहेतुः किंतु तस्मिन् नाभिरादिष्टे मंदिरे सप्रेनिपुणः अन्यवारं स्वायोनिदानैववि

थेपः कार्यः निद्राः वियोगेनिदानमाह॥ आखोः मूषकस्य। उंदरुर्मूषकोप्याखुरित्यमरः एकवचनेनातिदुर्लभत्व।
पाउज्ञानवाहुल्यमभिव्यज्यते। आक्रमणापसंगीकरणाय जिघांसयेतिभावः कोणाकुहरात्। गृहैकदेशसंक
टप्रदेशात्कुहरपदेनजागवस्थायांतत्रावस्थितायाः अपि मार्जार्याः अदर्शनमावेद्यते। तेनानिवारितं उत्का
लंउज्ञानं। एकवचनेनसजातीयत्वप्रतिपादनद्वारातत्त्वेदतानांनिपतनस्थानकत्वंव्यज्यते। शान्तवती विस्तारपं
ती एवमुद्ज्ञानवाहुल्यप्रतिपादनेनतत्त्वेदतत्वाहुल्यंद्योत्यते। मार्जारी विडाली। मार्जारीति स्त्रीलिंगनिर्देशेन
पशुपुरुषाकरस्पर्शाभावोपदर्शनात्स्वामित्वमतीत्वमावेदयंति। तेनगृहपरपुरुषान्तरागमनत्वंध्वन्यते। स्वैरेली
दैाः स्वैरंपदंगृः सहत्वंव्यंजयति नखैः नखैः नखोस्त्रीनखरोस्त्रियामित्यमरः मेममकांकांविशिष्यवक्तम
शक्यामित्यर्थः दुर्दुर्शांविउंवनांनहस्तवतीमकाशित् अपितपादुर्दशाकृतामहतेऽस्तिविदितेतिभावः पुनः
सायेनविधेयइत्यनेनएकदाज्ञानात्स्वापः कृतस्तैनेयमवस्थासंजातेतिहृतरत्नगोपनात्मतः स्वक्षमभृत्तिभिः
वलात्तैवस्वापार्थप्रवेशितावनन्द्येवमेवभावीतिवर्तिषमाणारत्नगोपनाद्भयरत्नगोपनस्यार्थसमाजसिद्ध
त्वं॥ इदाहरणसंगतिवक्तनस्वार्थसमानसिद्धत्वादेवनतृतीयोभेदइत्यप्याहुः अत्रव्याजोक्तिः प्राकमानस्य
स्वयनावस्वगोपनमितिलक्षणलक्षितव्याजोक्तिरूपालंकारेणपरपुरुषसंभोगचिह्नगोपनरूपवस्तुध्वः।

श्री.

२६

26

निःशार्दलविक्रीडितंवृत्तं २३ विदग्धांविभजतेविदग्ध्यावेतिहेविध्यमेवाह वाग्विदग्धयेतिप्रथमीदृष्टत्वाद्वाग्विदग्ध्याम
दाहरति: निबिडेतिसंकेतस्थलमपदिशन्तीकाचिवकं विन्तत्याह हेपथिकपान्थ· पथिकपदंवसतिस्थलकथ
नयोग्यत्वंमार्गातिरवर्जिनदीतीरतिवासयोग्यत्वंचव्यंजयति सवितरिसूर्येतीव्रेअतिशयितंतापकारिणिस
तिमध्याह्नइत्यर्थः एवंचाहिमकरखरकारभीत्याजनसंचारशून्यतयानिममार्गस्यातिदुर्गमत्वभावेघनेनिविडत
मतमालवल्लिवल्लिविचकिलराजिविराजितेनायकंठेनिविडतमेअतिशयेननेविडेनिविडतमे· पद्माःतिपावेतनीता।
विडाइतिनिविडतमाःऽतिशायितनैरंतर्यशालिनइत्यर्थः येतमालाःवृक्षविशेषाः तानवल्लतिवेपयंतिवल्ल
उ·स्तनाविन्यस्मास्मिनिः तात्रुमालवल्लिन्यःताश्चताववल्ल्योलताः मल्लिवल्लीतिपाठेमल्लंतेऽवलंवतेइतिम
ल्लुउ·श्नाविन्यस्माद्दानोणिनिः वल्लयश्चविचकिलाश्चहिप्रुटोमल्लीप्रभेदोविचकिलः स्मृतेविचकिलीमा।
ल्लीमभेदेमदनेपिचेतिविश्वः तिविडतमतमालमल्लिवल्लीतिवापाठः तेषांराजयःश्रेणयस्ताभिर्विराजिती
विभूषितउयकंठोंतिकप्रदेशोयस्यतस्मिन्ः उपकंठांतिकाभ्यर्णाभित्यमरः निविडतमपदमत्यजनानवलोक
नीयत्वंव्यंजयति वल्लिपदंपत्राचेतनयोरपिपरस्परमालिंगनेनतरकिमुवाच्यंसचेतनयोरित्यतिशयोदीपकंव
नदीतटस्यव्यंजयति तत्रमार्गवर्जितेति यद्वाप्रसिद्धएवंचकेनपथाकथंवातत्रगंतव्यमितिमनसिनविधेयमिति

२६

भावः सरित्तटे नदीतीरे प्रघदिने प्रयान्त्यावश्यकत्वं प्रोतयति · निवसन्ति सखि वितेनो योग्यः एवं वत्तत्र वसतावनौ वित्यना
शोकनीयमितित्यर्थः पते नयनरवस्करसंतप्तस्यसति विउक्तापथीन लगलवत्प्रदेशे वसति रुचिनैवतवेति भावः एवं चत
पनकरसंतप्तस्य मार्गजन्यश्रमवतः सुखावहवसतिस्थलकथकेत नदपाशीलत्वप्रदर्शनाद्गुप्तपरपुरुषान्तुरागव
त्वद्योगत्येन पद्मा विराजितउपकंठे इति पदद्वयं तथाचेहे विराजितवर्नमानेकः सर्वांगीणलावण्यशालि सुकुमा
रशरीरपथिकत्रीडमविततनिविडतमतमालावल्लिमल्लीविचकिलराजिविचकिलैः राजते शोभते · या
जतेः सत्कृद्विषेत्तिक्षिपः · तत्रसरित्तटे। एहायकंठविशेषणं एवंचोतउतमतमालसंबंधिविचकिलमालाशालि
नीत्यर्थः निचिडतमतमालंसंबंधयुक्तीतिनेनाम्नातत्वंमालाहृतेनचसौगंध्यातिशयपवल्लवहृदिख्यन्यते उपकं
ठस्य समीपे स्वर्थात्ममबदास्थले इत्यर्थः तवनिवासे योग्यः सुकुमारशरीरस्य तीव्रतररजपतनापितस्य मार्गश्रा
तस्य भवतीयग्रीष्मामये चंद्रोपलकलशाभ्यामिवयपाथराभ्यामतिशीतलविचकिलमालासुरभिमहृदयपभूतलमे
वनायहरणमितिभावः जनसंचारविरहितशीतलतरे उत्पुचितनदीतीरे मध्याह्नमंतपतीत्यपाथेयं प्रहृमपितस्मि
न्नोवावसरेसमागत्य त्वामतिगाढमालिंगामीति नदीतीरमेव संकेतस्थलमिति पथिकं प्रति साभिप्रायव
चनरचनाविशेषेण वक्तीति वाग्विदग्धैर्यं सैवं वा गृहपवल्लनामसंकेतदातहृपचरत्तध्वनिः नचात्रासमसूपद

श्री·
२७
27

प्रायोवैदर्भीरीतिलक्षणलक्षितायाः शृंगारोपयोगिन्याः वैदर्भीरीतेरनादरीजः कांतिमती गौडीरीतिलक्षणलक्षितायाः
रौद्ररसोपयोगिन्याः गौडीरीतेर्निवेशादनौचित्यमिति वा व्याख्येयः पदेन क्वचिद्दीर्घसमासवैरल्येपि तस्या उक्तत्वात् ·
परं तत्सुकुमारकठिनवर्णत्वादेवानयोर्भेदः पुष्पिताग्रा छंदः २३ क्रियाविदग्ध्यामुदाहरति दासायेति· कीचिकां
चिन्वत्याह भवननाथगृहपतौ ः ननु प्रिये ः एवं चेत्तादृशं कर्त्तव्यस्यौचित्यस्वन्यते दासायमेवकायतनत्वन्यसैमएवं
चावत्सं भाविं वदरीविच्छेदमिषाकुठारगोपनमुचितमितिभावः वदरीस्वचौर्यरतस्थानभूतां कर्कंधुवंदरीकोलि
रित्यमरः अपतेत्तमाम्मूलच्छेत्तुमादिशति आज्ञापयति हरिणीचचललोचना संकेतनिकेतभंगभियेति
भावः पश्चात्कुठारस्याज्योपयुक्तेनापि तत्र्यश्नितस्थलगवेषणार्थमितिभावः सखिति कुठारहरीकरणार्थ
मेवेतिभावः हेमंते हेमंतर्तौ नूतनजलस्याति शीपितशीतलत्वादितिभावः पयसि जलमध्ये ननु तीरे एवं बद्धः प्राज्ञेव
व्यजपेते कुठारं स्वधितिं वदरीछेदनकारणमितिभावः द्वयोः कुठारः स्वधितिरित्यमरः वितिदिपतिगोपायतीत्यर्थः
गवेषयत्वपि दासीनजले संभावयेत् संभावयतु वा शीतत्वपानकरं दिपदित्येतत्कालातिक्रमकार्यान्तरेणावि
स्मृतिरेवस्यादितिधियायुक्तमेवतत्रतद्गोपनमितिलक्ष्मीमेवस्वकाः र्यसाधकतयाक्रियावैदग्ध्यं· अत्रकुठार
गोपनवल्लभनास्वचौर्यरतसंकेतनिकेतगोपनरूपवस्तुध्वनिः १ गाथांतरदलतुल्यं सर्ववदलं यदि भवति वा

मल्लेनामिहफणिपतिभणितानामुपगीतिंवर्णयंतिजनाः इतिलक्षणलक्षितमुपगीतिच्छंदः २४ लदितनामदाहरति पन्न
नमिति कांचित्स्वप्रतिनिवारणकारिणीमन्यत्रतद्गोपनकारिणीसाक्षीप्रत्याह· हेसखिविपदूतंयज्जातंविचार्यविचार्य
वापदत्तषिनमित्यर्थः तत्कृतमेवजातमेव जातस्यापापप्रशान्तेरप्यनिवर्त्तनीयत्वादितिभावः सवाचकमिदमनो
तकर्त्तव्यमित्यत्राह यद्भूयादिति यदनिष्टंभूयात् भविष्यतितदपिभूयादेवभविष्यत्येवबाभाविपदार्थस्यकेनापि
पिनिवारयितुमशक्यत्वादितिभावः तत्रयमस्माकोविनश्यतीतिन्यायाद्दैवमात्रशरणतानोचितेत्यत्राह पड्डवतिः
पदोवर्यतेः तत्रभवतिस्याचरितव्यमेवेत्यर्थः अनारंभीमनुष्याणांप्रथमंबुद्धिलक्षणं आरब्धस्यांतगमनंद्वि
तीयंबुद्धिलक्षणमितिनीतिरीतिनिपुणाः स्मरणादेतादृशाचरणमेवनारम्भणीयंआरब्धेत्ववाचकसंभावन
यानोचितस्तत्यागइतिभावः यद्वाभाव्यरिष्टस्यावारणीयत्वपापम्भवतिपत्क्रियतेनतद्भवत्येवततःकर्त्तव्यमेवेत्य
र्थः अरिष्टस्यावश्यंभावित्वात् एतदनाचरणादाचरणमेववरमितिभावः गोपनमपिकार्यमित्याह कोपि· वि
धिखवक्रमशक्योपिगोपनायासः गोपनप्रयासः विफलः व्यर्थः तमेव·वक्रियतेनदपि· यत्कर्त्तव्यतदपिकर्त्तव्य
मेव· एवंसर्दनतवकश्चिदपिगोपनप्रयासोनिरर्थकइत्यर्थः आभासपदंकर्त्तव्यतायांसकलकलाकोविदत्वंव्यनक्ति· त
ब्रलक्षितत्वं एवंचैतन्मयाकदापिनपरित्याज्यमितिव्यज्यते· तेनचप्रकमेकविषयकासक्तिविशेषः अथवावि
दितनापिकोरहसिवयस्यावक्ति यत्कृतंतत्कृतमेवपश्चात्क्रियतेतत्क्रियतएवयत्कर्त्तव्यंतत्कर्त्तव्यमेव अर्थात्विपाप

श्री॰

२८

28

वेच गोपनायासोव्यर्थ इत्यर्थः एवं च सकृदनुहितस्य गोपनं संभवति न संभवति सर्वदानुष्ठीयमानस्येति ध्वन्यते गोपीति
पाठमाश्रित्य कश्चोक्तिरियमित्यप्याहुः अत्र नर्मस्फोटस्य भावानां सूचनाय पदैः किंचिदिति लक्षणलक्षितो नुप्रासानुप्राणि
तो नर्मस्फोटालंकारः गाथाद्वितीयतुर्यौ पादौ भवतस्तद्विपरीतो सेयं भवति विगाफणिनापकौपिगलेन संयोक्तेति
लक्षणलक्षितेन विगाथाछन्दः २५ कुलटामुदाहरति पत इति काचित्स्वैरिणी यातारमुपालभते॰ पतेहृष्यमाणाः
दर्पोपकारित्वाभिमानिन इति भावः अम्भोधराः मेघाः अनुपयोगिभारधारका इति भावः बहुवचनेनैकस्याप्युपका
रित्वादिति भावः तत्स्वरूपाप्रयोजकत्वमावेद्यते एवमग्रेपि वारिकणान् जलविहन अस्मदनुपयोगिन इति भावः किरं
तित्यिपंति अप्रार्थिता अपीति भावः किरन्तीति पदं हेपतंच ध्वनयति नैतत्स्मदायेऽसमयोजकत्वमावेद्यते एवमग्रेपि
वारिकणान् जलविहन अस्मदनुपयोगिन इति भावः किरंतित्यिपंति अप्रार्थिता अपीति भावः किरन्तीति पदं हेपतं
ध्वनयति नैतदस्मदुपयोगीत्याह परुषान् जाडानिति भावः परुषपदस्य संभोगक्षमत्वं ध्वनयति निवर्षतित्यजति देष्ट्र
णक्रियाकरणस्य स्वाभाविकत्वात्तस्याः परुषविषयकत्वमात्रासंपादनाद् अल्पोपकारित्वस्याप्यभावान्निघृत्वं मेमोय
रेष्वप्यमेनेति नोपकारहोनं भोधरजनकत्वपावयंमोऽपि तद्व्यज्यते एवमग्रेपि तथा शैलाः शिलोच्चयाः कठिनत्वा
दकारुणिका इति भावः शाड्वलं तृणं॰ शाद्वलः शादहरित इत्यमरः उन्नमंति प्रकटयति॰ उन्नमन पदमतिनिघृत्वं
द्योतयति नैतदस्मदुपयोगीत्याहुः पते शैलाः पुनर्नापिकान् जारमिति भावः नायकपदं चातुर्यादिगुणाव

त्वंव्यपतितस्सर्जंति उत्पादयंति तथा त्रैलोके त्रिषुलोकेष्वित्यर्थः चातुर्वर्ण्यादिनास्वार्थेप्सत एवंचभूमिस्थतरुणांपुरु
षाज्जनकत्वेपिप्रार्थ्यमानाःस्वर्गस्थितकल्पपादपाअपिकल्पितफलदाननिजव्रतमपहायास्मदपेक्षितजातरूप
फलदानविहीनाःसंजाताइतिस्वस्यातिहृद्दैवतंत्वनपतितरवोहन्ताज्ञानहीनाइतिभावःफलानिसवतेउत्पादयंति
सुवतेइतिपदमनपेक्षितमावेदयति तदपत्यपक्षमित्याहजनानजारान्नित्यर्थःजनपदंशांतिरसविमुखत्वंयो
तयति अतःहेयातर्द्वत्वात्त्वपापविस्मरजाः एवंचकोवाममक्तिःसृष्टतिसमर्थः अपेक्षमपालंमइतिभावः यद्वाकोवात्वद
न्योमदपेक्षितकार्यकारीतिभावः अथवायस्यनिखिलकार्यकरणेनकोपिक्षमस्तस्यमदपेक्षितकरणेकोवाश्रम
इतिभावः कलटाहेतोःकलटार्थेकिंकृतंनकिमपीत्यर्थः इतिकातरस्यालयामिदीनोपालंभवदामित्यर्थः ए
वंचदीनहृदयंवांछाविज्ञानमात्रादेवतत्संपदनमुचितंमहतां किंपुनस्तदुदीरितसंपादनीयमितिभावः प
क्षान्तपाकलटार्थेकिंकृतंक्वास्तिंतकृतमित्यर्थः अभीयरायानकेवलंतापकानजनयंतिप्रत्युतमदनोद्दीपकज
लसीकरन्तूततत्तरुणांकुरानवफलानिजनयंतीतिनकेवलंनिरर्थकत्वममपितुदुरर्थकत्वमितिभावः शार्दूलवि
क्रीडितं २६ अनुशापानाविभजतेवर्तमानस्यातविघटनेनेत्यादि॥ वर्त्तमानसंकेतनिकेतरूपेष्टहानिजनितानुताप
वत्वमित्यादिलक्षणाउयंवोध्यंश्याघामुदाहरति॥ सम्यगपागतवतीति काचित्कस्याडिहृतंस्वसमरंवीमत्याहलवंग॥

श्री॰

२५

२७

लतिकायाः अन्तकंपालतालतिकेति अन्तकंयायांकत विगलितदलत्वादितिभावः अर्थाश्चौर्यस्मरतसंकेतभूतायाइत्यर्थः
पत्तुअल्पालतालतिकेतिव्याख्यानेनतत्संकेतानर्हत्वप्रतिपादनादप्युक्तंलतैवलतिकेतिस्वार्थेव्यर्थत्वैवज्ञान्यभिप्रायिक
मेकवचंननिपतितपत्रे॰तिपतितानिस्वयमेवगलितानिपत्राणिदलानियस्मिनतत्रचैत्रमासीत्यर्थः स्वसंकेतनि
केतभंजकेइतिभावः समुयागतवतिप्राप्तवतिसतीत्यर्थः सुदृशाः शोभनेदृशौयस्याः सुहृपप्रपतीतिवाप्यवचंस
मीचीनसंकेतचिवारव्याकुलत्वंद्योत्यते कपोलपालीगंडस्थलीः स्त्रीलिंगनिर्देशेनसजातीयत्वपाद्रुःखवत्वस्यप्रक्तत्वं
ध्वन्यतेशिवशिवपदमदनबाधानिवारकतयाप्रकृतीचिन्त्यमावेदयति द्विहक्तिर्दुःखातिशयंव्यंजयति तालीदलद्युति
तालीहक्षविशेषः तस्यदलनवोदितंपत्रमित्यर्थः तस्यद्युतिंपाडुरकांतिंलेभेः प्रापलेभेइत्यनेनकांतिप्राप्तावनापा।
सजत्यत्वेनतानिविरहकातरत्वंद्योत्यते संकेतनिकेतभंगदुःखेनेतिभावः तालीतिस्त्रीलिंगनिर्देशात्सजातीयत्वपा
द्युते॰ शीघ्रप्राप्यत्वंव्यज्यते॥पद्माकामिनीतत्पत्तस्याप्राप्ताप्राप्तसतीत्वेनेतनवप्तपरपुरुषानुरागवत्वंद्योत्यते गाथाद्वितीयपत्तुर्यीव
हादशमात्रकैपदाभवतः मात्राषष्टिशरीराप्रोक्तामागीतिरिहफणिपतिनेतिलक्षणलक्षितगीतिछंदः २७ द्वितीया
मुदाहरतिनिद्रालुकेकीति कापिप्रियप्रवसतिनीयमानंतत्रचौर्यरतसंकेतनिकेतनाभावशंकाव्याकुलांनायिकां
समाश्वासयति॥हेनाविकभोगितत्विपदंचिंतातिशयंव्यंजयतिपत्तः तत्रापिप्रियवसनावपि।निद्रालकेकिमिथ्य

नानिमिद्रात्लूतिनिद्राशीलानि स्पृहितहीन्यात्लचूप्रशस्ताकेकामप्रदवाणीयेषांप्रशंसायामिति: तेषांवर्हिणांमिथुनानि·
स्त्रीपुंद्वंद्वानियेषुतानिद्रालपदमाश्रमस्तत्वेष्वनपति: तत्त्वजनसंचारशून्यत्वंतदपिगन्नरत्नयोगत्वंत्केकिपदंद्वितनत्वयेनोद।
पविभ्रमजनककतिविस्तृतमतरुच्छायावत्वंव्यंजयति तच्चान्यानवलोकनीयत्वं· तदपिनि:शंककेलियोग्यत्वा मिथुनतया।
दंपरस्परविहारसहिष्णुत्वंव्यंजयति तच्चविविधोद्दीपनविभावत्वं· तदपिचनानाविधस्मरतौविन्यस्त्रपंचनाटयवेनेत्वद
भिमतेनानामकौगीतिमरस्मरतिश्रमपरिहारायत्वामालिंगपनिद्रांसरवेनकरिष्यतीतिवदितान्यपरवाच्योध्वनि: तत्र
जारामास्याकेनसहनि:शंककेलिरित्यत्राह·कयेतयेतव्याधूतंतनूजनमहीरुहपल्लवानि केनमूर्ध्नापिवैतेविल
सतीतिकयेत: कलरव: सचासौगयोत्तप्रपवर्तेविलसतीतियोत: तेनव्याधूता: कंपितान्हूतना: अभिननामहीरु
हपलवा: तरुकिसलयानियेषुतानिकयोतेन्यनेनशिरोधूननपूर्वकरुविधारसृगतिकलत्वंव्यज्यते। पीतइत्यनेनचप
लविलासितंयत्यते। तेनचवारंवारागमनयोग्यत्वंयवंचनाटशमना रविलासितंकलकंठकूजितेतशिरोधूननेनक
रपल्लवचेष्टयाचरमपिष्यतीतिपूर्वचतध्वनि: पद्मासपवतनावयरदेशनादितानांगकंपितमसत्कोधूतकरकोमलय
ल्लवांकरिष्यतीतिपूर्ववतध्वनि: वनानिकाननानिकियंतिकतिनसंति अपितुबहूनिसंतीत्यर्थ: अनेनविधस्वड:
त्वंसायाहिकितुप्रियतमस्यप्राणेश्वरस्यजारासक्तेनभवतीरिप्रीत्यतिशायाभावादल्पावनरमित्यवेवनतरप्रवतनम

स्वार्थेघटेहेमदनंप्रयाहिराज्ञ सैवोक्तलतागाथाजोक्तिरूपालंकारेणनायिकायाःसंकेतोपदेशप्रतीतिरूपवस्तुध्वनिः
वसंततिलकावृत्तं ३८ तृतीयामुदाहरति कर्णेकस्मिंश्चिदिति काचित्काचिन्मन्याहकर्णकल्पितरसालमंजरीपिंजरीकृत
कपोलमंडलः कर्णेश्रोत्रेकल्पिताउत्तंसीकृतासंकेतितनतकृततलेमयागत्वापूर्वागृहीतमितितथान्यपार्श्वमितिभावः
रसालस्याम्रस्यतस्यैवसंकेतितत्वादितिः तस्यमंजरीपुष्पगुच्छविशेषः तयापिंजरीकृतपिंगटीकृतपरागसंपर्कादि
तिभावः कपोलमंडलंगंडस्थलंयस्याः कर्णपदंपथ्यंमंजरीकेवलंश्रवणयोग्यातथात्वहृदीरितंकेवलंश्रवणयोग्यमेव
नत्वन्मभवयोग्यमितिसंकेतस्थलनराहित्यंव्यंजयति कल्पितपदंयथातत्कथमपिरसालमंजर्याः परागगापरागमस्तथा
संस्थापनेनकतिपयाधिककालावस्थापिततयासंकेतस्यातिशिपत्वंराथायास्तथाविधप्रत्ययोत्पादनस्यावश्यक
त्वंचद्योतयतिः रसालपदंस्पृहणीयत्वंध्वनयति षष्ठीचविरहकारित्वंव्यनक्तिमंजरीपदेनपरिमलबहलत्वंव्यञ्जते
स्त्रीलिंगनिर्देशेनसलीलग्रहणयोग्यत्वमावेद्यतेपिंजरीकृतपदंकर्णसंगमयालिरसालमंजर्याःशोभ्यभावाद्चेतन
स्यगंडस्यापिपांडुरतासंजायतेः किमुतसचेतनस्येतिविरहभीरुतामावेदयतिः मधुरिपुर्मयोदैत्यस्यशत्रुः कृष्णः मधुप
दमुन्मादकत्वंध्वनयति॰ तच्चदरायर्षत्वं॰ रिपुपदंतस्यातियौगिकैवैरत्वंतयाजगद्धितैवभवत्वंव्यंजयति तत्रचावश्यपथ्या।
सदर्शनयोग्यत्वंउभाभ्यांचकठिनहृदयत्वंतच्चस्वकृतिसंजातसंकेतसंकेतविधातजनितमन्युतयाकृःशापदर्शिनी

द्योतयति· ध्वनयवतिःपतन्नपतन्वारिधारयोःतिःपतंतीतिः सरंतीत्यपतयीःनेत्रयोर्वीरियाराजलधारापस्याः सासंकेतितन
कृतलगमनज्ञापकंमंजरीदर्शनेनमेपेवतत्रमंदभाग्यतयानगतमितिविषादेनेतिभावःयरापदेनदुःखातिशयोव्य
ज्यते गायपारायपतीतिगाथातपा· एवंचमधुरिप्रसंगमेकवितनत्वंध्वन्यतेःतिरीक्षितेविलोक्यतेतिरीक्ष्यतइतिपटंकर्णव्यता
मूढत्वंव्यनक्ति· रथोइताहृतंहारसंगतयोथराकरंशंखखुक्तवलयेनसंगतं विभ्रतीकनककुंडलंमृदंकामिनीवक्रकृतेर
थोहल्लेतिनलक्षणात् २९ मृदिनामदाहरति गोगेहेचिति १ काचित्सखीस्वनापिकासविथमेवपथिकंवक्तिहेपांथस्य
स्याःपतिःपातीतिपतिःभर्तापतिपदमपिपतत्वंध्वनयति· गोगेहेषुगावस्तिष्ठन्त्यत्रेतिगोष्ठानितेषु· गोगेहेगंतस्यातंकं
वेत्यमरः बहुवचनेनचिरकालप्रत्याहृतिकत्वंध्वन्यतेतिहतिभावःलटानतःप्रचलनाभावोद्योत्यतेकिंचननांदी· ननंद
तिभ्रातृजायायामितितनांदापदेनपतहेयविशेषवत्वंव्यनक्तिवधिराश्रवणभाववतीवधिरस्यप्रायेणमूकत्वा
त् दृष्टमप्यनपावक्तुमशक्यमितिभावः तथापान्तदेवरपत्न्याः नेत्रद्वयस्यचतपनयुगलस्यचचकारात् श्रोत्रयुगल
स्येत्यर्थं पातवेसामर्थ्यंनास्ति· इत्थंपतिरनागमनातद्भगिनीदेवरपत्न्योःश्रीगविकलत्वतरुणीचेयमत्सखीतस्मात्वया
त्रस्थातव्यमितिसंकेतयोतकंसखीवाक्यतिशम्यसादरंश्रुत्वा· एवंचसंकेतस्यातिप्रियत्वंध्वन्यते १ तरुणीनायिका· तरु
णीपदेनसंकेतितनायकस्पृहणीयत्वंव्यंजयति· तच्चावयवभाविस्तरतं· कुचकुंभर्णीभ्निकक्षोकंभावविवकरिगंडविवः

श्री·

३१

३१

तयोः सीत्निपरिसरोकं भपदं कठिनत्वं व्यंजयति। उद्वृत्तस्तनहारमणीयं वारो मी च कंचुकं रोमांचो· कंचुकमिवालीढ़ंगात्रो णा
मित्यर्थः कंचुको वारवाणी स्त्रीन्यमरः कंचुकपदेनैकत्वं ध्वनयति: तच्च हर्षातिशायं· आततान· विस्तारयतिस्म· आनं
दादिति भावः एवं च स्तनः कठिनतरयोरपि कुचयोः सुरतसंगरे भंगो मा भवत्विति धिया कंचुककरणेन सुरतप्रियत्वम
भिव्यज्यते· एवं च तनोदायाबाधिर्यत्वेपि नेत्र समाटेवरपत्या अनेत्राभावेपि श्रीत्रसत्वात्सुरतप्रतिबंधकदर्शनेन न कथं सं
केतकरणमिति हर्षणामलग्नकं वेदितव्यं ऋजवस्तुनात्र सुरतप्रतिबंधकसामान्याभावविवक्षित्याहुः अवैनादृशो किंव
स्तुना पाथ्यस्य संकेतदानप्रतीतिरूपं वस्तु ध्वन्यते· तेन चाप समुपभोगं पृष्टति नापि का हर्षप्राप्तिरूपं वस्तु व्यज्यते वसंततिल
काहृतं ३७ सपरिकरां परोढामभिथापकन्यालक्षयति किंचिदिति काचित्काचित्सुन्यादृ किंचित्कं चितहारगिहिकिंचितमता
कुंचिताः वलिताः तिर्यग्वलनादिति भावः हारयष्टिर्हारवल्लनापत्रक्रियायांतया: किंचित्पदं वक्रतरतिर्यग्वलनेसविषयज्ञ
नस्यसुव्याहृतज्ञानं भविष्यतीति संकेतदानगोपनं ध्वनयति· हारपदं विताकर्षकत्वं स्वहृतः करणां वच ध्वनयति· पष्टिपदं
कठिस्पानाभावदपति· सा च कामुकदर्शनसमसमयसंजातविरहकातरतां· स्त्रीलिंगातिर्देशश्चस्वतिहुलज्जापाहैवावि
तौ ध्योतयति· सा च तव तनत थातकत्वमनुचितमिति निःशंकवेनोचित्यं· समर्सलं च संकेतामनावसरेतिपश्चिलोकनेन
जनगोपनकर्तव्यतां व्यनक्ति किंच सरलभूवल्लि· सरले अकुठिले भ्रूवल्ली भ्रूलतेयत्र।। सरलपदेनसुस्पष्टावलोका।।

३१

नीयत्वं व्यज्यते वलिपदेन सरसत्वं ध्वन्यते स्त्रीलिंगनिर्देशेन स्त्रीभाविककौटिल्यस्यापि त्यागेन कामुकविषयप्रेमातिशयो द्योत्य
ते समस्तेन स्त्रीपदं दूरदर्शितं किंच सा विततिर्यैकस्मिन् तद्दृष्टिमितं यत्र श्वन्यापदेशेनेति भावः एवं च हास्यगोपनेन ज्योत्स्नायां
नागन्तव्यमिति व्यमिति व्यज्यते किंच श्रोतं श्रोते विलोचनद्युति श्रान्तयोरपांगयोः श्रान्ता व्याकुला विलोचनयोर्नेत्रयोर्द्यु
तः कान्तिर्यत्र श्रान्तपदं कामुकोद्दगमार्गं न्यायसरणिति विरहभीरुत्वं गमयति समस्तं च संकेतगमनकालेऽपरिता
विलोकनेनान्यानवलोकनीयतया स्वागमनगोपनं व्यंजयति किंच भुजापर्यस्तकर्णोत्पलं भुजायां वाहौ भुजां चगुर्वी
मितिमाधीपथ्ययोगदर्शनात् भुजशब्दस्त्रीलिंगोऽप्यस्ति पर्यस्तं पतितं कर्णोत्पलं श्रवतंसीकृतमिति भावः एवं च
मद्भुजायां कदाचित्करकमलसंयोगो भविष्यतीत्याल्लिंगनौत्कंठ्यं ध्वन्यते तथा स्फारं दंगुलीयककरुचा स्फारं तीदीप्यमा
नाग्रं अंगुलीयकस्यांगुलिकायाः अंगुलीयकमूर्मिकेत्यमरः रुक् कान्तिर्यस्याः तया एवं च भूषणस्यापि शोभाजनकत
याङ्गुल्याः शोभातिशयो ध्वन्यते अंगुल्या गंडस्य कपोलस्य कंडूयनेन कर्णेऽपि विदधती एवं च मत्कपोलेऽनया स्वकरे
णपत्रावलिर्विरचनीयेति व्यंजयति कर्णस्येति पादेन इह इव नामतया उक्तात्पदित्यस्य कर्णस्य भवत्वेति ध्वनयति न्यपक
न्यका राजकन्यका न्यपपदङ्ः प्रापतव्यन किं पहाङ्ग तरसरदत्तकस्य स्वीयकन्यारत्नेऽकिंकाटिन्यमिति तथा विषय
तणादिपरिहारपरः सरावलोकनेनातिवशपत्वं सूचयति मं सकृत परियाकवंतं प्रवाने यलान्यनेसदृपश्नविवत् स

मालोकितेसहृत्ततिवचनव्यक्तिःसव्याजंताटस्थ्यचेष्टाभिःस्वाकूतंव्यापयंतीकिमपिव्याजीकृत्ययाथार्थ्याभावादितिभावः
सावीक्षांनित्यादिनिवांमालोकितेविलोकयितुमिदंतत्परवशात्पतिभावः ताटस्थ्यचेष्टाचरणेनवल्लभनायकस्यमध्य
नुरक्तेयमितिप्रतीतिरूपवस्तुध्वनिः शार्दूलविक्रीडितवृत्तं ३१ इतिश्रीत्र्यंबकपंडितात्मजानंतपंडितविरचितायांरस
मंजरीव्यंग्यार्थकौमुद्यांस्वपरिकरंपरकीयानिरूपणंसमाप्तिमगमत् लब्धावसरत्वात्सामान्यव
नितांलक्षयतिवित्तमात्रेति· वित्तमात्रोपाधिकत्वेसतिविनोपाधिकसकलपुरुषविषयकानुरागवत्त्वमित्यर्थः परकी
यायामपिकदाचिद्वित्तीयाधिकानुरागवत्त्वात्ततोव्यावृत्तिः सत्यंते· ननुतर्ह्यग्निमित्रादिनृपतिसौंदर्यादिगुणोपा
धिकानुरागभागिन्यपिवन्यादावव्याप्तिरित्याह· नत्विति· अग्निमित्रैरावतीपदेचारुदत्तवसंतसेनोपलक्षकोव्याप्ति
मेवविवृणोति· नत्वेति· वित्तमात्रोपाधेरभावादिति· सौंदर्यादिगुणोपाधेःसत्त्वादितिभावः उत्तरयति· मैवमित्यादि·
सापिइरावत्यपिअपिनाचारुदत्तगुणलुब्धापावसंतसेनायाः संग्रहः महाराजेः अग्निमित्रेः चारुदत्तेचमहर्षौ· अवदा
नरीत्यर्थः फलितमाहतेनेत्यादिनेनादानपर्यंतुरागाभावविशिष्टमहाराजाग्निमित्रायनुरागेणहेतुनेत्यर्थः अथवा
म्यते अनुमीयते तत्रापितयोरग्निमित्रचारुदत्तेत्यर्थः वित्तमात्रमेवनसौंदर्यादित्यर्थः अयंभावः इरावतीवसंतसेनेवित्तेतरस्व
पाधिकत्वेसतिविनोपाधिकाग्निमित्रचारुदत्तमहाराजानुरागवत्योरस्वदानपर्यंतरागाभावविशिष्टस्वलादिदानशी

लाग्निमिव चारुदत्तानुरागवत्त्वात् यत्रैवं तत्रैवेत्यनुभानात् तत्रापि विनोपाधि कृपयैवानुरागः अत एव दशरूपकेप्युक्तं
छन्नकामसुखार्थाज्ञस्वतंत्राहंयुपंडकान् रक्तेव रंजयेत्स्वार्थान्निःस्वान्मात्रा विवासयेदिति यदीदानींतनाअपि काश्चित्सामा
न्यवनिताः किंचौविसौदार्यादिगुणलोभात्सीपथनैरेवापकुर्वन्तीति प्रत्यक्षविरुद्धं पकल्पते तर्हि विभाव्यतीतदोक्तरूप।
सामान्यवनितानामस्यायार्थेः कालिकाव्याप्यहतित्वमेव। प्रथमतः सामान्यवनितानां वित्तार्थं तेनानुरागः विपरी
र्ययेन तं वेत्त्वसौ दर्यादितामनुरागइति तदवस्थायां नास्त्येव सामान्यवनितात्वं ननु तदा तासां कान्तभावइतिचेत् पर।
कीयायामितिगृहाणः न वा प्रकटपरपुरुषाभिलाषेति प्रागुक्तलक्षणव्याघातापत्तिः परकीयायामपि न सर्वास्वपि तिप्र
प्रकटपरपुरुषाभिलाषो यथा तथात्रापीति दिक्· केचित्· सकलपदबाहुल्याभिप्रायेत तथाच बाहुल्येन वित्तमात्रोपाधि
कानुरागवत्त्वमितिलक्षणमाहुः तच्च अनुगमात् सामान्यवनितामुदाहरति हृष्टेति· काचित्कांचित्प्रत्याहधांग
णसंततियोप्रकृष्टमंगणशांगाणाकर्षपश्वसंभ्रमगजनस्वरणैः सतिहितत्वेहरतोपिट्टपकामुकत्वंवातत्संततियो
वत्वरनिकटे सुंगणं चतत्राजिरं इत्यमरः संनिधिपदं हरतपदं दर्शनेनताद्दृशपदस्यात्यत्पायनलुब्धत्वमावेदयतिः बहुयत्नेव
हुद्रव्यवेतं दातृत्वाभावे बहुयत्नवत्त्वमप्रयोजकमित्यजन्याह· दातारं दानशीलमित्यर्थः अभ्यागतमनाकारितमिति
भावः एवं स्वतः प्रवृत्तत्वेनाधिकयनदातृत्वंद्योत्यते तेन बहुहर्षातिशयः दृष्ट्वा विलोक्य नतु स्पृष्ट्वा एवमपि दर्शनैरितमिति

श्री॰

३३

.33

भावः एवंस्वतःप्रहृतत्वेनाधिकथनतदानंदयोत्यतेतेनचहर्षातिशयः दृष्ट्वाविलोक्यनतुस्पृष्ट्वाएवमपिदर्शनमात्रादेवैतादृश्यप्रव
र्त्तेत्यनिधनलब्धत्वंध्वन्यते॰ कुरंगीदृशोमृगनेत्रायाः मृगेकुरंगवातायुहरिणेत्यमरः कुरंगपदंविशालत्वचपलत्वंद्योतयति
वदतोजैत्रकचौवदतोजपदमंतरंगत्वंगमयति मिथिनसमसमपहर्षयोर्यापरस्परमन्योन्यंपरस्परपदंसमानहर्ष
तामावेदयति आश्लेषोआलिंगनमिवाहारादिप्राप्तिसंभावनयेतिभावः आश्लेषपदंहर्षविशेषंव्यंजयति॰ तत्
तत्रैवविस्तारयतइवतत्तत्रइत्यनेनआश्लेषेचिरकालावस्थायित्वंध्वन्यते तेनचहर्षातिशय॰ किंचकुंतलःकुंतलाः
कचाःसंत्यस्मिन्संपत्तेनसःकुंतलइति अर्शआदिभ्योच्॰ चिकुरःकुंतलोवालइत्यमरः धम्मिल्लोपिकुंतलपदं
कामिमनोजयकारणत्वंव्यनक्ति मालमिवात्यपुष्पस्त्रगव्याजात् मालापदंकामिकनोद्योतयति आनंदाश्रुपयो
स्त्रिआनंदोहर्षःशिरोभूषालिप्सवेतिभावः तत्राश्रुपयांसिअश्रुजलानि॰ पयःपदंकामिहृदयमदनानलोपशमनशी
लतामावेदयति॥ मेवतिविसृजतिकिंवृष्टतयचदृष्टिः दृष्टिपदंयतदानंदादात्मविवेकित्वंध्वनयति एकवचनंचैक
रूपतयासत्यकथकत्वं यत्नागमंयत्नप्राप्ति यत्नपदेननानाविधत्वंध्वन्यते॰ कथयितं॰ तुमनास्वतःप्रहृतत्वंव्यज्यते
तेनवांतरंगत्वंसमीचीनत्वंचश्रोत्रांतिकंश्रुतिनिकटंश्रोत्रपदेन एवंचरहस्यकथनतयोग्यताद्योत्यतेकर्णातिक
मितिपाठेपितदेवव्यंग्यं गच्छतीवअत्रतद्दर्शनानंदेनगात्रस्फुरणेसहर्षैवलननसंपर्केआश्लेषोन्मेदात्साभिला

३३

षप्रकटनापधिारसिचेलांचलदानेकरादिसंपर्कंणंगपष्टिकंयेनवापृष्ठंचुतौष्पानंदाप्नुत्पागोन्त्रेक्षाकणीविश्रांतनेत्र।
कटाक्षविलोकनेगमनेत्येत्तापवंल्लुप्नपोरुत्सवृत्तयोः संसृष्टिः उक्तंचः संभावनमथोत्प्रेक्षाप्रकृतस्यसमेनपदितिसा
चवक्रुधनदानत्वस्पेतरार्थप्रतिहेतुत्वाद्धाक्यार्थहेतुककाव्यलिंगानुसंधिना शार्दूलविक्रीडितंवृत्तम् इतिश्री
श्रवकपंडितात्मजानंतपंडितविरचितायांरसमंजरीव्यंग्यार्थकौमुद्यांसामान्यवनितानिरूपणं एवंतिस्रोपिना
पिकानिरूप्यतासामेवभेदांतरमाह एताइतिमुग्ध्यादिभेदहीनस्वीयापरकीयासामान्याइत्यर्थः अन्यसंभोगदुःखि
ता अन्यस्याः परस्याः संभोगः स्वनायकेनसहरतिप्रसंगः तेनदुःखितेत्यर्थः स्वनायिकीनरसंभोगस्तानदुःखवत्वा
मितितल्लक्षणंफलितं॥ वक्रोक्तिगर्विताइतिवक्रोक्त्याउक्तिविशेषेणगर्विताखगर्वप्रदर्शनकारिणीत्यर्थः उक्ति
विशेषप्रकटितस्वगर्ववत्वमितिफलितंलक्षणंमानवत्यप्पमानलक्षणंचाग्रेवक्ष्यतेविस्तरभयान्नात्रत्येकोदाहर
णानि प्रथमोद्दिष्टत्वादन्यसंभोगदुःखितामुदाहरतितवेदनीति॥ काचिन्नायिकास्वयमेवनायकारेकारणयप्रेषि
तांतेनोपभुक्तांहूतीवक्ति हेदूति इतिपदमसत्यभाषित्वमावेदयति अन्यवेदनानभिज्ञत्वंवास्वकार्यकरणप्रवणत्व
वात्वंकंजलतापिहितप्रदेशात्वनादिष्टमितिभावः कंजपदेविवियोदीपनविभाववत्तयामदनवाधाजनकतात्र्यंज
नकतान्यंजपतितिनिरगाः गतवतीनिरगाहूत्यनेन मनेवुद्धिपूर्वकतात्र्यंज्यते गतिस्थितिसिचोल्लकाकपरंयायी

श्री·
३५
३५

यसः निर्दयस्य · पापीयस एतदिति संगतिर्योग्यताभावेदप्रतिपादकवचनमनादरं व्यंजयति गृहं स दत्ते यादिश्यमिति भावः १८
हृदयंगमनयोग्यतां ध्वनयति · द्वितीयार्धे हरिणीयनेत्रां वननकिननिरगाः प्रमाणसिद्धार्थप्रतिपादकमद्यः कथं नालीकमित्याह
अन्यथेति · उक्तवैपरीत्ये · नवेति शेषः तर्वंतिपदानुपादानेन देहस्यानंतत्वं ध्वन्यते · तथा च स्वतंत्रस्य देहस्य किमकार्यमिति यो
त्यते तेन । चस्वतापकसंगमशालितं देहे स्वेदं देहपदं संतोषयात्रं तां व्यंजयति · किंशुकाभरणं किंशुकानां पलाशपुष्पाणां
आभरणं नालेति यावत् पद्मानान्येवाभरणान्यलंकारः इतरालंकरणासत्वेनतत्वतोनचैकारणं · किंशुकाभरणं
न स्फुटं स्पष्टमेवीत्यर्थः एवं च स्फुटं परिदृश्यमानकिंशुकाभरणकायाः कुंजगमनात्र मानानाम्यात्वदीपकुंजगमनं तत
त्वात्ते श्रवसितमतो नाहं प्रतारणीयेति भावः किंशुकपदेनारक्तत्वं कुटिलत्वं च व्यज्यते आभरणपदेन खजनकर्तां ध्वन
क्तिपकवचनं इलभतां ध्वनयति कथं दृश्यते · पद्मा हृपते परितप्यते सा हन्तीन दाम्नं त्रणं देहं भूमिमतं वदलिन्नात्वं तापोपशमम
कुंजगतवतीमन्विपतमविरहदुःखेन तदुःखितं मात्मानं तदपतापकवस्तुलाभेन सुखयंतीमामपि तथाविधां स्वाभि
न्नताभिमानेन संभावयंतीं कुंजं जनसंचाररहितं प्रदेशविशेषं गतवतीयदं तत्पापीयसो मम मद्दुःखदस्य पदर्थं मते
कचाटवचनरचनां कुर्वन्यात्मवाप्पवर्णानां कारिणस्तत्वामिकन्यातथा वियतमहं हृकारेणैव नगतवतीत्यथाव
साधयइदं चेष्टितं पतेनामेहन्तीव स्वविनास्मीत्यात्कृतविशेषावाच्यते कथमिदं विज्ञातमित्यत्राह अन्यथा देहे दिहाती

३५

ति देहस्तस्मिन्नुपचयपचतीत्यर्थः दिह उपचय इति धातोः किंशुकाभरणं कथं दर्शयेत एवलतरपलेन कस्त्वभशरस्य सूत्रहं तदाश्रितित्त
ग्गश्ववक्ताः इमे शराश्चपहन्त्यसमानीताश्रुतो नते कापिकस्तमशरवेदनाभविष्यतीति मत्तमायातविद्यानायेवस्फुटं।
धिपमारणत्याभरणरूपाणि किंशुकानि दर्शयंत इत्यर्थः तथाच सर्वमन्त्रिपंनयासंपादितमतस्त्वत्समानामन्यास
ह्वचरीतपश्यामि इत्युपहासो व्यज्यते अत्र व्याजस्तुतिमुखेन निंदास्तुतिचरुदिरन्यथेनिलत्तलसितव्याजस्तुतिवक्रोक्त्या
पहृतिसंसृष्टाश्रंतु मानं तु तत्कार्यकारणाद्यवधारणमिति लक्षणालक्षितकिंशुकलिंगकाकुंजगमनानुमानरूपा
लंकारेण प्रियोयश्रुक्तः हृतीन खण्डनादि संभोगलक्षणदर्शनेनतापिकायाः दुःखागमप्रतीतिरूपं वस्तु व्यज्यते तितवापि
पहत्यारयशत्थप्रकाशनरूपवस्तु व्यज्यते ननु खंडितैवेयमिति ततोऽन्यसंभोगदुःखितात्येतिचेत् सत्यं प्रियांगसंगि
कामिन्यंतरलक्षणदर्शनसंजातखेदवती खंडिता अवप्रियसंभोगलक्षणवत्कामिनीदर्शनसंजातदुःखवती अन्यसंभो
गदुःखितेति ततः इयमवस्थाभेदाद्भिन्नाश्रुतएवान्योपभोगविहितपतिदर्शनसंजातपतिदुःखवत्त्वमेव खंडितालक्षणं
वस्तुनिर्णयश्चकृतः इति प्राचः इदं च स्वीयादिविनिपसाधारणमुदाहरणं एवमन्येष्वपि बोध्यं ग्रन्थस्तुष्टहत ३३ उद्दिष्टक्रममाह।
क्रोक्तिगर्विताविभागमाह वक्रोक्तिगर्विताविभागमाह प्रेमेत्यादि द्विविधेत्यमनिरूपितस्वगतनखीत्यतिशयगर्वव्यंजक
वक्रोक्तिरचनानिपुणत्वं प्रेमगर्वितात्वं तथा स्वगतसौंदर्यातिशयगर्वव्यञ्जकवक्रोक्तिरचनानिपुणत्वं सौंदर्यगर्विता

श्री·
३४
35

त्वं तत्र प्रथमोद्दिष्टत्वात्प्रथममभ्युदाहरति वपुषीति· काचिद्दूतं प्रतीरणा स्वगतप्रियतमश्रीत्यतिशयमाविष्कुर्वंत्समं स्वीयत्या
द्देहस्य स्विप्रभुःभर्तृप्रयस्य पदं समर्थतां व्यंजयति साचयथा बहुलतपालंकरणादिकं गेहे स्थापनीयतथा नवदेहे स्थापितम
तीनत्नेरवानिधाय इति प्रियतमातादेवंध्वनयतियद्वाप्रभपदं स्वतंत्रत्वं व्यनक्ति तदपि हरथ्यत्तकार्यकालीनप्रेमकारित्वंच
चनवपुषि· अंगेरलंभूषांरत्नप्रक्तालंकारेंत नेतीति विस्तारयति· यद्दिस्वनेतस्यैव भूषाकरणं प्रयुक्तमयुक्तमत्यस्येति भावः
इति हितीस्त्वं यत्यतमासि· अत्यास्त्वयत्याः भूषादिविरहात्त्वं त्वनिशापितयत्या इति किंब्रवीमीति मोहत्वं ह्यपक्षा।
यत्यतेमासीतिकिकुत्सितं ब्रवीमि तस्माद्यत्यतमासीत्यर्थः यत्तदेवाहस्मविन नयनानतरालभीरुः तन्तुद्दंगमभे
तिभावः नयनेनेत्रेतदीपमितिभावः तयोरंतरालव्यवधायकं तेनो भीरुर्भयशीलः भूषणमपिमहिलोकनांतरा
लेमत्वानइत्यर्थः यद्वातेनस्वल्पमपिनयनांतरालदर्शनव्यवधायकं यत्किंचित्तद्भीरुस्तदसहमानइत्यर्थः तत्र
पदंकमनीयतां ध्वनयतिः नयनपदं दर्शनालालसतां व्यंजयति भीरुपदं मत्यंतामसक्तिं व्यनक्ति। कांतः प्रियः
कांतपदेनकमनीयतां व्यनक्ति· भेवपुषिविभूषणानि· अलंकरणानि बहुवचनेनानालंकारकरणसमर्थतां का
तस्याभिघोतयति· नकलयति यारयति· अत्राकरीत्यापयथामपिप्रेमननथात्वयीतित्वनेतोहं यन्यतमेनिर्व्याधिकव
र्णव्यापनाद्व्यतिरेकालंकारः उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः सएव सइति तल्लक्षणात प्रवृत्तितायाछंदः मत्तसमभूष

णानिनन्तचेतिवादिनीकाविदकीतिवा ३४ द्वितीयायामुदाहरति॰ कलयति॰ कलयतीति॰ काचित्सखीवक्ति॰ हेसखिकांते
प्रेयसिकां तपदंतिरस्कारायोगपत्रावंजयति श्रुतोगौनेत्रयोर्ममेतिभावः कमलोपमानसाम्यंकमलपदंसरसत्वादीर्घतां
चधत्तयतिकलयतिविचारयति॰ एवंचैतादृशाविचारमात्रकारिएयेतादृशाकोपकरएांकिंश्रुतमस्तीथावचनादावि
तिव्यज्यते॰ कमलस्यनिरुपमानयोर्मनत्पनयोरुपमानत्वेनपनंतापेक्षयाकमलस्यप्रसिद्धत्वेगुएगत्कर्षशालित्वं
चागतमितिकथमनेनतापुक्तंविभाव्यतइतिल्कंशादात्तंत्वंव्यज्यते॰ तेनचसायराधत्वेतेनचदंडाहत्वं॰ तथावाविसृथा
दृसस्यान्हत्तद्रवस्य॰ रसपदंमधुरिमातिशायंव्यंजयति॰ साम्यंतुल्यत्वंप्रथतिप्रावापयतिमतीत्यर्थः अत्रापिपूर्व
वदेवव्यंग्यंकेनेवराकेमनत्पनयोरुपमानत्वलक्षेणेनविपरीतंतत्प्रयुक्तमितिभावः उक्तंचगुएगेत्कर्षंप्रसिद्धंपदुप
मानंतदुच्यते॰ तन्स्हतमुपमेयंस्यादेतयोस्तुल्यतेयमेति॰ एवमपकर्षीपादनकारिएिकिमाचरामिकिंप्रतिसं।
धेयंकिंविदुचोरयामितन्कथयउपदिश॰ यास्मिवातावदेषाविचारएगनतवतस्मिन्नचितकारिएपिकोनेमदिस्त्वनेवनदी
पतादृशाविचारसहनशीलत्वमेवदोषः सर्वत्रगुएारूपायाअप्यतस्याअत्रदोषत्वमितिविवंदोषपदंध्वनितिजनकेनागम
पति समजनिसंज्ञातः उपसर्गेएाविशेषदर्शनानितिवर्त्यत्वंव्यज्यते पुष्पिताग्राछंदः ३५ मानवतीलक्षयितमाह मानवती
त्यादि प्रियापराधज्ञापकचेष्टागम्यकोपवनत्तहत्वमेवबालत्वेएनत्स्यैवैविध्यात्तस्याअपिवैविध्यमित्याहसचेतिक्रमेएात

श्री·

३६

36

स्वदरणात्याह अल्पापनेयइत्यादिकष्टतरइति द्व्यर्थे द्विवचनविभज्येपि जितरपूर्वकं हतेमइति बहुत्वेऽपि शापनेनसमविष्टत्यावि
तितमष्टः उक्तं च· संमापर्णाभवत्प्रथाकामिनीनांप्रियंप्रति अवेदद्दीषमेतत्संगरीयात्मध्यमोगहरितिनत्वमाथ्रीप्यक
क्लिष्टतिसनोक्तइत्यनेनान्तनत्वमतआह असाध्यइति· सस्खलीकएवेतिभावः तत्कारणमित्याह अपरस्त्रीत्यादि· गोत्रस्ख
लनमितिसपत्नीनामोच्चारणमित्यर्थः तस्यापनोदकान्याह अन्यथासिद्धेति· प्रकारांतरसिद्धयुक्तं तत्स्खलनेनापनोद्य
इत्यर्थः अन्यथावादइति अपलापयोरित्यर्थः तत्रोदाहरन्ति स्वेदांबुभिरिति काचित्प्रियतमसखीनापिको
प्रतिवक्तिहेशातोदरिकृशोदरिशातोदरीतिसंबुद्धिपदोपादानंतुदरमध्येपिमानस्यावस्थानंस्थलंनास्तीति वा।
जयति प्रियेशातोदरिप्रियपदंतत्कृतापराधगणनाऽकररोगचित्यंध्वनयति अन्यांपरांअन्यपपदंअंगणीपत्वध्वन
क्तिविलोकयतिसूचयत्यपिविलोकनकारिणीस्खलंकरकरणकारिणपितकेवलंविलोकनकारित्वमात्र
मलंकरणकारित्वमपिमहदपराधकारणंतत्कोपीत्यपिशब्दार्थः मनीतिशेषः पततद्दृश्यमानंपत्तत्यदंपिच्छ
लत्वाघपलायकरणतोचितंध्वनयति· अंगभूमौशरीरदेशेअंगपदंस्वल्पत्वंद्योतयति एकवचनेनतदतिशयं क्वा
चनक्वापिप्रदेशेइत्यर्थः किमः सप्तम्यंतात्किमः क्वातिक्कादेशः सप्तम्यर्थेऽव्ययमेतत्स्वेदांबुभिः स्वेदोदबिंदुभिः बहु
वचनंपिच्छलत्वातिशयंगमयंति· पिच्छलंपंकिलंपिच्छिलाद्यस्यसंजीत्यर्थेलोमादिसूत्रेणइलच पिच्छलपदेन

३६

पदावस्थान्यनहत्वं ध्वन्यते तया क्वचन कापि प्रदेशे कं ८ किंभूतं। संजात कं ८ कंपितपद श्रवणमात्रप्रमोदोदयेनेत्सु भयत्र भावः
तदस्या संजातमितीतच् कं ८ किंभूतं पदेन पदद्वानानर्हत्वं व्यज्यते न च कान्तिशोभते रम्याणां विकृत्तिरपि प्रियं तनोतीति भावः
विवक्षितं वक्ति न वमनोऽभिमानः ह कस्मिन्प्रदेशे पदनेधिं दास्यति नतस्थलं न विभः न जानीमः सा गास्यपि प्रियस्य नरागो
एरवेहादिभिर्व्यातेन वा रोमानस्यपदमपिदातुं न पश्यामि स्थलमित्यर्थः पक्वत्रपि छलवादपरो ३३ कं ८ कितन्वादिति
भावः अत्रान्यथासिद्धकान्तहृल्लाघपनेयत्वं स्फुटं वसंततिलका वृत्तं ३६ उदेशाक्रमाज्ञोत्रस्खलनजन्यमानवनीम
दाहरति यज्ञोत्रमिति कोपि स्वकृतनगोत्रस्खलनकपिताप्रियतमां सांत्वयितुं वक्ति कांते इति संबुद्धिरध्याहर्तव्यो तद
नुयादातं वस्वकृतनायरायनयासंभ्रमातिशयमावेदयति ॥ यज्ञोत्रस्खलनं लनं न्वत्सपत्नीनामोच्चारणं मयाकृतमिति भावः
गोत्रं नाम्नि कुलं गोत्रं गोत्र तुयस्तरति विषुः न त्रतस्मिन्विषये अथच यज्ञोत्रस्खलननसर्वतस्खलनमेव भूतपवश्र
मजन्यत्वं एवं वयथा वृद्धिपुरस्सरं तकस्यापि पर्वतस्खलनं न तथेदमिति भावः पवंवा कस्मिके नाटकार्येण स्वस्मिन्निगत
जीवश्रायत्वं व्यज्यते भ्रमोपदिन मन्यते पत्नया नामोच्चारणं कृतं न तत्त्वदीपनाम भ्रांत्या न तु त्वत्सपत्न्याः इति भ्रमेणेत्यर्थः ३ इदं च
मइवनमसत्यं मन्यसे चेन्नहि रोमालिव्याल संस्पर्श रोमालि रोमश्रेणि सैव व्यालः सर्पस्तस्य संस्पर्श रूपं शपथं दिव्यं त
त्र विश्वसिति पत्नीर्थे कारमरो मालिपदं श्यामत्वं व्यजयति तत्र विषातिशयवत्त्वं ॥ तदपि दुस्पर्शनीयत्वं व्यालपदं साहजिकक्रूरः ।

श्री·
३७
३८

त्वंध्वनयति समित्युपसर्गो मणीमंत्रादिकपदविरहं गमयति शायथपदं सर्वपरिहारमौलिभ्रूजनं गमयति व्यनक्ति पाठमाश्रित्य
रेमगलिरूपायामालीग्रायोः संज्ञाछंदसोर्बहुलमितिह्रस्वता· तस्याः स्पर्शापर्वं च ह्रीनेनत्वन्म जानीयतयान्वन्यदत्यान्तकारि
त्वेपिस्पर्शोन्मत्वेनेनस्वस्यातिशुद्धत्वंव्यज्यते इति कश्चित् तत्रकालिदासेगोपीचंदनमित्यादिवत्संज्ञाभवनात् अत्रशयथा
घ्यपनेपतंस्फुटमेवा अनुष्टुपवृत्तं ३७ अथ रागतनासंगजन्यमानवतीमुदाहरति दयितस्येति दयितस्य कांतस्य दयितं दृत
त्कृतापराधस्य दुःखातिशयजनकत्वं जपति भालदेशे ललाटपदे भालपदम् उन्नमत्वमावेदयति देशपदं विशालत्वं द्योतयति
साचातपदसंघटनेन तच्चातिक्षमाणामपल्पः स्वपलीपदं स्वाभाविकेर्ष्यावत्त्वं द्योतयति चरणालक्तकपिंगलं पुटसंवधिला।
तारसवभ्रुवर्णौ पिंगपिशंगौ वभ्रु पिंगलाविन्यमरः उत्तानतरकरणेन चरणसंपर्कादितिभावः पिंजरमिति पाठस्त्वलक्त
कस्यपीतत्वासंभवादपपाठः वाजिभेदे पीते पिंजरइति विश्वात् पङ्गावभ्रुपिंगलाविन्यस्य रम्रसंगे पिंजरो पिनिल्लीरक्ता
स्फुटत्वादुक्तार्थे साधुत्वं ज्ञेयं निरीक्ष्य सम्यगालोक्य हृदशा नापि कायाः अतिमुक्ताः कर्णप्रांतवेरिन्यात्यर्थः कोप।
नवक्रविलोकनादितिभावः नयनस्य नेत्रस्य प्रियं प्रतिप्रेरितस्येति भावः कोणभागः प्रांतदीत्यपः कटाक्षदीप्तपदश्चियावत्
तिर्यग्विलोकनेराकृस्यैवप्राधान्येनप्रेत्यसंबंधयान्वनयनस्यैत्यकत्वं शिवरूपमाः शिवरेणपम्मरागेणाशिंखरः पमरागः
स्यादितिविश्ववैजयंत्यौ तन्वीरूपामाशिखरदशनेतिमेघदूतप्रयोगः कठिनीभूताशायेशिखरदंतीति गेगवर्धनावार्यो पि·

शिखरं दाडिमीबीजमित्यपि कश्चित् उपमीयंते अरक्तत्वादिति भावः तथा बन्धूकः संपत्तीः कीर्येतेति भावः कोणभासेति।
पाठे अरक्तकनत्वदीप्ताक्षतिमुक्ताः नायिकाकर्णेसिंवेधिमुक्ताफलानि· यद्वा श्रवणभूषणयोग्यमुक्ताफलानि॥
अर्थात्र पकेन स्वापराधक्षमापनाय आनीतानि प्रागतस्यानि ज्ञातानीत्यर्थः एवं च भूषणदानाद्यपनोद्यत्वं ध्वन्यते॥
पथाक्षतिमुक्ता अर्थात्पदावनतनायककरणाभिरणाहूपाः कुपितकामिनीनयनदीप्तारक्ता जाता इत्यर्थः एवं च चरण
पातायपनोद्यत्वं ध्वन्यते पत्र शिखरेणागिरिशृंगेणोपमीयते श्यामत्वादिति भावः इत्याहुः लक्कुपितकामिनीनयन
दीप्तः श्यामत्ववर्णानां नैविस्येनान्नचितमाभाति अत्र गादशाख्यामनरूपवस्तुनानायिकायाः सागसिश्रेसिकोयापिव्य
क्तिरूपं वस्तु व्यज्यते ३८ प्रसंगादेतासां भेदांतराणि निरूपयितुमाह एतां इति षोडशेति मध्याप्रगल्भयोः प्रसेके धी
रादिभेदानां ज्येष्ठाकनिष्ठत्वेन द्वैविध्येद्वादशसुग्धायकैवेति मिलितत्वेयाद्वशभेदवती स्वीयाद्विविधा च परांगना।
सामान्यवनितागत्वेकविधेति षोडशेत्यर्थः अयमेवार्थोऽयं मूलकृतामुग्धापालज्ञाज्ञायान्येनेत्यादिग्रंथेनाभिहितः
अवस्थाभेदमेवाहुः प्रोषितेत्यादिनासामिति पूर्वपरिगणितानामित्यर्थः चतुरधिकाशीतिगुणमिति पूर्विगणन
मेतत्त्वाधिकव्यवच्छेदकांजातिकालवयोवस्थाभावकंदर्पसायकैः इतरा अप्यसंख्याता नोक्ता विस्तरभीतितः इति
श्लोकोक्तेरन्येपि भेदा अध्यवसेयाः कस्यचिन्मतं द्रषयितुमनुवदति। पंचेति एतासामनंतरपरिसंख्यातानां दिव्यंत्व

श्री·

३८

38

तद्देशीयानां उपाधिरूपं सामान्यदेत्तमाह अवस्थाभेदेनैवेति। कालिकविशेषेणैवेत्यर्थः विशेषकालिकावस्थारूपम् एवंप्र
कारेण जात्यादिभेदकव्युदासः हेतुसिद्धिपरिहारायाह जातिभेदेनेति जातिरित्युपलक्षणं देशादीनां तेनैवोपलंभकां
तरमाह तथेति अन्यदपीत्यर्थः अयंभावः जात्यादिभेदेन भेदेनापि कानंत्यं स्यात् तथा नायकेष्वपि दिव्यादिव्यादिभेदसं
भवादानंत्यं स्यात् एवं दिव्यादिभेदवत् खंडितत्वादिकमपि नायकानां स्यात् युक्तेस्तुल्यत्वात् तस्माद्यथा प्राचीनैरुक्त
दाह तत्वान्नैते भेदा नायकानां तथानन्यः पि कामं जात्यादिभेदनिबंधनभेदवत्वं वक्तृतत्वाद्वात्स्यायनादिभिः जा
त्यादिनापि भेदस्वीकारात् इदानीं दोषमुक्तमेव तासां आनंत्यं चव्यंजनत्वानंत्यावदोषाय· एवं नायकानामपि खंडित
त्वादिकं स्यादित्युक्तं· तथा नौचित्यादसंभवादापत्यापराहत प्राचामनुपन्यासस्तत्र दिव्यादिभेदाभावसाधकः अप्रयो
जकत्वात् अतएव जातिकालत्यादिप्रागभ्यथापि नतन्मुग्धायाः प्रज्ञाविशेषाभावाय याथीरादिभेदाभावस्तथाष्टवि
यत्वाभावोपीत्याह आपद्यपीति धीरादीति आदिपदात्मानवत्वांतसंग्रहः उत्तरयति तथापीति प्राचीनलिखितान्त्रेये।
नेति वक्तृतो निर्युक्तिः कत्वादयुक्तमिति भावः तत्र प्रथमोद्दिष्टत्वात् प्रोषितभर्तृकां लक्षयति· देशांतरगतेति देशां
तरगतप्रियविरहसंतापवत्वमित्यर्थः दशावस्था इति तासामेवमेव स्वरूपति· तत्र मुग्धां प्रोषितभर्तृकामुदाहरति·
त्वमिति कावित्कांचित्सख्याहे· अंबुजमुखीकमलमुखीमृद्गजपदमसानतंनां व्यंजयति तत्त्वाविरहगेयनंदीर्घत्तरं स्विप

३८

तपगमनदिनमारभ्यतत्क्षणावधिदीर्घतरपदम् अस्तु त्वं व्रजतीपतंत्वं ध्वनयति तच्चदुःसहत्वं दुःखं विरहजमित्यर्थः वहत्यपि·
वहतीतिपदं कठिनहृदयतामशक्यप्रतिकारतांचव्यनक्तिपदं तुसखीवं गोपसखीसम्बोधपरसखीपदं दुःखकथना
र्हत्वंद्योतयतिवर्गपदं दुःखनिवारणसमर्थतांगमयति गोत्रीभीषते·नोवक्ति· एवंचखसर्वरहस्यकथनार्हस्यस
खीनिवहस्यापितन्निवेदयति दुःखं किंपुनरन्यस्येतिलज्जाविशेषवत्त्वंध्वनयतेतेनतमुग्ध्यात्वं किंचशेवालेजलनील्या
दिभिःशेवालपदंतापापनोदकत्वंव्यनक्तिशयन स्रस्तरणं शयनपदंतिविडम्बागमयति सृजत्यपि सृजती
त्यनेनतत्करणेस्वादरातिशयोव्यज्यतेपुनः किंहतशेनेतनिद्राति किंचकंठे·कंठपदेनदुःखवशाद्गद्गदतासमभि
व्यज्यते।।गद्गदवाचस्खलितागिरंसबाष्पत्वादितिभावः सुंचतिदधाति एवंचवाचि सुस्फुटत्वमभिव्यज्यते परं
त्वनाटशनाटह्या। एकवचनेनविविधविलोकनाभावेनचिंतातिशयोध्वन्यते बाष्पोदकाश्रुजलं उदकपदेन।
स्यागनानर्हत्वं व्यज्यते नयते नदयाति एवंचस्यगनानर्हस्यापिस्थागनेनातिलज्जालुत्वध्वन्यते एवंविरहरुग
एकवाप्यचेष्टागोपनकारिणीतपेनप्रकारेणसंतापंचिरहंसहनंतत् तप्रकारंचेतोभवोमदनःवेदजानाति न
त्वन्यइतिभावः सहनइतिपदेनदुःसहत्वंगम्यते चेतोभवपदेनहृदयसन्निहितत्वंतेनचसहनप्रकारज्ञानवत्वमा
वेद्यतेविशेषोक्तिरलंकारः लक्षणंतल्लक्षणं शार्दूलविक्रीडितंवृत्तं ३९ मध्याह्नीराज्येष्टीप्रोषितभर्तृकाप्रदाहरति

श्री॰

३९

39

वासइति काचित्सखीनापि कांचित्कैहे सखि ववपुषो देहस्य वासः वसनं तद्देवात्पूर्वपरिगृहीतमेव वासः पदं स्वल्पभावत्वमावेदय
ति एवंच सर्वकालिकदेहसंबंधि वसनं संगतत्वेदवता संभावितमिति ध्वन्यते एवमग्रेपि। तथा हस्तस्य करस्य वलयं
कंकणं तद्देववलयपदं खेदाजनकत्वव्यंजकं तथा जघनस्य नितंबस्यैव पूर्वपरिगृहीतैवा रत्नकांचीमणिगणा
राजिता जितां ते सत्तया नायान्येव पूर्वपरिगृहीतवती वसनादीनि तान्येवेतानि संप्रति दयामीत्यर्थः वाचालभृंगा
सुभगे वाचालाः कुत्सितबहुभाषिणः आलजाठौ बहुभाषिणी इति कुत्सार्थमालच् कुत्सितत्वं विरोधिविषय
कत्वेनासत्यत्वेनोसेव्य नवापे भृंगाः भ्रमराः तैः सुभगे गीतकीर्त्तौ वाचालपदं निघनभावद्योतनं तत्र वचनस्याश्रव
णीयत्वं भृंगपदं मदनोद्दीपकत्वव्यंजकं किल भृंगपदं सामर्थ्यविशेषमभिव्यंजयति तत्र च अनिवार्यत्वं सुरभौ पुष्पस
मये च संते पुष्पसमयः सुरभिरिति विश्वः सुरभिपदमुन्मादकत्वं द्योतयति अथ इदानीमेव समस्तवसनादिकं तत्र व
अधिकं असह्यं भवति तत्र किं निदानं कारणं तत्कथय इत्यर्थः एवं चैतेनाह शेषास्त्र वसनमपेक्ष्य वचनतया भवितव्यं तद्भा
वे सत्सु तद्दुःखव्यवहारे किं वीजं तत्र विघ्न इति भावः नवनमसमेनास्मदादि वैलक्षण्यमपत्रसहत्वं कमेवेति व्यज्यते
समस्तपदेन एकमपि न सहत्वमिति व्यज्यते तेन जनकारणभावे घटनाव्यापकत्व अधिकपदं दुःपरिहरणी
यत्वं व्यंजयति तत्र बलज्ञाभवतो किं निदानमिति च स्वतोकथनात् प्रश्नकरणेन तद्ज्ञानमेव बाधयतीति निखिले

नचवसंतसंभयान्सर्वं लज्जावशाद्विहरणोपनायवसनादिधारणकृतवृत्तीशोभेन्तविषमशरोद्दीपनकारिणीविविध।
कुसुमसमूहसौरभलुब्धमधुकरसंचारिणीविरहिजनधैर्यविध्वंसकारिणीविनहारिणिवसंतेमदनमहीपतिवाधा
तिवारणाभावात्तयाचिरपरिचितमपिवसनादिविषमविषमिवासह्यमानासंजातेतिलज्जामदनसाम्यमभिव
ज्यते अथवसंतरंभोसद्धासंगवशालिनीनायकेवावलभ्यगसंभोगेवावालस्यसपत्नीजनस्यएवंवृतस्यचनाविशेषेण
नायकस्वाधीनकरणसामर्थ्यंव्यज्यते येभृंगाःकटाक्षाःसंभोगविख्यातविभवेअर्थादेपांतरगतेसतिअध
सर्ववसनादिकंतेभ्रंजिनवन्नायणपाःसन्नक्षेहत्वादित्यर्थः एवंचेतस्यामधिकस्नेहवत्वेनतस्यैप्राग्त्वंध्वन्यते अधिकं।
भवतिअत्रकिंनिदानंतनकिमपिस्फुटत्वादित्यर्थः एवंचमापराधस्यापिनायकस्यविदेशगमनेस्यावश्यक
वसनादिधारणालसत्वपीयंप्रापदुःखप्रकाशनेनधीरात्वंध्वन्यते एवंचोदाहरणसंगतिरंशन्यहा॥ अत्रवक्ष्य
विशिष्टभेदमात्रमभिधायग्रंथगौरवभयादन्योदाहरणान्युक्तान्यसामान्यतोमुग्धामध्याप्रगल्भापरकीयासा
मान्यवनितानामुदाहरणोपन्यासइतिवदंति अत्रनर्मस्फोटालंकारः वसंततिलकावृत्तं ४ प्रौढाधीराज्येष्ठा
प्रोषितभर्तृकामुदाहरति मालमिति कापिचित्रापिकाहतंकांचिन्नन्याहसभ्रुवेनायिकायाः वालाव्जदल
मयीवालानितंवोदितानि यान्यव्जानिकमलानितेषांदलानिपत्राणिप्राडुर्पणपस्यांतत्प्रकृतिवचनइ

श्री॰

५॰

५०

तिमयद्‌माला: दामवालयदं प्रकृतिभीरुत्वं तच्च सम्भ्रमपूर्वत्तत्तनुतापदर्शनसमसमयमेव प्रस्थानार्हत्वार्हतां व्यंजयति
यद्वा वालयदं कोमलत्वं तच्च सूतत्तनुतापशोषार्हत्वं विश्वनयनिकुंभजयदं जलजन्यतत्पानातोयपशमनसामर्थ्यमपि
तद्धीतिनः प्रस्थानकरणोद्यतनमनसंतापातिशयं व्यनक्ति दलयदक्षनाः सार्वईषन्नत्तनुसंतापस्पाप्रशोत्ता
रणार्हतां गमयति किंच: मौक्तिकी मुक्तासंबंधिनी हारयष्टि: हारलता मौक्तिकीपदेन शीतलस्वभावत्वं तदत्वे
पि असमसमानत्वेन विरहातिशयो व्यज्यते हारपदेन बहुत्वांगसंगशालित्वं तत्वेपि त्यागे तस्मिन्नपव घोत्यते॰ किं
चकांचीरसना॰ मालेत्यादिस्त्रीलिंगनिर्देशेन नायिकासजातियत्वेन त्यागानौचित्यपितत्करणेन विरहाति
शयो व्यज्यते पक्षाभीरुत्वेन न प्रस्थानौचित्यं प्रभवतीयत्यो॰ एवं चेत्तद्गमनस्यानिवारणीयत्वमभिव्यज्यते होहरोहास्मे
हरिपदं दुःखपरिहारकत्वं॰ तच्च तद्गमनानंतरं मालादिप्रस्थाने स्थौचित्यं गमयतियातेगते सति॰ प्रस्थिते वः तस्मि
न्नाते स्वाश्रयस्थतेत्तनुतापशोषभावीति मालादिभिरपि प्रस्थानं कृतमिति भावः विरहदाहे कोमलं कमलसं
बंधेज्वालाजालमेव स्यादिति मालात्यागः स्वत्वत्तणां दीपमाणांगतनुपाभारवहतासमर्थत्वे महाहारादित्यागः॥
अन्यत् आश्चर्यं किं ब्रूमः वाहो: वलयं हस्तसंबंधिकंकणं यममन्यपिनाउंतुयमनीशिरेत्यमरः वर्तते तिष्ठति वानवे
तिष्ठतिवानवेत्ति ज्ञातमिव स्पहहरवेदे॰ पाणिमूलं हस्तमूलं प्रयाति गच्छति वाहोरिति षष्ठ्या स्वाश्रयवाहसंबंधिशि

५०

रागद्वेषणास्योचित्यं ध्वन्यते· अपि नाम बहिरंगमाल्यादिगमनस्य निर्णीतत्वेपि अंतरंगतत्पराशिरायाश्चापि किं वर्तमानता
स्ति न वेति गवेषणस्यावश्यकत्वं ध्वन्यते अन्योपि कश्चिदिह कलस्य प्राणाश्रयाणाम मयेशि रागद्वेषणं करुते इति।
लौकिकं अथ च तत्रास्ति न वेति गवेषणस्यावश्यकत्वं ध्वन्यते अन्योपि कश्चिदिह कलस्य प्राणाश्रयाणाम मयेपशि
रागद्वेषणं करुते इति लौकिकं अथ च प्रभवति समर्थ एवं चापरांगनादर्शनादिकारणनिवारणानर्हत्वं व्यज्यते:
एवं चैतादृशेंगत्याव्यस्य कोपप्रकाशनं तथीरात्वं ध्वन्यते हरिपदेन हरति सेहाधिक्येन मन इति मुन्यन्यास्त हाधिका
प्रतिपादनात् तत्र्यात्वं द्योत्यते प्रोषितपतिकात्वं च स्फुटमेव· एवमेवास्मिन्नुदाहरणे संगतिकृत्या अत्र प्रागल्भ्यं स्फुट
मेव। अत्र स्फुटास्फुटयोरुत्तदयोः संसृष्टिः ४१ परकीयां प्रोषितभर्तृकामुदाहरति श्वश्रूरिति काचिन्नापि कीदृतं
कांचिदुत्याह· श्वश्रूर्भर्तृमाता· पत्रमदलं ददाति कौतुकेनेति भावः इतदर्पितयानायिकया भ्रूसंज्ञया भ्रूभंगस्तवे न
नैव गृह्यते परं तु पाणितकरेण सद्यः तत्कालं मर्मरध्वंशकपामर्मरः शुष्कपर्णध्वनिः इत्युक्ति तिश्चक्रमित्यर्थं तत्संश्या।
पेन· अशीदिनादवः नवसंस्पर्शने· श्वश्रूपदमुद्घनीपातत्वं जपति पत्रदलपदं कोमलतांध्वनयति· ददातीत्यने
न च वृद्धिर्व्वकत्वं दानस्य व्यज्यते नदमीत्यनेन उद्घनीयात्ना श्वश्रूदत्तमपि पत्रदलं न गृह्यते तत्रान्यदत्तग्रहणस्य का
वार्तेति द्योत्यते भ्रूसंजपेत्यनेन लज्जाविशेषप्रदर्शनेन नायहरणजन्यकोपपरिहारः स्वसमतीन्वादिकं चव्रणाप्यते म

द्योमर्मरशंकयेत्यनेनकतिपयकालंकमलदलस्यकरसंबंधेऽवश्यंभस्मीभावएवस्यादितिद्योत्यतेपाणिनेत्यनेनपत्रयाणि।
सुशोषितकमलदलस्यतत्रविरहानलापत्तनहृदयसंनिवेशोहृद्यापात्तइतिध्वन्यते एवंचप्रच्छन्नकामुकत्वंव्यज्यते
किंचयातःदेवरपत्न्याःवाधिःतथाहृदङ्गणस्यहृहृत्सहृदायस्यवचमिप्रत्यत्तरंप्रतिवचनंदीपते·किंत्वक्रूरंगीढ
प्रगानापिकपाश्वासनिश्वासेनतमुच्यतेनप्रेर्यते·पतोङ्गतवहृक्रूरःकृतवहादनलादपिक्रूरःकठिनःश्रुतिदाहकर
त्यर्थःपात्विरत्यनेनसार्वकालिकसंगतिमत्तयाप्रत्युत्तरदानस्यावश्यकत्वंध्वन्यते सहृत्यदंप्रत्युत्तरदानेऽविप्तंगमयतिक्रू
तवहृपदंदहनसामर्थ्यंव्यंजयतियातःसहृत्यदाभ्यामन्यंप्रतिप्रत्युत्तराभावीधीत्यजेप्रत्युत्तरमित्येकवचनंप्रत्युत्तरां
तराभावंगमयति·तिविलंत्वपरपुरुषविरहगोपनंव्यनक्ति श्रन्तश्रूसंतयागस्सतइत्यनेनैवनहस्तादिनेतिलव्ये
पिपुनःपाणिनातसंस्पर्शपतइतिवाच्यहत्याभिधानेनतथाचमत्कारमावहति ५२ सामान्यवनिताप्रोषितभर्तृका
सुदाहरतिविरहविदितमितिकाचित्कीचित्प्रतिवक्तिविरहविदितंविरहेणावियोगविदितंतातः·श्रंतःप्रेमस्थंतर्मत
सिप्रेमधीतिःत्वामसमेतिभावःवितापः·यदीपमेवंविरहवनीतहिमप्यतीवप्रीतिमतीतिस्वविषयकंमत्प्रेमसत्ता
त्वेत्यर्थःकांतःकामेनतस्मादेशांतरादन्यागत्य·पुनरपिपूर्ववदगमेवेतिभावःवसइयं दास्यतिचितरिष्यतीति
हेतोरित्यर्थःपद्यापिपरकीयस्यविरहस्याप्ययोग्यत्तयातप्रत्यदत्तम्।।तथाश्रयानादिनात्रमेयतातस्यलिंगत्तानवेने

वकरणत्वात् द्वारप्रदेशे प्रतीहारप्रदेशे उपविष्टानि विष्टा एवं च बहुभिरिदं दृष्टं न स्मैकस्य न कथयिष्यतीति धियेति भावः
एवं च वंचनं निपुणत्वं व्यज्यते पुरयोषिद्भिः पुरयोषित्प्रदेशेन वा स्त्रैवैकनिहवेप्रमकृत्यत्वं व्यज्यते श्रद्धाणां नेत्रयोः म
रिचनिचयं मरीचसमूहं निदिप्यवाष्पोद्विहन् स्वप्रजलविहृत् विसृजति प्रकटयति · मरिचानां कटुतिक्तत्वाद्बा
ष्पोत्पादकत्वमिति भावः विहृतिति बहुवचनेन विरहातिशयप्रदर्शनकारित्वं व्यज्यते काव्यलिंगानुप्राणितोत्रा
पह्नुतिरलंकारः मालिनी वृत्तं ५३ अवसरप्राप्तां खण्डितां लक्षयति अन्योपभोगेति न तत्कालीनतथाविध
पतिकत्वे खण्डितात्वं न स्यात् तथा चाव्याप्तिरतस्त्वाह प्रातरित्युपलक्षकमिति अन्यकालस्येत्यादि · पतिरित्युपल
क्षकं उपपतिः एवं चान्यांगनोपभोगविहितपत्युपपत्योरन्यतावलक्षणं अन्यसंभोगदुःखितायाः परांगनासंग
जन्यमानवत्याः खण्डितायाश्चकश्चिद्विभेदः इति विभावनीयं · तल्लक्षणज्ञानापेक्षत्वात् श्रेष्ठामाह अस्फुटालापः को
पजवाष्पकहुंकर्ततापागाहूद्वचनैर्विनानदोषगवेषणाचितैः काश्य इत्तरत्स्पष्टं तत्र मुदाहरति वदा इति कावित्कां वि
त्यन्याह वद उरस्थले शांकितं घट विहितं किमु वितर्कयामीत्यर्थः मुग्धत्वात् वाल्लवान्यनापिकाकुचाभोग
विन्हाज्ञानात् तत्कृतिः इति पूर्वोक्तरीत्या किंवित्स्पष्टं पृष्टकर्त्रैश्वर्यालज्जावत्वादिति भाव एवं चास्फुटालापोभिव्य
ज्यते हृदयशः नवोढांगनायाः नेत्रे एकवचनेन चिन्हविलोकनाश्रान्तेयं कल्पनाव्यंजयति · प्राणेशो भर्ता प्राणे

श्री० ५२
५२

शपदं तथाविधप्रेमाभावं द्योतयति पदाश्रनिवारणीयत्वं पाणिना हस्तेन पिदधे आच्छादयति स्म उपगीतिश्छन्दः लक्षणं तूक्तं
मथान्यं खण्डितामुदाहरति वक्षोजचिह्नितमिति काचिन्नायिका हन्त कान्तं विस्मयेनाह ॥ दयितस्य प्रियतमस्य वक्षोजचिह्नि
तं सपत्नीस्तनमुद्राङ्कितं उरो वक्षस्थलं वीक्ष्य दयितपदं स्वनिहितप्रेमवत्त्वेऽप्यतादृशानुचिताचरणकार्यकारित
पादुःखातिशयजनकत्वं ध्वनयति चिह्नितपदं गाढालिङ्गनमभिव्यञ्जयति दीर्घश्वासपतनं निश्वसिति श्वासं नेत्राम्बु जहति
लज्जावशादिति भावः किंचिदपि वक्तुं स्वजवान्नैव जल्पति न वदति एवं च समानलज्जामदनवत्त्वं ध्वन्यते दुःखवत्त्वमपि।
दीर्घनिश्वासजल्पनाभावाभ्यां दयिते निर्दयात्वं व्यज्यते किं तु जलेन प्राप्तः वदनं प्राप्तं परिमार्जयन्ती तालपन्ती ।
बाला षोडशवार्षिकी नायिका विलोचनजलानि अश्रूणि निवीदयाति आच्छादयति विप्रियकारिणं प्रति तत्।
जनितदुःखप्रदर्शनेनाधिकविप्रियकारित्वं स्यादिति चातुर्येणैतदश्रुजलं किं तु वदनपरिमार्जनजन्यजल
मिति गोपनमकरोदिति भावः अत्र निश्वासतूष्णीम्भावाश्रुपाता स्फुटा एवं मुग्धापद्धतिरलंकारः वसन्ततिलका
वृत्तं ५५ प्रौढां खण्डितामुदाहरति मामुद्दीप्येति कोऽपि तापकः सखा एवं वक्ति हे सखे विपन्न यत्कमलदृशः प्रवाला
नि पत्राणि यस्याः सा पत्त्रला सिध्मादिभ्यश्चेति लच् तथा दृक् यस्याः सा विपन्ना सपत्नी चासौ पत्त्रलदृक् च
तस्याः पादाम्बुजालक्तकैः चरणकमललाक्षारागैः आलिङ्गनानन्तरं उत्तानकरणादिति भावः यद्वा पादपतनादिति

५२

भावः मामद्दीत्यर्थं नतीकृतमश्रवीनम्रीकृतवदना विक्षिपकारिणोदर्शनाददर्शनमेववरमितिथियेपतिभावः चित्रार्पितेवकृश्रा
लेख्यनिवेशितेवः अभवत्जाता विषादमूढत्वेपतिभावः विपत्त्यपदं दुःखातिशयजनकत्वं व्यज्यपतिपदकजरकूपदंसें
द्यातिशयं द्योतयति· मंजुजपदं कोमलत्वंगमयति· आलिङ्गपदं गोपनायोगपतां द्योतयति आननीकृतम्।
त्वीत्यनेनः किमदधिकापिमा·येनायतस्यामामसक्तः इति स्वस्मिन्नपकर्षो ध्वन्यते यहामामसर्पविहायतस्यांगगग
गृहन्यायामामसक्तोगउणानभिज्ञः यताहशेवेनस्मिन्ममामसक्तिमूत्त्ववनिवंधयतेति लज्जावत्त्वं व्यज्यते· चित्रार्पिते
त्यनेनदुःखवशान्निर्गतप्राणात्तुल्यताद्योत्यते किंच रूक्षं कठीरं· नउक्तवती· नानाविधोपायैराराधितोप्येताहश
मकरोत्किंपुनः कठोरवाक्यादिभिर्भर्त्सितः किंकिंनकरिष्यतीतिथियेपतिभावः अथवा दृशो लोयतेतिस्वा
सकोस्मेदुःखजवाष्पैः॥ किंविक्रुत्येन कृतवती· पूर्ववत्भावः किंतुप्रातः उपसि श्रंगनानापिका· मंगलम
गलसूचकमादर्शेदर्पणं करतलात्पाणितलात्स्वस्येत्यर्थः आदर्शपतद्दर्शपतिस्मत्वमेतादृशा इति किमर्थं
वक्तव्यं किंत्वपमेवादर्शलक्षकं दृष्ट्वा स्वपमेव स्वापरार्थं त्रास्यतीतिथियेपतिभावः प्रातः पदेनादर्शदर्शदर्शन
स्य मांगलिकत्वपावश्यकर्तव्यत्वं द्योत्यते अत्रनिश्वासकोस्मेइत्यनेन संतापः रुदन्तेनोक्तवतीत्यनेनास्फुटा
लापोद्योत्यते शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ५६ परकीयां खंडितामुद्दाहरति· कांतमिति कावित्का वित्स्वस्याह ॥

श्री·
४३
43

तपात्तृगदशाद्दरिणानपतपातपेत्यनेनविशिष्यनाम्नोः निर्देशात्पूर्वेपरिचितत्वंयोत्यनेनतदपकीर्तिभीतिचकितत्वंवा
द्योत्यतेमृगदृशेत्यनेनचंचललोचनवत्वंतेनचजनतादेपकाशुकरतिकार्थकारित्वंद्योत्यतेजनतञासवत्वंबाध्वन्यनेनवल
याकिनकंठदेशवलयैः कंकणैः परस्याइतिभावः श्रुंकितस्त्रिद्विजः कंठदेशेगग्नीवाग्रदेशोपस्यतेश्रालिंगनवि
शेषेणेतिभावः कांतकमनीपहपः कांतपदंदुर्लभत्वतत्त्वसृहृहणीपत्वंतत्त्वनत्वतान्यसंगदुःसहत्वंव्यंजतितिनि।
रीक्ष्यविलोक्यनिरीक्ष्येत्यनेनवलयविन्द्रूपथार्थत्वानवतंयमते, परभियाश्चत्यभीत्याः प्रच्छिन्नकामित्वादितिभा
वः परपदंभीतिजननयोग्यतांख्यनपतिपरुषाः निष्ठुराः वाचोनोक्ताः किंतुहतीमुखेसंचारिकावदनेहृतीपदंको
पत्नाहीतांगमयति· स्वलदंवुपुराः स्खलनपरभीत्याकिंचित्यनत्· अंबुपूरैः श्रमसमूहोघेषु ने· पूरपदंवाजल्प
नच्चदुःखातिशयमभिव्यंजयति हरात्निद्रयैरिति श्रिप्रा आत्मदोत्यस्यफलंवैचित्र्यमेतद्विलोकयस्वेतिधिये
तिभावः पद्मात्वमेवैतमनुशायीतिधियेतिभावः हराधित्यनेनहतीमुखावलोकनेभीतित्वन्नकिमुवाच्यंकांतप्रतीति
प्रच्छिन्नकामुकाभिलाषित्वंव्यज्यते· श्रज्स्खलदंवुपूराइत्यनेनाश्रुपातः स्पष्टपवनपनांतपाताइत्यनेनकिमतः प
दंविधेयंतद्विचारयेतिचिंताव्यज्यतेवसंततिलकाहृत ४५ सामान्यवनितांखंडितामुदाहरति अरलवेतिकावित्
काचिनवक्ति रेशठनवेदंउरः वत्तः पयोधरांकितं अन्यसामान्यवनितांलनविह्नितंतवेत्यनेनअनादराजः मतापो ४३

द्योत्यते २ दमिति विरोगापनानर्हत्वं द्योतयति · पयोधरपदं उरुतामावेदयति तच्चविन्दुजननसामर्थ्यं तावत्ता किमित्यत आह
मेकुन: कुस्माद्देजो: न्नमातिनि: त्वातवैनादर्पणापराधमसहतेति भाव: फलितं वक्ति तत: पूर्वदेहेनोर्मपि मद्विषये पराश्चर्वं
पहस्तद्वयं संगीहृतं प्रतिश्रुतंतन्निर्थीपनाय दीपतां इत्युक्का वारस्त्रियाप्रगीणाक पावावसी गणिकावेश्येत्यमर: वस्त्र
पदं त्यागानर्हत्वं द्योतयति संगीहृतमित्यनेन प्रवदपदेपनं द्योतयति इति हेतो: प्रचलचेतस: चंचलचेतस: अन्यागमन
प्रतिज्ञां कृत्वान्यत्र गतत्वादिति भाव: प्रचलपदं स्वप्नेदर्शनाभावं द्योतयति तच्च सद्योद्रव्यग्रहणायोग्यत्वं प्रियतम
स्यकान्तस्यतमप्रश्नविवदिति: पद्माद्रव्यत्वेन प्रियत्वात् तत्सार्थक्यकरतलात्तस्मात् क्वणत्कनककंकणं क्वण
त्स्वनत्कनककंकणस्वर्णवलयं · करतलमिति शुक्त: पाठ कणत्कनककंकणमिति क्रियाविशेषणं एवं च पुरुष
करकंकणस्यैकत्वोचित्यात् क्वणनमसंभवीति दूषणमसंलग्नकं चेदितव्यं समाकर्ण्यते हृदाहाकृष्यते एष्वीहृदः
४८ प्राप्नाचसत्वात् कलहान्तरितां लक्षयति पतिमवमन्येति स्वकृतपत्यवमाननोत्तरपरितापवत्त्वमित्यर्थ: उक्तं
च कलहान्तरितामर्षाद्विधूतानुशयार्तियुगिति लक्षणज्ञानापनक्रियामाह अस्याइति भ्रान्तिर्मिथ्यामति: संतापो
नुताप: मोहइंद्रियवैकल्यं इत्यत्रसर्वत्र मरणं कलहान्तरितामदाहरति भ्रूनत पतीति काचित्काचित्प्रत्याह
नवोढामुग्धा। लक्तमानामसखीशइदंवाग्नेण्यन्वेति। पतिभर्तारं कलहेनावमानितमिति भाव: नस्रस्रूनपतितसा।

श्री॰

५५

त्वपति किंच सखीजनायापि सखीसमूहायापि जनपनसमूहमध्येनैकामपि स्वकीयं हृद्गतमकथयत इति लज्जाव
त्वं द्योत्यते किंचिदपि विधेयादिन कथयति किंत्तु मलयानिले मलयसंबंधि समीरे विरहिदाहक इति भावः मल
यपदं सौगंध्यमावेदयति श्रुतिलपदमनिवारणीयत्वं द्योतयति प्रसरति सती वाति सनीचिरापबहुकालं सू
न्यप्रतिपतिरहितं शून्यमित्यनेन संमोहो द्योत्यते अंतः अंतःकरणं भीमीभीममेतत् इति वत् नमेकदेशेनामप्रयो
गः बहुतिथा रयति विरहे विषमतपेति भावः ४९ मध्यां कलहांतरितामुदाहरति विरमतीति कथं तविताद्वा
पनं विना पृथक् वितेति द्वितीया खेदो दुःखं न विरमति नायगच्छति निवेद्यदुःखमुखी भवतीति भावः एवं चाव
श्यकथनीयत्वं द्योत्यते किंच कथने सति खेदे निवेद्यमाने सति कापि दुर्निवारा लज्जा अयासमेपेति मथार्थे नेति भावः
इति हेतोः अथो मुखी लज्जावशादिति भावः सखिभ्यः लपितं वक्तुं प्रतालपितं अवक्तुं समाचकांक्ष अत्र मध्यात्वस्प
ष्टमेव संशयोत्रालंकारः ५० प्रौढां कलहांतरितामुदाहरति अकरोः किमनेनेति कापि नायिका परितापवशा
देत्रादीश्मन्याह हे नेत्र नयतिविलोकविशेषणं श्राविलसत्खजानं यनत्संबोधन हे नेत्र शोणिमानं रक्तिमानं किं न्वा हे
करपद्माकरकमलतर्जनं वा किमित्यकार्षीः कमलपदं कोमलत्वं तापोपशमनशीलत्वं च व्यंजयति स्रावनृ।
हृदयान्तर्जनकरणानौचितीकिंचरमते रसाभिज्ञ रसनेकुथा कोपनकलहविग्रहं किमथाः कृतवती नायकावि ५५

घपत्वं सर्वेश्वरस्मान्नभिन्नत्वान्नेत्रकरयोर्ग्रहणादिकरणेऽपि नातीवापराधोऽस्माभिस्तन्नात् नवैतादृशाकरणोऽत्यंतमपरा
ध इति भावः एवं च नयनाग्रहणादेरन्यथापि समर्थनीयत्वेन नायकस्य न तथा दुःखदत्वाय यथा त्वत्कृतविग्रहस्येति व्य
ज्यते युक्तमिदं देवहतानामित्याह दृहितमिति देवदुष्टाः प्रतिकूलदेवाः हितमनुकूलार्थं न विंदंति न जानंति कोऽर्थो
ध्यान इति भावः एवं च भवद्भिरेव पूर्वं सविलासकटाक्षविक्षेपवसनांचलाकर्षणादौ दासस्य परिहासवचन
रसनाभिः पीयूषितितमीपं तत्कृतमभूत्तैरेव भवद्भिरिदानीं न प्रत्येवैतादृशान्नविनमाचरितमिति न संभवति किंतु देवह
तमेतदिति न भवतामपराध इति ध्वन्यते अज्ञानतायस्मि एव यं कापि सखीनापिकां वक्ति हेश्वरसतेन्द्रीऽरमानभिन्ने
कथमन्यथा कलहमकरोदिति भावः नत्राश्रोणिमाननयनाग्रहणे कोपेन किमुश्रकरेऽः कृतवती किंच करयो
एषतर्जनं वा हस्तकमलेन भर्त्सनं किमिति अकार्षीः कृतवती वा कर्म भर्त्सनस्य यथा कथंचित्साध्यमशक्यत्वेपि क
रकृततर्जनस्यात्यंतमसंसारत्वेन तत्कारित्वेनात्यंतानौचितीव्यज्यते किंच कलहं अत्यंतानुचितं वाक्यिकरणरूपं कि
मिति अथाकृतवती अथादौ कोऽयं नायकनयनाग्रहणपदर्शनमेव न प्रकृततत्रापि करेणावहिः करणं तत्राप्यत्यंतानु
चितं कलहकरणमित्यहो नं मौग्ध्यमिति भावः अत एव रसे तन्यामन्त्रणमविनं नायत्तवापराधो दैवमेव नेति
कूलमित्याह देवदुष्टाः हितमनुकूलार्थं कथा कोपेन रुद्धकुयोः स्त्रियामित्यमरः न विंदंति न जानंति देवहता

श्री॰

४५

45

नामैवैतादृशः कोपइतिशिवइतिभावइतिव्याख्यातेतन्नायिकायाः परितापायदर्शनेनलक्षणसंगत्याश्रयव्याख्या।
नमेव ५॰ परकीयाकलहान्तरितामुदाहरति भर्तुरिति कश्चिन्नायिकासखीप्रत्याहहेमातः मातुरित्यनेनसखीत्वविना
चरणप्रकाशतार्हत्वंव्यज्यते यस्यभर्तुः कृतेविभर्तिमोदयोदीनिइतिभर्ता एवंचमनोहरत्वमभिव्यज्यते पदर्थमि
त्यर्थः गुरुः स्वसुरादिः लघुरगणयोऽभूत सर्वर्थान्ममगुरुपदमनुलङ्घनीयात्तत्त्वंजपति एतायस्यकृतेपदर्थ
मिदमस्मेप्यन्वेतिभर्तुः गुरुर्लघुरभूत मामपतिमात्यस्यातिमात्यन्वेपितदनादरकरणेनभर्तुरपमानादरः कृतइति
भावः एताएपदर्थैलघुः इत्यादिजनः गुरुत्वंपतसेवनीयः सभूत एवंचपदर्थेइत्यादिनीचजनोपिस्वश्रादितुल्यत
येयामितिः सोप्यवधीरितइतिमहदनुचिताचरणमस्येतिव्यज्यते किंचगोष्ठीसतीसंसज्यापरिषत्क्रीडीसमेत्यमरः
कतिष्ठीकृता मलदीकृता एवंचसकलसतीसमार्जनिदीपिन ख्यातेतिभावः गोष्ठीपदेनतन्निदायाश्रावश्यपरि
हरणीयत्वंद्योत्यते एताणगोष्ठीसतीसभापस्यामहममर्हितन्त्वमामापिकनिष्ठीकृता निर्याकृता एवसतीसभा
स्यर्हितमेपमीहगनुचिताचारवतीनवतापनुचिताचारवन्य इतितामामपिमयानिंदामपादितेतिस्वसुचित
मितिव्यज्यते किंचकाशयतेऽसर्थसंग्रहहष्टहन्तिहृदयव्यवहृयंयेयेर्पणंभीपंयड्डाधियमीरपजीतिसाध्वीगतदावो
धैर्यविवेकितमित्यर्थः गतंतहृष्टकोशपदेनविपदपयोगित्वंध्वन्यते नतनतन्नाशस्यातिदुःसहत्वंयेनपदेना

वपुषस्य हरणीपतं व्यजेपेते किंच सहचरीति पेन निकटं संचारिणी नीतिः हरतः हन्ता निरस्तेनेत्यर्थः सहचरीति पदं न्या
गगनहन्तां गमपति नीतिपदमवपुषविधेपत्व व्यंजपति किंच त्रपालज्जात्त एगवतत्व एगतुल्यं तेन तुल्यमिति वतिः त्रया
पदमवपुषं गीकरणीपतं व्यजपति त्वएगपदमगगनीपतं ध्वननपति निर्मुक्तात्यक्ता एवं चन्याते बुद्धिस्थं बुकातं ध्या।
न्यते किंच स्रोतस्विनी स्तीनः प्रवाहोस्यास्तीति स्रोतस्विनी सगायजलापिनदी संकेतमार्गवर्तिनीत्यर्थः विडंवन
विविताअम्पत्तास्रोतस्विनीपदमनुल्लंघनीपतं वधानपति विडुपदं श्रीड्रोल्लंघनीपतं गमपति सोपिपदर्थमेवंसा
हस्तं हन्तं सोपीत्यर्थः क्रोधात्कोपात् हन्त धिया न हस्त बुध्या मया ऽवधीरितः धिक्कृतः स्ववधीरवत्तान इति यावत् तत्पदर्थम
तावत्तस्माद्धस्तं हन्तुं प्रतिमया कोपहन्तन इति न संभवति तस्मात्सर्वमिति दैवहतमित्यादिविधि दैवं वलीयान् एतादृशानुवि
नकार्यकरणेपि समर्थं तथा वनगपुरार्थीमदीयइतिभावः स्वज्ञानतापः स्फुटप्रवत्नमं स्फोटालंकारः ५२ वैषपां
कलं हं गतरितरितामुदाहरति पर्यंके हृदेति काचित्तापि कामं देवी प्रत्याह हे सखि पाणिकमलं करकमलं पूर्यं
के हृदलदं। पंके कहं प्रक्षरं भागपस्तवकमित्यर्थः तल्लदम विंदपस्य चिंहं लदम चलदाणमित्यमरः किंच ममे
देवसर्वज्ञान्वेति भागपालपेभागपभवने नवमेगुरुहे हस्पतिर्भाग्यमस्तवकइतिभावः गीष्पतिर्धिषणो गुरुरित्यमरः
किंचललाटफलके तिविलपटेपड्क्यसाब्रह्मणी भाग्यपात्त्रं भागपस्य चकवर्णक दवकन्यस्तंनिहिसंयवंचब्र

श्री·

४६
46

मरणगलितवित्तमेतावदेव· परं तत्तत्त्रिरवनसमपायार्थं अनेनैव कृतमितिवदथमोप्यधिकत्वमावयेतेनतत्सर्वं पिके रुहलदमादिषु
यार्थं बहुतरधनदाने नेतिभावः अकरोत् कृतवान् अकरोदित्यनेन सकलभाग्यसंपादकतपानुभूततानस्मिन्नपि प्र
कीयकरणास्यात्यंतमनोवित्यमभिव्यज्यते· इति मांधिकृगर्हितादृताटशप्येताटशानुवितावरणा वियानादि।
तिभावः एवं प्रकीयेकृते पुनर्जीवनमिदमत्यंतानुचितमित्याहामम जीवितमपिधिकृस्य यजीवते प्येताटशोदार्या
भावावतितापकांतरे वर्तितत्यंतानुचितेत्याह· अतनुं कामिंधिक् वतिजनकत्वादितिभावः यडाराताटशानुवित
कारिन्वेपितथाविधप्रहारविशेषैर्नायं प्राणवियोगं करोतीत्यत एनमपि धिगस्त्वित्याह धिगतनुमितिय ङ्गासतस
वैताटशादानशीलेपिममवितमात्रयाधिकएवानुरागउत्यादितोऽनेनमदनेनतत्स्वाभाविकइत्याह· धिगत
नुमितितनुस्त्यानादेवैताटशाद्ज्ञानस्त्यइतिभावः पेतुधिगपदमितिपाठप्रकान्यपरसोढ्पीदितित्यर्थ इति
वाचावुक्लेश्परपदस्यसौदर्यार्थकत्वे प्रमाणाभावाच्चेष्टितादीनामपिसंगृहीतत्वादत्रैतदभियानयेोनरुतुणा
चव्याख्यानमित्तापवमदनैवितमात्रेपाधिकानुरागजनने पिकांततिरस्कारचेष्टादिकमनुचितमित्याह॥धि
कचेष्टितमिति· एताटशायतितिरस्कारकारकचेष्टाकरणेपिपइपस्माद्भृणपादितदपिधिगस्त्वित्याहधिग्वयः
एवंवैताटशानारुणपभोकानकोपितदतिविक्ति इतिभावः अनतापश्चात्तस्फटएव॥ ५२ प्राणावसरत्वादि

प्रलब्धा लक्षयति संकेतनिकेतनमिति· संकेतस्थलपर्यन्तं गत्वा तस्यानागतत्वेन विमनायमानत्वमित्यर्थः लक्षणं तत्तनापवेशामाह
अस्या अस्त्वेति निर्वेदः स्वावमाननं मत्वी जनोपालंभः सनिंदपरिभाषणं चिंता अनागमनहेतुज्ञाने चिंतैका
ग्रता मूर्छा इंद्रियवैकल्यं तत्र मुग्धां विप्रलब्धामुदाहरति आलीभिः सखीभिः अलिः सखी वयस्या चेत्यमरः एवं च वि
श्वसनीयत्वं व्यज्यते बहुवचनमप्रतिपेध्यत्वं ख्यापयति अनेककपटैरनेकव्याजैः कपटोऽस्त्री व्याजदंभहुन्समरः स
वायैः शपथैः समयाः शपथाश्चेत्यमरः कुंजोदरं लतागृहमध्यं संकेतितमित्यर्थः एवं च निकुंजगमनेनोविश्वस्यत्वं ख्याप्यते·
नीतया प्रापितया· एवं च मुग्धात्वमभिव्यज्यते तत्र लतागृहे शून्यं· प्रियरहितं शून्यपदमनवलोकनीपृतागम
यति· निरीक्ष्य विलोक्य विलंबितया विमनस्कया प्रियविरहविनाभ्यामितिभावः नप्रस्थितं न चलितं प्रियस
मागमं भावयन्त्येतिभावः नस्थितं प्रियतमस्यागतश्चासमागादितिभावः एवं च पदिगतं तदा कदाचिदागमिष्प्रियत
मद्दर्शनं संभविस्थितं यदि तदा तद्दुहिनातिकेजोड्डुः खिदास्यतीति किं कर्तव्यमितिविचारव्याकुलता व्यज्यते किं
तर्हि कृतवतीत्याह नवोढती रजत्पश्चागतवोढागतयानीरजपदंश्रुफपातं व्यजयति कुंजोपकंठे निकुंजसांते
रुषा कोपेन ताम्यत भृंगकदंबडंबरचमत्कारस्पृशात्ताम्यंतः व्याकुलाः स्वाभिलषितालाभस्येतिभावः ये भृंगाः
भ्रमराः तेषां कदंबो वृंदं निकुरंबं कदंबकमित्यमरः तेषां डंबरमाडंबरं अरभटीति यावत् तस्य चमत्काराः विला

सविशेषमस्मात्सहर्शसंगी कंवतितत्तल्याद्यर्थः दृष्टयोरुक्तानाः न्यस्ताः पतितः दिशाः कथमेताभिः सखीभिरपि प्रतार्याज्ञा
हमानीताप्रियतमस्तनाद्याप्यायातीति कीपवधात्प्रियतमागमने मार्गभूतनिकुंजप्रांतभूमावेवदृक्पेयितेतिभा
वः पद्मापत्नाद्दृशकपटकारिणएमसख्यानद्दृष्ट्वाइतिथियाकजनोंजमवलोकयामासेति भावः पद्मप्रियतममुत्प्रय
तिकेंजवस्थितोवाममकाममपीउस्मात् पदिपेनयथागतंतेनैवगंतव्यंतदाएताभिः प्रतिबंधकर्तव्यएवंमनो
मार्गांतरविलोकनार्थंकुंजांतेदृष्टिमकरोदिति भावः पद्मापत्नाभिर्दृवप्रियतमोत्रैवनिकुंजांतेस्थायितोभविष्य
तीति धियातद्विलोकनार्थंतत्रदृष्टिमुयादिति भावः तामपदं दुःखवंतव्यनपति ऋंगपदं शपामतामभिव्यंजपति क
दंवपदंतिविडकटाक्षमनोगमपतिडंबरपदंकटाक्षेशप्रोदत्तामभिसंजति चमत्कारपदंवित्ताकर्षत्तामभिव्यत्तपति अत्र
निदर्शनालंकारः ५४ मध्यांविप्रलव्यामुदाहरति संकेतकेलिगृहमिति काचित्कांचित्प्रत्याह संकेतिगृहसंकेतीकृतं
केलिसदनेयकवचनेनातिस्पृहरोपात्तख्यन्यते पत्याश्चागत्यप्रियतममसंगमेच्छमेतिभावः तच्चशून्यप्रियवर्हितंनिरीक्ष्य पश्चान्य
पद्ममवलोकेनीपतांघोतपतितिभृतनिः श्वसितायतरायाः निभृतंमंदलज्जयेतिभावः पवनिः श्वसितंप्रियविरहादिति भावः
यस्मिन्नतथाश्रयथेयस्यास्तस्याः निःश्वसितंचात्रस्फुटएवयएगदृशः मृगलोचनायाः प्रियाप्राप्तिकोतरतयेतिभावः
पराणीपदंविशालचंचलत्वेघातपति अर्द्धादंवअर्द्धानयसंमृग्णीन्यदत्तरागेणावर्णापत्रतयावचनंवाक्यंतस्थास्थितंइदंवा

ग्रेण्यन्वेति २ अर्थान्तरं स्वीकरोति एवं च यथा कथंचिदपि वक्तुमुपक्रान्तमेकमपि वाक्यं न संपूरणीदरवक्रशक्यमिति तात्कालिका
धिकमदनबाधाऽभिव्यज्यते एवं लज्जामदनसाम्यमभिव्यज्यते न केवलं वचनमेव तथा जातमपि त्रपविलोकनमपि तथैव
ह किं च अर्धविकाशि अर्धविकाशीपत्रनजदर्धविकाशि एवं च लज्जामदनसाम्यमावेद्यते शून्यावेपं दृष्टिः उक्तासुविः कस्य
समन्ततो रायमलिनानि त्रीन्तपत्तं वा स्य एवं वदेव शून्यदर्शनात् तथा समसृदावाद्य विषये अनुगतस्पृहा मा दृष्टिः कथिता
शून्यार्थी ये स्त्रिन्ता निरूपणा इति किं च ताहलं अर्धकवलीकृतमेव अर्धवर्वितमेव अर्धवर्वितमेव पत्रगृहीतमपि ताम्बू
लं न वर्वितं तत्रान्यकार्याणां कावार्तेति भावः पद्यापर्थमेतन्तो वूलं चर्वणादि शृङ्गाररचनामपवाद्य तस्मीतितियर्था
मेत्यत स्तथैव स्थितेत्यर्थः एवं च प्रियविरहव्यञ्जकतामायन्तीति ध्वन्यते अत्र प्रस्तुतेनापि कावस्थासंशने अप्रस्तु
तस्य वचनार्थान्तरत्वादेः प्रशंसनादप्रस्तुतप्रशंसालंकारः सर्वप्रियं शून्यतस्य हेतौ रिति रवा क्यार्थप्रतिहेतुत्वात्
काव्यलिंगानुप्राणितः ५५ प्रौढां विप्रलब्धामुदाहरति शून्यमिति कापि कांचित्सखीं प्राह कुञ्जगृहं लतागृहं
संकेतीकृतमिति भावः एकवचनेनं तानि स्पृहणीयत्वं व्यज्यते शून्यमपि परहितं शून्यं धैर्यमनवलोकनीयत्वाद्यो
तयति निरीक्ष्य अत एव तद्विरहेण चेतो भवं मदनं वेजो भवपदमनिवारणीयतां ध्वनयति कुटिलं क्रूरं पीडाजन
कमित्यर्थः कुटिलपदं तु सहनं व्यञ्जयति वितापन्नानादन्यपि परिचारिका पिननिवेदिता न तापिता प्रियानव

श्री·

४८

48

यतार्थमिति भावः हतीपदं प्रियसंगमसंपादनयोग्यतां व्यञ्जयति किंच महदर्थ्यपि सख्यपि नोपेक्षाः प्रियहृतां तां किमतः परं वि
धेयमिति भावः सहचरीपदं प्रियानागमनहेतुः स्वापराधं तन्नो ध्वनयति एवं च हतीति निवेदनं सखीं प्रति प्रश्नकरणकाल
मध्य एव क्रूरविषमशरशरावघातैर्मरणमेव स्यादिति नमनादत्यमदनविरोधिमहेश्वरस्तीति समारंभेणैन विरहका
तरताभिव्यज्यते· किं तर्हि कृतवतीत्याह एवं तु एवं कृतमित्यर्थः तयातापि कयाशाभाः सुखोत्पादकं एव च सुखव्यञ्ज
नकस्वभावतया ममतत्संपादनयोग्यत्वे नित्यं ध्वन्यते ननु सुखजनकोऽपि सर्वदा तद्धेतुप्रमाणाभावात् कथं तज्ज
वजनीयेत्वमित्यत आह शंकरेति शं सुखं करोतीति तस्य एवं च सर्वदा तव करतल एव सुखमस्तीति तद्दानेन कोपि
तवापायस्तु इति व्यज्यते ननु करास्थितमपि सुखं किमर्थमन्यस्मै देयमिति अत आह चंद्रशेखरेति चंद्र एव आह्लादयतीति।
चंद्रः स शेखरे मस्तके यस्य एवं च सुखजनकस्यापि चंद्रस्य परोपकारबुद्ध्या मालोचितेन स्वशिरसि धृतवानसि तस्मात्
यः परसुखकारी स तववान्तिस्य प्रिय इति स्वयं न कथं सुखप्रदानेन परोपकार्यसीति व्यज्यते एतावन्न केवलं तव करे सुख
मपि तु सुखसंपादकं चंद्रोऽपि शिरस्यस्तीति तव सुखप्रदानं स्यादिति सुलभतरमित्याह· चंद्रशेखरेति एतावता करस्थितं
सुखं मम कस्मै दत्तं चेत्तदानेऽन्यस्मै किं देयमिति शंकानकार्येत्याह चंद्रशेखरेति ननु वास्तां हरे सुखजनकत्वं दुःख
हरणं तु तवाधीनमित्याह हरेति हरति सर्वं दुःखं इति हरः एवं च दुःखहरणस्वभावेन तत्करणस्यापि शक्यतया तस्मै

४८

पादतस्योद्वितीयोत्यते नत्वेतदेतस्य कथमवगजमित्यतस्त्राह शोकंदेति एवं च सकललोकदुःखदकालकूटगिलनेनस
मस्तजनदुःखापहारकत्वस्यात्वेवं तस्मान्ममदुःखापहारकत्वं तत्र दुर्लभमिति ध्वन्यते नन्वेतस्य परदुःखहृत्त्वेऽक
शेगकावासमागतीत्यतस्त्राह शूलिन्निति तन्नु परं दुःखापनोदनार्थमहत्तौ स्वस्यैव चेतदुःखमापद्येत तदा कथं तर्हि
थेपमित्यतस्त्राह शिवेति एवं च कल्याणस्वरूपस्य तव कुतश्चिदपि तदुःखमिति तत्परिहारकत्वं तव वातिसभमिति व्य
ज्यते एवं परस्य स्वजनकत्वेपि किमर्थं तत्तवसंपादनीयमित्यतस्त्राहः शंकरेति · एवं च दानार्थकरे गृहीतं स्वयंस्मैक
स्मैविदेयमेव तत्र चातिदैन्यपात्रभूतायाममैव तद्दानमुचितमिति ध्वन्यते नन्वन्येषां सुखजनकत्वं मम सुलभं त
वत्तु मदनबाधाक्रांतायाः कथं तदित्यतस्त्राह चंद्रशेखरेति एवं च मदनमहीपतिमित्रेण तव वातिप्रीतिमतापातद्बाध
तद्बाधानिवारणस्यातिसुकरत्वमिति व्यज्यते एवं मदनमित्रचंद्रस्यातिसकरत्वमिति व्यज्यते यद्वा मदनमित्रचंद्रस्य तद
धीनत्वेन परस्यापि सुकरत्वात् तन्निवारणीयायत्तानसुकरमिति ध्वन्यते यद्वा मदनोपि चद्राद्युदीयतद्भावेः बहुदुःखदोत
स्वतः तच्च तव वाधीनमित्यतजन्यपिडानिवारणेन तन्यीडानिवारितश्रायेवेति धोत्यते न केवलं चंद्रपीडानिवारणेन म
दनपीडानिवारकत्वमपि तत्तनाशेपि तव सुकरम्याहरेति हरति स्मरमिति स्मरः एवं च मूलोके देशु रुषब्यापारश्चेति
तन्नाशकरणमेव तवदीचितमिति व्यज्यते ननु करुणार्णवशालिनो मम भूतपतेस्तन्नाशने हर्षणं स्यादित्यतस्त्राह

श्री॰
५१
49

श्रीकंठेति एवं च यथ्य सकलजननायजनकगरलगिलनं भूषणमेव न तु वैसं जातं तथा विरहिजनजीवनविनाशकमदनना
शोपि इति व्यज्यते ननु पूर्वमेकदा विनाशितेपि पुनर्जीवनामिवास्त्ववानितितडिनाशेनानर्थक इत्यत आह शूलिन्निति एवं
चेदानीं त्रिशूलेन न तथा त्र्यादिविदारणापरः स्मरं मारणीयो यथा न पुनरेतज्जीवनमिति व्यज्यते ननु तथापि निभुवनाभिरा
मस्य कामस्य विनाशेन मा विदारणापरः स्मरमारणी मम अकल्याणं स्यादित्यत आह शिवेति एवं च कल्याणरूपस्य त
वाकल्याणमसंभवीति तद्वयेन कापि शंका कार्येत्यपि व्यज्यते जायस्व दिशेरत इति पंकज टशाकमलनयनया पं
कजपदं मलिनतामावेदयति सा च चिन्ताविशेषं भर्गस्य भर्जनेः श्रग्निना स्मरमिति भर्गः स्मरहरस्तस्य स्तुतिः स्तो
त्रं च के क्रियते स्म भर्गपदं मदनविनाशसामर्थ्यं ध्वनयति भर्गस्तुतिकरणेन नवस्तः कामो न पीडयिष्यतीति धिपा
ति भावः अत्र प्रस्तुतप्रशंसालंकारः स च काव्यलिंगानुप्राणितः ५६ परकीयां विप्रलब्धामुदाहरति दत्त्वेति
काचित् काचित्प्रत्याह धैर्यभुजंगमूर्द्धि धैर्यमेव भुजंगः सर्पः अन्यैरनाक्रमणीयत्वादिति भावः तस्य मूर्द्धि शिरसि च
रणौ पादौ दत्वा निर्दिप्य धैर्यपदं त्यागानर्हतां गमयति भुजंगपदं क्रूरत्वातिशयं द्योतयति स च चरणदानात् हतमू
र्द्धी इत्यनेन साहसातिशयो व्यज्यते दत्त्वेत्यनेन बुद्धिपूर्वकत्वमावेद्यते चरणाविति द्विवचनेन भीतिशून्यत्वमावे
द्यते यद्वा धैर्यं च भुजंगमश्च तयोर्मूर्द्धीत्यर्थः एवं च धैर्यो ल्लंघनेपि मार्गे भुजगमस्तके पदार्पणापरः सरागमनेन

५१

त्रिपतमसंगमनिमग्नचित्तं तं योऽत्यते लज्ञानदीलज्ञानदीवतां स्रगादिति भावः उल्लंघ्य उत्तीर्य पद्मालज्जया सहनदी मपिइति।
महोर्मिः किंच घनां यथकारपटलं यतं निविडं अंधकारस्य पाटलं क्लोमं अंगीकृत्य इपागम्य आगत्य येति शेषः पद्माघनेनेम
घैः पटं यकारपटलं एवं च निविडं जरत्नं उज्ज्वलतावितानमेव पटलरूपमीति हे त्वमत्यपि कालेप्रस्थातकरणेन माहसमभि
व्यज्यते स्वलाधकारपटलमिति पाठे स्वला दुष्टा अंधकारपटलमिव गमनादिप्रतिबंधकृत्वादिति भावः एवं च दुः
हगरणतायितकृतेति साहसातिशायोद्योत्यते तत्वायाप्रिपदर्शनचित्तपेति भावः प्रियसंकेतितइति भावः नदष्टः सं
केत स्थलइत्यर्थः किंकृतवतीत्याह वरत्यंतंतवः संतापाकुलयासंतापश्च यपात यापाथायरेजलधरेकवंधमुदकंपाथ
इत्यमरः गर्जीतसतिशाह्यमानेसति एवं चैवं विद्योद्दीपनविभावनयासंतापातिशायो व्यज्यते क्रोधाक्रांतकृतांतम
तमहिषभ्रांत्याक्रांयेनकोपेनआक्रांतः वशीकृतकृतांतः यमः कृतांतोयमुनाभ्रातेत्यमरः तस्य मतः उन्मत्तः जिघांसएति
भावः महिषोल्लुलायः लुलायो महिषो वाहद्विषतकासरसैरीभाइत्यमरः तस्य भ्रांत्याभ्रमेणपवितः दिलुविदित्त
वाहशैगेनेत्रेपाजितेप्रेरितेक्रौधपदं कुः महतामावेदपति आक्रांतपदं श्च समाथेपत्तावंत्रपति कृतानपदं सविविना
शाकतायुश्च नपति मतपदं अनिवारणीयतां ख्यतपति महिषपदं दुःवितस्पर्हांखजनतमनुचितमितिमतिः शुन्य
तांद्योतयति निखिलं च मेघगर्जनैकपितकृतांतलुलापशाद्वभ्रमेणात्रासातिशायमभिव्यनक्ति सच विरहाति

श्री·

५०
50

प्रायं अत्र भ्रांतिमदलंकारः स च रूपकतुल्ययोगितासहोक्तिभिः संसृष्टः उक्तं च रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोरिति तथा
नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगितेति तथा सहोक्तिः सहार्थबलादिति ५७ सामान्यवनिताविप्रलब्धामुदाहरति
कपटेति कपटवचनभाजा कपटवचनानि भजतीति भाक् तेनेति भजतीत्यनेन निरंतरकापट्यशालित्वं द्योत्यते
केनचित्पुरुषेण सकलरसिकगोष्ठीवंचिका सकलाः समग्राः ये रसिका लम्पटाः तेषां गोष्ठी समाजस्तस्याः
वंचिका प्रतारिकापि कृत्रिमैर्भावैर्धनमयूरहरणादिति भावः रसिकपदं वंचनायोग्यतां ध्वनयति गोष्ठीपदं बहूनां प्रतारक
तया वचनचातुरीविशेषं ध्वनयति अमी सोवारयोषिता वंचिता प्रतारपिता इति हेतोः दिगंतरा विदिसर्वदश दिगन्त
गाः चचलभ्रमराः त एव विदिशश्चक्षुषी यत्र स केलिकुंजः विकचकुसुमकांतिछद्मना विकसितकुसुमव्याजेन
हसतीव सकलचतुरकामिजनवंचनानिपुणापि केनापि प्रतारितेति विस्मयादिति भावः अत्रोत्प्रेक्षालंकारः स
चातिशयोक्तिरूपकापह्नुतिभिः संसृज्यते ५८ उक्तां लक्षयति संकेतस्थलमिति संकेतपदव्यावर्त्यमाह अवधीति
लक्षणज्ञानायाह अस्या इति अवनिविषयदेशः अंगारकहिंगमोटनं कपटचेष्टितं लज्जादिना क्रियाविषयिकं व्या
जेकपदं तेन रुदितं सर्वं वृथा कथ्यते कालकृतं हननानविशेषकथनं तेन ग्रन्थयोक्तामुदाहरति॥ पत्नाघापोति का
चित्कांचिन्नन्याह प्रियः प्रियपदेन तदनागमनजन्यदुःखातिशयौचित्यं व्यज्यते अद्यापि एतावत्कालप्रतीक्षितोपि न

समागतो नागतः इति कारणात् प्रायो बाहुल्येन परामन्याप्रपेदेशाम्रवातइत्यर्थमिति भावः प्रायः पदं क्षिपतमेयत्ताहृगत्रविताच
रणकारिण अन्यथा संगश्चन्यत्वं च व्यजयन्ति संपदं भावनयामदश्चनत एवतिष्ठन्तीति व्यंजयति परापदमीथ्यां वर्त्वच्चनयति इत्के
अमुना प्रकारेण एवं च प्रकारेण न केनापि विचारः सन्यते सखीव पस्पाजेन अश्रुतार्हताः ताहशा अपि प्रश्नाकरणेन लज्जाति
प्रायः किंचदीर्घमापतं अवस्थितं नदृश्यति सखीजनभियेति भावः किंवच किंतभीतिवं चलेन प्रद्यते इर्ववदेव भावः यद्वा
विचार एव एतत्पतिभावः कथं तर्हि बर्जित इत्याह केवलं एकं किंचित पक्कपालांडु पांडुरुचिं किंचित्नागकपक्कः परिणतः
पः पलांडुः कंदविशेषः तद्दत्पांडुरा हरिणाहबिकांतिर्यस्यास्तां कपोलस्थलीं गंडतटीं धृते विभर्त्ति विरहावशादिति भा
वः पक्कपदेन शोभाति अन्योयोत्पते विस्तृतनस्तु पक्वपांडुरपदयो अन्यतरहनर्थकमाभाति अत्र संशयालंकारः ५० मध्या
मत्तामुदाहरति आनेतुमिति काचित्कांचिदित्याह प्रियसखी प्रियाचामेसखीच प्रेषितेति भावः एवं चानपुन अपलव
त्वं घोत्यते आनेतुं अर्थात्प्रियं किमु नगतेति काकांगतैवेत्यर्थः पत्तनगतेति यथाश्रुतमेव व्याचख्युः तन्न प्रियपदासंग
तेः नत्र मार्गप्रतिबंधवशादेव नागतो भविष्यतीत्यत आह भीतो भुजंगात् किं त्विति भुजंगात् सर्पात् किमु भीतः काकाक्वा न भीत इ
त्यर्थः तथाविधयोः हवमालिनोन भुजगाभीतिरिति भावः पत्तभुजंगात् वैश्यापतेरिति व्याख्या न तत्सौयात्र हाम्यापत्यापव्या
ख्यानन्नकोपेक्तिन्यादेव नागतइत्यत आह ह्रुई किं प्रतिषेधवाची इति प्रतिषेधवचनक्रुपितः किमिति काकाक्वान क्रुपित

श्री·

५१

६१

इत्यर्थः एवं च रसाभिनस्य मध्ये सक्तिविशेषवतस्तस्य निषेधवाञ्छा नेत्यानकोपि कोप इति भावः ननु किमर्थं मागंतव्यमित्यत
आह अत्रैवोऽप्रियतमः प्राणेश्वरः प्राणस्वामी किमिति न वर्तते नास्तीति काक्वा प्राणेश्वरोस्त्येवेत्यर्थः विप्रकृष्टेप्यस्मावितिनिर्दे
शेन प्राकृतनान्यतयोगो द्योत्यते प्राणेश्वरपदेनावश्यकप्राणदुःखनिवारकत्वमावेद्यते सेवकदुःखं स्वामिनैव निवार्यत इ
ति लौकिकं वर्तनेति लटा इदानीमपि प्राणपीडापरिहारकारित्वमिति मन्तव्यमित्युच्यते पद्मा किं प्रतिषेधवाचि कुत्सितनि
षेधवचनेत्यत्रैवो प्राणेश्वरः किं कुतो वर्जेतेति काक्वा न वर्तेतेत्यर्थः प्राणेश्वरपदेन प्राणापराधपवक्तापितत्वं प्रकं नज्जउसी
नामानीचीनववसीतिव्यज्यते अस्मावित्यनेनानन्यमायाचरणाविविक्तित्वं व्यज्यते एवं चानागमनहेतुत्वभावप्यनागमनवि
नातिशयव्यंजयति इत्थं अस्मनाप्रकारेणचित्तयंतीति शेषः कापि अनिर्वचनीयगुणा नवोढा नीरजमुखी ऊढंधूतेनप
नीरजेकमलं तद्वत्तमुखं यस्या नवा तरुणी चासोऊढनीरजमुखी चेति विग्रहः नवेति पदेन मदनवत्याविंताया
यात्वज्यते ऊढपदेन स्थानभ्रष्टत्वं तेन क्लिष्टत्वं द्योत्यते नीरजपदं सुकुमारतामावेदयति एवं नवीनाबासोनीर
जमुखी चेति विग्रह इति तन्न मध्यात्वान्नपयतेः पद्मवत नवोढं नहिणापन्नीरजमिति व्याख्यानं तन्न चिंताक्लिष्टत्वजन
कमलसाम्याउपपन्या ऊढपदानर्थकत्वपाचापव्याख्यानमेव वस्तुतः तु नवोढजनको लापहृतमेवेत्यर्थः एवं
वास्ववाकुलत्वव्यज्यते अन्तर्गीनेत्रयोः कर्णस्वर्णकेनकरतः पानेपथ्यानछलात् कर्णयोः श्रोत्रयोः शोभनवर्णा

केतकपुष्पयोरवतंसीकृतयोर्परिहृतत्वस्य यः पातः पतनं तेनेमोपधानपीडनमिषात् रजः परागं हृल्लग्नं नामावशीकरनिः स्मारणा
योगमपतंताध्वनपति यातपदमस्तुदिश्र्वकनागमपति वाष्पोदकेमंचीनलदाविरतत्वंध्वमते एवंचञ्चलेनद्रुःखगाक्षो
पत्तेलज्जावतंसस्खीप्रेषणादिनामदनवत्वेनतचमथ्यात्वव्यज्यजेप्रेषितसखीयराहृते: प्रापेवचितावनाङ्कुरात्तमि
ति अत्रस्फुटपवालंकारः ६ प्रोदामस्क्राममुदाहरतिभ्रान्तविति भोनिकुंजभातत्वञ्चसर्वमनीषितसपादकत्वात् त
थाभोसलिलस्पृष्टिपुष्पिलतेसखीत्वचउदोपनमावत्तपाश्रित्तमस्पस्वस्तिन्तामसक्तिविशेषविधायकत्वादितिभावः त
थावंयेरसालस्तहृद्दाम्नः आम्रश्च जोरसालोसावित्यमरः स्तब्धंचदोलायत्याहितसहनादितिभावः तथामाजस्त
मस्विनिजतनिरूपेरजनीविभावरीतमस्विन्योरजनीत्यमरः मात्रचैवंविथबहुकार्यगोपनकत्वादितिभावः तथा।
पितस्तिमिरजनकहृपांथकारपिनत्वंचरजनीसंयोगित्वात् ततक्रियमाणमदपरायगोपनसाहाय्यसंपादकत्वा
च्चपतस्तनाथ्यतपेपंरजन्यथेतादृशाकार्यगोपनसाहाय्यसंपादकत्वाच्चपतस्तनाथ्यतपेपरंजन्यर्थतादृशाकार्यगो
पनसमर्थेतिभावः अत्रधात्रादिशब्दाः संबंधिकत्तपास्वपरास्प्रसीदंतिप्रत्येकमन्वेतितावता किमित्यतआह नीरथरा
भिरामः सजलजलदकांतिमनोहारीदामोदरः कुरुयराभिरामश्च तेनेनरजन्यामन्यजनापरिचयत्वंतेनवागा
मतसोकर्पेव्यज्यते दामोदरपदंबंधनतत्तचव्यसनशालित्वंगमयतिकिंतसमाजगमतसमागतवामितिएवंकिं

श्री·

५२

52

चिन्त सखेयं किंचिदित्यनेनावश्यकथनीयत्वं ध्वन्यते दृष्टामित्तत्कथय पृष्टदमयि प्रत्यकान्वयिप्येवं वानवनेभवं तपवन नापि चम
त्संबंधितइति प्रश्नकरणं कथनोभयोर्विनिमयज्यते इतरत्स्पष्टं अत्रवधीरमालइति प्रकटः पाठः ६१ परकीयामुक्तामुदाहरति
स्तातमिति कापि सखीपतिहे सखीति मन्मुद्रिरध्याहर्तव्या तदानुपादानत्वन्नु से यथाभसद्रिपतत्त्वोक्तं भातिप्रायं पदेवि
रक्तताभावेदयतिवारिदवारिभिः एवचपकिलेपि मार्गेगमनेनक्रमतिप्रायः पदेचात्यन्तनपवितात्वन्यतेस्तातप
वचर्षासाधनसंपादितमितियोत्पते किंचयनेनिविडेकाननेह्वनेकाननवनमित्यमरः वासः विरचितः कृतः यतपदेत
नसंचारयोग्यतासावभपशालितायदेवैराग्यवार्ता व्यजयति किंच शीतैः शीतलैरित्यर्थः चंदनविटपिभिः श्रीखंडवृक्ष
तैर्मनसिजः मदनः यद्वेमनः कल्पनाविषयः देवः आराध्य इति पावनत्समाराधितः विधिना सेवितः कौमुद्यां कस्यापि
हविषपताभाभवतितिथिपावर्षास्वपिपमीमलचंदनानलेपनमितिशरीरेर्थ्या सत्वभावोद्योत्पत्तेजेनचप्रेमातिशयी
व्यपतेव्यथकत्वेनव्रततंशुष्येश्चंदनविटपिभिरिति पाठेपि शैत्य शीतलत्वं ध्वन्यते किंच रजनीरात्रिजागरणव्रजेन निद्रां न करि
ष्यइतिसंकल्पेनलीनाव्रतिकांता किंचबीउतलज्जाधिपतमप्राप्तिव्रति बंधिकीभूतेतिभावः एतेनेष्वरणात्यागादितिभावः
ददिरणाहृतसंकल्पप्रवः सत्त्वंत्यक्तेत्यर्थः दक्षिणापदं पुनरनुपादेयत्वं सा चातिशयितासतिक्विपनति इत्युक्तं किंनतपः न
प्यतेशरीरमनेनेतितपः कृशजातंतसकिकिंनकृतं सर्वमपीत्यर्थः तथापि एवकृतेपिसः प्रियतमः अद्यापि यामिनी

चरमसमयावध्यापिनेत्रातिथिनेत्रावसेकृतपतगोचरइतिपावत् एवंचपत्रहृगोचरतामात्रमपिनतत्रकुत्रालिंगनडुंवनादिति
भावः कथंनकिमितिनतथावामागमनकारणंकथयेतिभावः एवंचनाटयशास्त्रेकेशविशेषेणापितमेतदवस्थानगोचर
इतिमंदभाग्यताभिव्यज्यते अन्योपिस्नानादिपूर्वसकामोदेवतामाराधयतीतिलौकिकंस्नानव्रतनियमसांकल्पिक
देवताराधनरजनीजागरणदक्षिणादानव्रतविधानेक्लेशितः सकलजगत्कर्तृत्वेनप्रसिद्धःपरमात्मादृगणमपितनपत
गोचरोजातइतितत्कथमुपकेनोपायेनभावीतिगम्यपरपुरुषाभिलाषवत्पापरकीयात्वङ्कांतसंयतनस्फुट ६१ वे
पथामुदाहरति कथमिति कश्चतकंचनवदतिकांतः कामनाविषयधूतदापितद्वादिति भावः कुंजसंकेतेतितमितिभावः
कथंकिंतिमितंनसमुपैतिस्थायाति· इत्थममुनाप्रकारेणचेतसिचिरकालंचिंतयंतीविचारयंतीयत्ताभिलाषात्
पतदश्रुधाराभिःपतंतियानिअश्रूणितेषांयाधारास्ताः· असावुपयतपानयामासबकृजंरकरोदितिभावः इतरतेसहं ६२ वास
कसज्जालक्ष्यति अथेत्यादि प्रियवारइतिप्रियागमनवासरइत्यर्थः वाराः सूर्यादिदिवसइतिविश्वः वारपदंतिश्चयोत्तरकालोप
लक्षकेपत्रवासकोवारइतिनाम्निदासकशब्दाव्याचष्टेत्याह तदभिधानादर्शनादनुपादेयप्रियागमननिर्णयोत्तरसमय
स्मरणसामग्रीसंपादनातिपुणत्ववासकसज्जात्वमित्यर्थः अतएवमुदावासकसज्जास्तंमंडयत्येषतिप्रियइतिशेषः तस्या
अवस्थामाह मनोरथेत्यादि मनोरथः मानसमातकल्पनाजीनमित्यर्थः तत्रसुगम्यांवासकसज्जामुदाहरति हारमि

श्री॰

५३

53

ति काचित्काचिदित्यत्राह॥ तारकीति रुचिरं तारकावत् अतिरुचिरमन्यज्जलहारं मुक्तावल्किषादारो मुक्तावलीविति वि
स्रः गुम्फति संदर्भेति मुक्ताशुद्धौ च तारस्यादित्यमरः किंच कांचीलग्ना काञ्ची मेखला लग्नं वन्तोत्र यथाति सन्निवेशविशे
षायत्तां करोति किंच दीपन्यस्यति स्नाययति किंतु प्रकृतत्र दीपभाजने बहुलस्नेहं बहुलतैलं न ददाति भावि
सप्रकाशप्रियकरग्रहणादिलज्जयेति भावः पुनः क्रियेत्यर्थः वासकस्य दृश्यते स्मिन्निति वासः वसयवशनिवास
कः प्रासाद इत्यर्थः तस्य शालीनां तत्संबंधि सखीनां नितरां ठामिति शेषः वामानुरूपा मदनानुरूपा इच्छानुरूपा।
वा कियां सा मायी संदधना रजनी राज्ञी कस्याप्यन्यस्य ज्ञानं माभवत्विति धियेति भावः वस्तुजः प्रियागमननिश्च
योत्तरकालापलक्षकरजनीपदकर्वतीयवचसार्वकालिके केलिप्रासादस्थसखीसमूहं प्रत्यपि स्मरतस्मामगोप
नकारितयाति प्रापितलज्जावत्वं व्यथन्यते पत्तु वासकस्य प्रियागमनवासरस्य जनाविस्पन्नपश्यनितन्नत थाभियानदर्श
नातसाविस्मेरमु खीसाचितिर्यक्कृश्रत्यलज्जयेति भावः स्मेरं सहासं प्रियागमनमदेति भावः मुखं वदनं यस्याः सा तवोढसा।
मुखी मुग्धयांगनाद्दूरात् समदृष्टीतेनेविलोकयति अर्थात् प्रियपङ्क्तिमित्यर्थः इत वत्स्पष्टं वस्तु वासकस्य रजनो उष्येत
प्रस्मितं प्रियेण सहोति वासः वासएव वासकः प्रियसान्निध्यानादिनं तत्संबंधि राज्ञो कामानुरूपां स्वाभियायातु।
यांइति कंचिन्नहारं गुम्फतीत्यादिरूपां शालीनां सखीनां क्रियां कर्तव्यतां साचिस्मेरमुखी कथमेव यतिष्टतमिंदंत

र्गतमप्यकुर्वन्निति धियेति भावः नवोढसमुद्रगतन्सखीपरिहासभियेति भावः समुड्डीनेति सम्यक्पश्यतीत्यर्थः ९४ मर्यादावा
सकसज्जामुदाहरति शिल्पमिति काचित्कांचित्प्रत्याह कृतकान्तमिथ्याकृत्रिमहलातकान्तकंतकान्तहलमित्यमरः निरपेक्षतया पु
तिभावः शिल्पं कलाकौशलं शिल्पं कर्मकलादिकमित्यमरः दर्शितं प्रकटितं सुमोपेक्षायेति भावः कल्हारहारणी
मौक्तिकानां हारवत् मुक्तावलीवत् स्तकमालातां हारपदं गुच्छादिवैचित्र्यद्योतनार्थं करोति किंच विचित्रेक्षण
कैतवेन विचित्रस्य सुवर्णहारभित्तिस्थस्य प्रेक्षणमवलोकनं तस्य कैतवेन कपटेन विलोकनीयतां द्योतयति किमपि इव नृति
पिकइति यावत् लज्जयेति भावः द्वारदेहलीं समुड्डीनेति विलोकयति प्रियागमनजितासयेति भावः किंच सहचरीभू
षणानि तेषां जिगीषा जेतुमिच्छा तस्या मिषात् भवद्रूपगुणादधिककान्तिभान्ति मद्भूषणानीति कपटेनेति भावः नवेन्दूनते
श्राभरणं एकतम विवदितं गृह्णाति शङ्खं पूर्वोक्तप्रकारं पश्यदृशः कामलतपनायाः चरितमाचरणं व्रतीन्द्यतानवाव्रती।
देयेति पदं चेतोभवस्यापदस्पतामावेदयति पदसंततनिरूढत्वं चेतितस्य द्योतयति स्मरमदनः स्मेराननः विकसिताननः
प्राज्ञोपमत्यभुजाराभयइति धियेति भावः एवचाधिकमदनबाधावत्त्वं व्यज्यते पद्मास्मेरं सहासं प्राननंतस्यस्य कथमियं सखी
समुद्रहमपि प्रातारयतीति विस्मयेनेति भावः अभूतजानः एवंच कैतवादिपदलज्जावत्त्वं स्मेराननादिपदं समदत्वं ख्यापयति
तच्च मर्यादात्वं ९५ प्रगल्भावासकसज्जामुदाहरति कृतमिति काचित्कांचित्प्रत्याह वपुषि शरीरं भूषणं अलंकारं कृतं

संपादितं किंच विकचश्रीरणी विकचाः वालाः विकचः कुंतली वालहस्तसमरः तिषां श्रीरणी संन्यात विशेषाः समुदायो वा कपि।
तास्वधिवासिता किंचशयनसन्निधौ पर्यंकतिकटेक मुकवीटिकास भृतिः क्रमकानि प्रगमाकलानि वीटिकाश्रयेतयोः सं।
भारः कृता संपादिता हरिणीदृशा हरिणनेत्रया एवं च मार्गमेद्दणकानारक्षणात्वं घोत्यते· हरिणीदृशेति श्रागम्यन्वेति
भवनं केलिमदनं एन्यश्रागत्य एवं च प्रियपहतिदर्शनाय पुनर्गमनमावेद्यते देहत्विषा शारीरकान्त्या करणभूतया।
स्फुरत्कनककेतकीकुसुमकीर्तिभिः स्फुरंपः शोभाशालिन्यः एवं च कनककेतकीकुसुमानां स्वनीतशोभाशालि
त्वमिति द्योत्यते पाः कनककेतकीनां पुष्पदीप्तयः ताभिः दितं दिवसरूपं समपद्धः विपिदं तिरस्कृतमिति या ----
कष्टनिषेधयोरिति विश्वः प्रकारिकृतं एवं च प्रकाशरूपस्यापि दिवसस्य देहसंबंधि कनककेतव ---- मालादी
प्तिभिस्तिरस्कारकारितया तिमापितकांतिवता देहे ध्वन्यते यद्वा कृतमित्यादि पुणिजर्थे लक्षणा भवनं पत्यदेहं शोभा
भिः शोकेन कनककेतकीपुष्पमालादीप्तिभिः दुर्दिनं कष्टदितं प्रकारिकष्टतं चातिचारीतशक्यतयाथवा देहत्विषा।
कनककेतकीकुसुमकांतिभिः दुर्दिनं कष्टदितं प्रकारिकष्टतं चानिकरितुं शक्यत पाथवा देहत्विषा नककेतकीकु
सुमकांतिभिः अर्थात्सुरतसामग्रीत्वेन संपादितकेतकीकुसुमदीप्तिभिः दुर्दिनं मेघं छन्नदिनं स्फुरत्प्रकाशं प्रकारि
प्रियस्यागमनमालोकयीयेति भावः एवं च कनकेतकीकुसुमदीप्तीनां प्रकाशकतयादुर्दिनत्वसंपादकत्वमसंभावि

इतिकृष्णाणामयास्तः अत्र महीक्तिरलंकारः ६६ चेष्टासहर्जं मनोरथमुदाहरति आवयोरिति कापिस्वच्छन्दक्रीडाभिलाषि
णीवक्ति आवयोर्ममप्रियस्य च अत्र सदोष वा वौ द्विवचनत्वादादेश अंगयोः शरीरयोः द्वैतं द्वयोर्भावो द्विता सैव द्वैविध्यमि
त्यर्थः तस्मिन्सति भूयः पुनरपि विरहविह्वलः विरहेण प्रियवियोगेन विक्लवः दुःखभावीति शेषः १ अस्तु तर्हि प्रियेक्य सेव
त्यत आह अद्वैतं प्रियेण सहाभेदं तत्स्फीत अतिशयशालि परस्परप्रसादेनेति भावः स्मितं हसितं द्रव्यपरं अन्योन्यवीक्षणं आ
कृतपरस्परवलोकनं नंनस्यात नभवेत् अथवांगयोरभेदोस्मिनायभावः एवं वार्द्धनारीनाटेश्वरप्रसादपूर्णभवतीति ध्वन्यते एवं
विधाभिलाषस्य स्वच्छन्दप्रवृत्तत्वेन मनोरथत्वं अ   देहालंकारः अथनेचेष्टायाः प्रथमनुदाहरणाद्वैतेतदुदाहरणमयुक्त
मिति प्रतिभाति अथ वामनोरथिकनायकप्रेमवश्यप्रयुक्तिः ७ परकीयां दासकञ्जामुदाहरति॥ अप्रामिति काचित्कांचित्प्रत्याह
अप्राप्तपति जनन्नी हृल्लेन अतिप्रभाते ममात सदने महोत्सवं विलोकनाय गतव्य मम क्षि इत्यादिकपदेन स्वापयति निद्रापयति ब
हुलप्रकाशतपा संतापकतया चनायाति भवन्याः निद्रेत्यादिकपदेन प्रदीपांकुरं दीपप्ररोहं अंकुरपदेन त्वं तन्मात्रा वात्मप्रकाश
नं व्यंजनतिरोधनेमित्यार्यं तरिभवत्वेनाछादयति एवं च प्रियागमनसौकर्यातिशयो ध्वन्यते किंच सौयकयोतपीननितदेः
प्रासादकलवदालशब्दैः एवं च सोयसंवेडोकीर्तनैकयुतेन चान्यथानाशंकनीयत्वं व्यज्यते पीतपदेन वारंवारमा
रोपितं अद्य अहमत्रास्मि इति नायकमित्यर्थः सांकेतिकं सकेन संबंधि चेष्टितं शब्दव्यापारं पकवचनं य   नपतिय

श्री॰

५५
55

तेऽङ्गीकरोतिपवंचकमोततिनदप्वापनात्पइत्यपङ्गत्याप्रकटपरप्रकृषाद्वरागो किंचशास्सत्यार्श्वविवर्त्तिनांगलतिकंशाश्व
ततितरंपार्श्वाभ्यांपार्श्वभागाभ्यांविवर्त्तितायारावर्त्तितात्तल्योभयप्रांतविलोकनार्थमितिभावः अंगलतिकागात्रपष्टिर्पत्र
क्रियापोतथालोल्लात्कषोलब्रुतिलोलंतीलोलतीचंचलापस्विर्त्तनेतिभावः कपोलब्रुतिगंडप्रभापत्रक्रियायांतथापि।
यागमतसंभावानामंतोषाणाशुव्यातिप्रसन्नातयेतिभावः तल्पातिकेशपतंप्रतिक्वापिप्रदेशेप्रियधियाजारागमतसंभाव
तपाकपंडुतंकरकमलंश्रवुजपदंप्रियस्रतिजन्यस्वेदवतोऽध्वतपृतित्यस्रतिशनैः स्थापयतीत्यर्थः अत्ररूपकालंकारः
सवापडुत्पतत्रयाणात ः ६॰ सामान्यवनितावासकसजामुदाहरति चोलमिति काचिकाचित्स्त्रत्याह नीलनिचोलंकु
र्पासकंचोलकूर्पासकौस्त्रियामित्यमरः याचिष्यशार्थ्यपिष्यामिइदमयेप्पन्वेति नीलपदंनघनायकारगमनेया
ग्यतांध्वनयेति गौरांगीत्वंचादिविधिपदमाकर्षणेवस्पकर्त्तव्यतांघोतयति किंचवुवनेऽवनसमयेचूडामणिः केशार्या
शाभूषारत्नंप्रतः किंचेत्यर्थः कुचयोः स्तनयोः करार्पणाविधौकर्पणसमपेकांचनीस्वर्णनिर्मिताकांचीमेखला
लंग्रर्पणपदंमर्दनाश्रवसरेयात्रुतवल्लपाचेछावतंध्वनपृति एवंविधिपदोपादानादज्ञापितस्वैवोपादानमङ्कमि
वाभाति इत्यंश्वेदाक्रमासंनायोचंदनवर्वित श्रीखंडमिश्रिते मृगमदैः कस्तूरिकाभिः मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी
चेत्यमरः अंगानिअवयवानअंगप्रतीइकोऽवयवइत्यमरः सस्कुर्वतीअपिवासमंतीवासंरागनावश्यावोरखकां

५५

तागमम कियो नस्समयेषु पत्ने वेल्लमनोरथं अभिलाषविषयां। यद्वा मनोरथं अभिलाषं पत्नपदर्थमित्यर्थः नवित्तत्रुतेन करोतीति न
न्विंनकिमयीत्यर्थः पवंचेषणां भिलाषविषयं सर्वमितिभावः ६० क्रमप्राप्तां स्वाधीनपतिकालक्षणमितिसदेति निरंतर तताकर
प्रियत्वमित्यर्थः लक्षणन्तानापवेष्टामाहावेनेति। मदहर्षोत्कर्षः अहंकारः आत्मनि दत्तराधिकत्वधीः मग्धी स्वाधीनपति
कामुदाहरति मय्येति कापिसखीमाह हि सखि मय्ये कटोक्षिमाह्ण शान्तनवयः संधिमजया। न्या वपवीपवपाभावान्त्काष्ट
त्वमस्फुटमितिभावः किंचन्ततेत्रुचेगरिमाग्रुकत्वं नसूर्वपवाभियाषः किंचदेहे शरीरे कांतिमालोल्यस्यातिशयः नसंस्पृशितादृ
एयान्नद्यादितिभावः किंचश्रोणोनितंबेप्रथिमा पृथुत्वं नकिंचगतोगमने जडिमाजडत्वं नकिंचनेत्रे नयने वक्रिया तिर्यग्गव
लोकितं नसर्वपवभावः ननु संस्पृशिताहृदयाभावेपि कलोकोशलकत्वादेवासक्तिरित्याह अाहलास्येनोर्यत्रिकलास्य।
तोर्यत्रिके नाद्यइतिविश्वः द्दढिमाद्दढत्वं अभ्यासविशेषइतिपावत् यद्वा विलासे दृढिमा चमत्कारविशेषः नंकिंच वचने
पटिमापटुत्वं स्निग्धत्वादिकमितिपावत् नकिंचहासे हसिते स्फीतिमा प्रागल्भ्यं नसुव्यक्ता दितिभावः इतिपद्यपिन थापि प्राणे
शास्यप्रियतस्य मणवन्तान्यत्र मनः चित्तं मज्जति लीनं भवति पवं च बहिर्गमनाभावोद्योत्यते अत्र किंकारणं न ज्ञाने· पवंचा
हेकारोद्योमनेअत्रकांतिमावक्रिमास्फीतिमेन्यत्रेमानिचचिंत्यं विभावनान्वालंकारः ७० मय्यांस्वाधीनपतिकामुदाहर
ति पदपीति पदपीतिकापित्यंवीवक्ति हे प्रिय सखि पदमियं यपिरति महोत्सवे संभोगोत्कपेन्त्सवे समयेन कारः निषेधः

श्री॰
५६
56

क्रियेतेअतस्तव पदं निषेध्यायोग्यतां ख्यनपतिपदपि करेणहस्तेन नीविधारणनिवसनग्रंथावष्टंभाः बहुवचनं तलादप्यनिचार्पितां
भ्योत्तयति क्रियंतेतत्दपितथापि एवः पतिः प्रियः पार्श्वदेशंश्रंगलमतां चेयदिनमुंचति तन्हि किं करोमि त्वं कथयेति भावः
एवंचाहंकारेयोत्पतेमध्यात्वादिस्फुटमेवः परित्यागहेतुभूतनिषेधादिकथनेपि परित्यागाकथमात्विशेषोक्ति
रत्नालंकारः ७७ प्रौढास्वाधीनपतिकासदाहरति वक्रपितिकापि कथमन्यनापिकाकांतस्त्वदीयस्तवं विदयातिन
त्वदीयः प्रियस्तवं करोतीतिवादि नीमसंवीप्रत्याहहिंसाविकोतः स्वर्थादन्यागनानानप्रियइतिभावः वक्रस्य वदनस्य
अधरपल्लवस्य अधरेष्टकिसलयस्य पल्लवपदकोमलतामरुणतां च व्यंजयति वचुसः वचनस्य हास्यसहितस्य लास्य
स्य तौर्यत्रिकस्य वा विलासस्य वा शाहोविकल्पार्थः स्तम्भच पार्श्वोवा यत्यानां प्रियेणास्वनः स्फुतिकरणादितिभावः
अरविंदसुंदरदृशां कमलाभिरामभानां स्फुतितनोतिविस्तारयतिएवंचत्वविरहाभावोधन्यत्वे मममद्पतस्य प्रियस्य
कापिअन्याकामिनीस्वप्नेनापि स्वप्नावस्थायामपिकिमुत जाग्रद्दशायामितिभावः दकपथं दृष्टिप्रदेशं श्रुतिपथं श्रवण
मार्गं वितः पथंस्वंतः करणपइतिनगच्छतिनप्राप्नोति टगादिविषयानभवतीत्यर्थः तस्मान्तस्य मत्प्रियस्य भेदग्रहः अ
र्थादितरनायिपतस्यापि स्तुतीहेतुत्वात्कथंस्वस्तनकथमयीत्यर्थः स्तुतेः सप्रतियोगितयान्यकामिनीदर्शनादि
कमपेक्षितंतदभावाच्चकथं स्तुतिः स्यादितिभावः एवंचान्यागनायतीनामन्यागनादर्शनादिसत्वात्स्तुतिसंभ

वात्तनास्वयत्यात्तस्वस्मिंश्रथत्यतमात्रंव्यज्यतेयद्धांकापिर्प्रियतमेकीयादिकंविधेयमितिउपदेशकारिणीसखीप्रतिवक्तिहेस
खियाःयासाश्चर्यविंदस्वदरहयांवक्रादीनांकांतस्मर्तितनोर्त्रितात्कथयत्याःभेदयितस्मात्याकापिस्वाद्येनापिहगादिविषयात्
एवंवक्रीपीतरंतेनस्मृत्यादिनाप्रसादीकरणंकर्तुमशक्यएवंचतस्यतन्मेवंयीतद्विषयकइतिपावत्तभेदग्रहःभिन्यतेह
दयमनेनेतिभावःकोपश्च्यर्थःतस्यायहःग्रहणंग्रहःअंगीकारःकथंमुक्तनोवितइतिभावःकोपोतरंस्मृत्यादिप्रसा
दनामपिकर्तुंनजानातितिनाहशोमरलेमदेकविजेनोवितंकोपकरणमितिव्यज्यते अत्रप्रकृतेनस्वस्यावस्थापाद्यत्यागता
दर्शनाद्यभावकथनेनात्रप्रहूतगामदशायाजदभावःकेमुतिकन्यायेनार्थादपयातिप्रकृतार्थादप्रकृतार्थापत्तिरलंकारःस
वासांगनात्तःस्त्रीपथत्यतमात्रात्याव्यतिरेकानुप्राणितःएकस्यस्मृतोभावाद्यत्रवस्त्वन्यदापतेत् केमुत्यन्यायतःसास्याद
र्थापत्तिरलंकृतिःपतिनलक्षणात् ७२ परकीयास्वाधीनोपपतिकामुदाहरति स्वीयाइतिकापिसखीवक्तिहेमशास्त्रानांकांची
कटिमेखलाकुंडलेकर्णभूषणंहेमकंकणाहवर्णवाङ्कवलपतेषांहरणान्कारःशद्वविशेषःनविश्राम्यतिविरतिंनयातितिनाः॥
सरोरुहृदशाःकमलनयनाःस्वीयाःगृहेस्वसदनेगृहयदमायासाभवंगामपतिसंतिविघतेतथापिकाननेविपितेएवंचभयज
नकेपितेभयाशाश्यासक्तिविशेषोरवन्यतेतथाप्रुरपथेनगरमार्गेएवंचवहुतरजनाकोर्णेतयावितततलेपितन्यरित्यागाद
शात्यवतथासखीसत्रियोमर्वीसविधेयएवंचसमीपतरवर्तिसखीनिवाहसमत्तविलोकनस्पुचिंतमत्रचिंतंवेतिविवेकदेथ

र्यख्यते तेन चोऽस्मद्दलेन च स एव मां परितः समन्ताद्भ्राम्यन्ती भ्रमन्ती एवं वैक ज्ञानवस्थित्या विश्रान्त्यभावस्तेन च स एव व्यज्यते मम वल्ल
भस्य प्रियस्य दृष्टिः एकवचनमेकरूपतां व्यनक्ति न मं चति ऽर्थान्मामित्यर्थः अत्र को हेतुः किंकारणं अत्र स्त्रीयापेक्षया स्वस्मिन्नाधि
क्यमदर्शि तेन तथा स्त्रीयास्तु तथाविधगुणरूपमकारणमस्त्वेपि वल्लभमदनुसरणरूपकार्यकथनेन तथात्मनि स्त्रीयागुण
निरिक्तगुणस्यानिरूपणेन अपि पदम्भ्रमणरूपकार्योत्पत्ति कथनेनेह त्वनिरर्पितव्यतिरेकविशेषान्त्यास्फुटविभा
वनासंशयालंकाराणां समुच्चयः स्वसमान्यवनितास्वाधीनपतिकामुदाहरति सत्येवेति सामान्यवनिता सावीवं किहे
सखिया सां स्त्रीयानां परकीयानां वसुधया सागरस्रोतस्फनत्सरोजसुन्दरचमत्काराः सुधायाः अमृतस्य सागरः सुविन्य
तिः तस्य स्रोतसि प्रकटे स्फुटे जलमेवं चपलत्वादकत्वे इत्यत्र अत्र स्रोतसां तेषु सरणं स्वतः अन्यमरालास्तेषुदाहरणरूपमार्थस्य
सागरे ऽसंभवादसमञ्जसमिवाभाति स्रोतः पदोपादानं पद्मसरोजं कमलं तद्वत्सुन्दराः रमणीयाः चमत्काराः एषा एता
दृशा दृशोऽदृष्टे ः विभ्रमाः कटाक्षादयः विचित्रमन्मथकला वैदग्ध्यहेतोः विचित्राः नानाविधीत्कर्षशालिन्यः मन्मथ।
कलाः रतिकेलिकलास्तासां वैदग्ध्यं मा कथं जहृपकार्यार्थे इति एवं च या साहं कविलाससमप्रमयमेवनाविधुकलिक
लाः परिस्फुरन्ति किम्त्वावयता सामंगसंगेनेति भावः एतादृशः मृगदृशा हरिणनयनाः प्रतिमदिरं मंदिरे एवी सायाम।
व्ययीभावः संत्येवं एवंकारेण सौलभ्यं द्योत्यते किंतु इदं चित्रं अद्भुतमाश्चर्यं यन्न चिनद्दं मनः स्वाधीनता काचि एवं च शरीर

स्वाधीनताकरणमजिह्मकरमिति व्यज्यते चित्तं वक्तृ एतः एकदानुदत्तमेवेति भावः एवानहृणाः स्वपदे सकलनापिकास्वहरणी
पत्तं व्यतयत्तिमपि प्रयच्छेत्येवदत्तान्येवपवकारेणानिवारणाकरणेपि नवैरस्यतामावहतीति ध्वन्यते: एवं च विनाद्रव्यदानेन ला।
लभत एव त्वद्योगनास्त्वथापिताः संत्यज्य द्रव्यदानादिनापि मामेव भजेत्यहो किमत्र बीजं न ज्ञानं इति भावः अत्र किं कारणं
तत्र ज्ञानं इत्यर्थः केचित्तु मय्येवेति यथास्थितमेव व्याचख्युः तत्र स्वीयापरकीयानां द्रव्यदानाप्रसक्त्या व्यावर्जकत्वाद्यर्थता
पत्तेः न च वेश्यांतरव्यावर्त्तमिति वाच्यं तस्यापि इह चित्तस्थानात् एवं च द्रव्यदानकारणसमन्मथकलावैशाघस्य स्वपस्रपत्यत्वता
त्ववणप्रश्नस्यानौचित्यमिति हृषणमयास्तां अलंकारः पूर्ववदुन्नेयः ७४ क्रमप्राप्तामभिसारिकां लक्षयति स्वयमिति
अभिसरणाभिसारणेत्येतेव वाचमित्यर्थः उक्तं वगानोनिसरेत्कांतेसा रयेडाभिसारिकेति अस्याः पूर्वोक्त प्रकारेण
तत्कारश्चार्थे प्रच्छन्नसपावउदिष्टपवनान्य इत्यर्थः क्रमः अभिसारव्यापारः तथा च दर्शादनादिति भावः इति केचिदुक्तान्तक्त
यथाश्रुतमेव साधु अलक्ष्यतासंपादकस्य सेवताघाभावेनाग्रहणस्वकीयाभिसारिकायामसम्भवात् अत एव परकीयामभि
सारिकामभिधाय ज्योत्स्नाभिसारिकेत्यादिभेदत्रयं तस्याएवाभ्युधायिपश्चान्यथा ध्वांताभिसारिकोदाहरणपद्ये स्वैरिणीतिपदोपादा
नासंगतः न च दिवाभिसारिकोदाहरणपद्येप्युक्तान्त पदोपादानात् स्वीयाभिसारिकायाप्येते भेदाः इति वाच्यं प्रुहाने ज्ञारेणापि।
सहसंगतेः संभवात् ज्योत्स्नाभिसारिकेत्यादो मात्रपदमवश्यं स्वरणीयं अन्यथा ध्वांताभिसारिकोदाहरणपदे इत्यव्याहतं।

श्री॰

५८

58

ककेवच्छषदोपादानानुपपत्तेः प्रक्रान्तएवक्रमः मर्त्तः शुभ्रभूषादिरूपः मुग्धाभिसारिकामुदाहरति हृतीतिकाविज्ञापिकावक्तिहेमु
ग्धेविघुत्तन्निदेवहृतीशाकाविकेतिभावः विद्युत्पदेलक्षणाद्यवस्थापिपूतः तवशीर्यगमाईलतांध्वनयतिः उगतासामा नेचै
तस्याश्चापलयशालित्वात्कथमनयासंदृतंगन्तव्यमित्यतआह राज्ञिः निशेवसहचरीसखीहस्यापिनीसहृतिहृनित्वपाचा
नेपैवगन्तव्यमितिभावः नन्वसहचरीसत्वपिशुभसंपदाभावेकथंगन्तव्यमित्यतआहजलदः मेघएवदेवतः देवंभाग्यंप्रजा।
नातिज्यातिर्विदित्यर्थः एवंचैतदानेोल्लंघनेननविधेयमितिध्वन्यतेस्वनेनशब्देनप्रस्थानवेलागमनसमयप्रशुभसमीचीनं
दिशतिकथयतिएवंवायमेवाचमरः शुभमित्यभिधीयते ऽस्मनाह्वेनेनानोझटितिप्रस्थातव्यमितिव्यज्यतेकिंचतिमिरस्तोमे
पिध्वातनिकरोपिस्तोमैघनिकरवानेत्यमरः झिल्लीरवैः चीरीशब्दैः भृंगारीचीरुकाचीरिझिल्लिकाचेत्यमरः मांग
लिकीमंगलप्रयोजिकांबाधेनतनोतिविस्तारयति एवंचावेतनतिमिरमपिमंगलवचनंवक्तिकिमुतसचेतनः स
खीतिवहः इतिव्यज्यते अताः अयंश्वासन्नः दयिताभिसारसमयः प्रियतमसमीपगमनावसरः जातः नन्वलज्जारु
पप्रतिबंधकवशात्कथंगन्तव्यमतआह त्वयालज्जांशुलिलषितप्रतिबंधिकामितिभावः विशुचसर्वान्मनीन्यजलज्ञात्या
गेनेनांदृशोचितसमयेप्रियमभिसरेतिभावः अन्यसापिगंतव्यचलस्वशृंखलस्वस्फुरतीदिकथ्यतेतिलाकिको अत्रवि
धुदादीनांदृतीत्वंकथनेनश्वाद्यभावेनचलश्चोन्वितालंकीरः स्पष्टमन्यत् ७५ मध्यामभित्यारिकामुदाहरति भीता

सीति नायकों नापि कांबलिहंतत्विपवंचभारवहतादमनंतेनवकं पाथेगिकारातौ वित्यं ख्यत्यते पथि मार्गे भुजंगात्स्यर्थात्
पदस्य हादिति भावः नैवभीतासि भयनैवप्राप्तासि पङ्काभीजैवनासि एवं च तत्कार्यकेयादिह रायाम्नमिति योत्यते:
पथिपदं विस्पष्टदेशीनयोग्यतां ख्यनपतिभुजंगपदं अवष्यपरिहरणीयतं भयजनकत्वं व्यंजमेति मभुजस्य अपा
रिहरणीयस्याभयजनकस्यचेति भावः किमपि संगे ईषत्संगे एवं च गाढालिंगने किं करिष्यसीति न जाने इति व्यज्यते कं पवे पथ्
उरीकरोषि शृंगीकरोषि सात्विकभावोदयादि भावः किंच अभीयरथनिभिः सजलदानानदैः वहभिर्भपंकवैरीति भावः अ
दोभितासि माध्वसेन प्राप्तासि अनवद्ध भितासि इति पृक्ते महाविमर्दवेनपकास्मिन भयजनकेति भावः अत्र भुजगादेभीति
हेतीरपि भयानुत्पत्तिकथनात् भीत्यहेतु भुजसंगादे भीत्सुमतिदर्शनाच्च विभावना संसृष्टिः ३ नरत्याहं ३६ प्रोठामभि
सारीकामदाहरति स्फुरदिति कापि सखी मदचतादिनेवेपथ्यागजातस्वाभिलाषेशो निवाहितं नायकं प्रत्याह अस्य
थेतिप्रस्मेप्रस्मकार्येष्वथो३थेसमरः पदिमनोरथः अभिलाषः सएव रथः स्पंदनः गमनसाधनमित्यर्थः मनोरथपदे
अत्यंतादृत गामिनीमावेद्यति तस्मात्तन भवेत् नहि स्फुरद्गुरसिजभारभंगुरांगी स्फुरं नो विलसंतो यो उरसिजौ स
तौ जयोर्भरेण भंगुरांगी लीला नापि कान्तर सिजपदं दुर्वलतां व्यंजयति भंगुरांगीपदेन गत्यन्तराभावः ख्यत्यते किंसा
लपकोमलकोतिनायत्तमण्डलशोभाशालिना अनंतकांतिपदमपिक मिवाभाति पदेन चरणेन निपापदंङ्चावव

श्री·

प्रदेशनानैवेधुर्येन च बहुलेकेशागमनवर्त्मध्वनपनिबहुवचेतनवपदीयंभवतिर्बंधमात्रादेवागतास्मानाहिंकदापिदेवतबहु
वारेतस्मादभिलाषेणैवागतेतिव्यज्यते कथंकेनोपायेनगंतुंभंवृत्तमतिथिप्राप्तुंसेदृतसमर्थाभवेदित्यर्थः एवंचके
बलस्वाभिलाषबलेनैवेयमागतेतिद्योत्यतेऽत्रसान्नुमानंतुकार्यादेःकारणाद्यवधारणमितिलक्षणलक्षितःप्राप्ति
रूपकार्येणमनोरथरूपकारणादनुमानालंकारःस्पष्टमन्यत् ॥ परकीयामभिसारिकामुदाहरतिःरभसादिति कापि
कथमेनादृशावसरेतिसत्वंमुचितमितिवादिनींसखींप्रत्याहहेसखिरभसात्क्षिपदर्शनोत्कंठमयात्रअभिमतंप्रियंप्रतिगं
तुंउद्यतानांकुलीनानांयोगानांवनितानांअत्ररागविशेषवतीनांनायिकानांवनिमाजनितानात्पर्थीनुरागायांवपेक्षितीन्यमरः
वारिदोजलदः बहुलपंकसंपादकइतिभावः सएवविवर्धीनपंकिलमार्गाश्चुक्ताःसंपादकइतिभावः एवंचान्यजनसंचा।
न्यजनसंचारयोगपएवपथिअस्मद्गमनमुचितमितिव्यज्यते किंचरजनीरात्रिःजनगमनयोगपनाऽस्त्येतिभावः सेवदि
वसवासरःगमनयोगपइतिभावः एवंचान्यगमेनायोगपसमयएवास्माकंगमनयोगपताइतिध्वन्यते किंचअथकार
ध्वांतंमार्गदर्शनप्रतिबंधकमितिभावः तदेवअर्विक्तेजःमार्गदर्शकमितिभावः एवंचान्यजनमार्गदर्शनप्रतिबंधक
मेवास्याकमनुगुणमितिव्यज्यते ननुपंकिलेपिपथिवहलांधकाररात्रावपिकेश्चिद्दृश्यतएवेत्यत आह किंचविमा
र्गमवअपथमेवसर्वदान्यजनापरिचितइतिभावः मार्गः सरणिःअसस्न्यरिचितेतिभावः एवंचान्यजनलोचनाविषयमार्गेप

स्माकं समुचितं इति धीयते तेन तत्र सदनाभावात् कथं क्रीडांगत्वमत आह विपिनं प्रसरणं पत्रप्रसंसं वारभिय[illegible]स्त्वमिति भावः तदेव वेस
मप्रवेशमसमनिकेतनमित्यमरः एवं च क्रीडास्थानं विपिनमेवास्माकमन्यत्तोचितमिति व्यज्यते: अत्र धैर्योक्तिसाद
श्यस्तत्र ह्युक्तत्वादिकल्पतमिति लक्षणलक्षितगमनादि सोकयांयं समर्थस्यापि भेद्यादेरलंकृतानकल्पनागतधैर्योक्तिः
अभिपाविकां प्रतिगमनादितो कपदमर्थतान्मेपादेः सवितृत्वादिसंभावनयाऽवाधमावनचलनेत्रासत्रावस्फुटम
न्यत् ७९ सामान्यतः परकीयाभिसारिकामुदाहृत्य तद्विशेषानुदाहरन् ज्योत्स्नाभिसारिकामुदाहरति चंद्रोदय इति
काचित्कांचित्सखीं प्रत्याह हा चंद्रं पदं गमनसाहाय्यसंपादकं तथाह्लादविशेषं जनकत्वं तं अंजपति अंगकेषु अनुकंप्य
गात्रेषु प्रियविरहतनतपेति भावः अनुकंपायां कन् चंदनं मलयजं विनास्य आलिप्य स्वेते हि स्वेतवस्त्रमेदमुज्झीति
संघटितं भवतीति धियां चंद्रकरनिकरस्वरूपचंदनधारणमकरोदिति भावः एवं च तनुतराणामंगानां विरहपांडुर
भियात्वं द्रद्दीथिता च दृश्यते पि चंदनलेपसंपादनेनासंतादृश्यत्वं ध्वन्यते विरहस्य स्मितासंस्पर्गिदमलदत्ता संपादकं
तात्तमिति धियेति भावः यद्वा हास्यस्यापि मुधा निधि दीधिति समतयात्यंतालक्षता संपादकमेतदिदिति धियेति भावः
अथ चारयतां चतं सममपमतंगो मामपीडयदिदानीं किमनेन विधेयमिति धियेति भावः विनिर्गतायाः प्रियं प्रत्य
भिसृतायाः मनः स्थितं निहतं व्यापादयितुं एवं चैनां दृशमगर्वविचारकाति प्रयानसूतविज व्यापादनेनेतरदिदि

श्री॰
६०
60

यत्तानमपिव्यायादित्तप्रायमितिव्यज्यतेमदनोपिभक्तयोपिनहर्षमसहमानइतिभावः करेणकिरणेनकौंदानकंदपुष्पात्
वारणान्शरीनपुष्पशरत्वात्तस्येतिभावः विभ्रमंचभ्रूःवदभेमन्यायिप्रिहसेनशरादिकंयतेइतिलौकिकोविरहिदुः
सहकंदपुष्पाणिविकाशतिसेनजिभावः एवंचतत्प्येतस्यस्वेतनविशेषसंपादकतयान्मरणायेवजातमितिव्यज्यते।उ
पजानिहत्तं इंदुवज्रोपेंद्रवज्राश्रितवरणत्वात् अनंतशेदाविनलक्ष्मभाजोपादोजहीपावपजातयस्ताइतितल्लक्षणात् ७९
तमिश्राभिसारिकामुदाहरति नांबुजैरिति कोविकांविसत्याह॰स्वैरिणीजनविलोचनयुगंसैवैरिणीजनोव्यभिचारिणीज
नःतस्यनेत्रयुगमंजनपदंसर्वासामेकरूपतांद्योतयतिविलोचनपदंसम्यग्राहकतांव्यज्जयतिअंबुजैःसूर्यविकासिभिरि
त्यर्थःनोपमेयंकमलैश्चंद्रविकासिभिरित्यर्थःनीयमेयंतत्रहेतुमाहदिनकरस्यसूर्यस्यइदोश्चंद्रस्यउदयेयस्यनविकासः
प्रफल्लताकिंतुकेवलेनिविडेइत्यर्थःतमसिअंधकारेविकासःव्यतिरेकालंकारोत्र॰अत्रनोदयेत्यादावुभयपत्रेकत्व
जाचरिताथ्र्योद्वितीयादानमनिदानमाभातिकेचित्तएवंतत्रनजदयामावेचकारयेत्तास्यादित्तिनदभावेतत्रुपादानंमी
लितंपदभिरामजाधिकाइत्यत्रेवाज्ञातवाक्यांतर्गतपदत्वस्यनतत्तत्त्वरूपिछा ८० दिवाभिसारिकामुदाहरति पल्ली
नामितिपल्लीनांदोषाणांआधियस्यस्वामिनःपल्लीनामथियस्यवेतिबहुवंचनेकवचनाभ्यांभाग्यातिशयशालित्वंध्वन्य
ते।पदानिमंत्रणापरिहार्यत्वंव्यज्यते पंकजदृशांकमलनयनानांवहुवचनमादरातिशयंव्यनक्तिसर्वोत्सवामंत्रणाय

वैणिवैत्रादिदूर्णमास्यादौनन्तव: कौतुकंतदर्थमामंत्रणेजातेपल्यधियांगनाभि: संपादितेसतिमत्रजनता: गृहजनता: मिथ:प
रस्परंकृतमहोत्साहंसंपादितमहोत्साहायोगायत्रक्रियायाष्ठुर: अग्रमंतरमित्यर्थ: प्रवलिता: पल्यधिपंसदनमित्यर्थ: अथांतरेप
तत्समयेसव्याजसंकपटंकिंचिदपदिश्येत्यर्थ: स्त्रितयो: क्रीडार्थमित्यर्थ: विहस्यकथमेतेप्रसारिता इतिधियेतिभाव: गृहा
तेष्ववरोधेषु जातश्चावरोधश्चेत्यमर: गतयो: प्राप्तयो: स्त्रिकपोलयो: परस्परामासंजातसात्विकभावोदयादितिभाव:
पूतोसलहशायो: स्त्रीयंसो: पुमानस्त्रियेत्येकशेष: कोपोवसर्वतोविलक्षणइत्यर्थ: कंदग्रह: आश्लेष: विजयतेसर्वोत्क
र्षेणवर्त्ततेएवंचालिंगनेवमानाभावोव्यज्यते ननुज्योत्स्नाभिसारिकादयोभेदा: परकीयायापवनसर्वीसामेत्यत्रकिं
विनिगमकमितिचेत् प्रकरणमेवेत्यवेहि कथमन्यथापत्ताश्रन्यसंभोगदु:खिताइत्यादिवत्रालिश्वनकथंचैसैविशीतिपदम
दाहृतन्यलंच्छथावागिवलासेने ८१ वेश्यामभिसारिकामुदाहरति लोलदिति गतिविशेषवश्यचञ्चलञ्चुकेनेनतत्सवामे
वत्कृतिश्चमत्कारेपत्रवोलेतिपाठेनामैकदेशवचनन्यायेननिवीपल्लइत्यर्थ: लोलपदंस्खानानवस्थितत्वंघोतयतित
च्चगमनोत्कंठांकिंचप्रतिलसत्कांचीलतासंकृतिप्रतिलसंतीशोभालिनीतद्रंगसंगादितिभाव: पाकांवीसतामे
खलावल्लीतस्या: संकृति: स्वनविशेषोपत्रलतापदंदर्शनसमसमयप्रकाशकोन्मादजनकतांव्यनक्तिपदान्यचरत् नीवैर्ग
लतन्युदु: गीवस्ववहिसाल्लइत्यमर: किंचतंचतमदोपदासंकृतेधमरशणितानुकारित्वय: कंचुकबंध: कूर्पासक

श्री॰

८१

61

ग्रंथिः तयावंधुराणि तानि वक्राणि वंधुरो रम्ये वेति विश्वः अत एव चलंतीति तिर्यक्प्रसारिणी वल्लीजकंभोन्नतिकुचकलशादीर्घतायत्र ॥
किंच स्फुर्जंती अस्तं तस्य प्रकाशा दीधितिः कांतिर्यत्र अचलचांचलांचभूषाविशेषादिति भावः किंच विस्फुरद्इति विस्फुरंती
स्वविशेषा गतिर्गमनं यत्र शीघ्रगमनौत्सुक्यादिति भावः अत एव चलच्चामीकरालंकृति वलंतीं चंचलाचामीकरालंकृति
मौवर्णालंकरणादिर्यत्र सर्वाण्येतानि क्रियाविशेषणानि वारांगनावेषस्याकस्यापि कृतिनः अनिर्वचनीयसंपत्तिशा
लिनः पत्युः कृतिनः कुशलस्येत्यादृत्य स्वकृतां संगतेस्संगतं क्रीडाकुंजगृहे केलिनिकुंज सदनगृहपदंतिरंतरवसति।
शालिनामावेदयति प्रयाति अभिसरति ८२ निरूपितां परिशेषयति मुग्धायाः इत्यादि प्राकाश्यं प्रागल्भ्यां मुग्धायाः इति
लज्जाप्राधान्येनेत्यर्थः प्रोषितपतिकां नवमीनायिकां निरूपयितुं भूमिकामारचयन् प्राचीनसंमतिं दर्शयति प्रस्था
नमिति अव्यवहिताग्रिमसमयसंमतं निदेशगामतिपतिविरहविधुरनायिकास्वजीवितमुपदिशति हे जीवित।
जीवितपदं ध्रिपात्वं तं तच्च सद्रुपदेशार्हत्वं व्यंजयति वलयैः कंकणैः प्रस्थानं गमनं निरंतरं प्रियसखैः प्रियतममित्रैः अस्रै
नैः लोहितास्रं रक्तमित्यमरः गतं विरहदाहवशादिति भावः प्रियसखपदं गमनौचित्यद्योतनपरं प्रियसखैरिति व
त्वया त्वपि अस्रैः सकृद्भिः अजस्रं गतं अविरतं प्रचलितमित्यर्थः किंच धृत्या धैर्येण नीतं गमनमपि च क्षिप्तमित्यर्थः यू
त्येति स्त्रीलिंगेन मत्यदाकारिणो चिन्त्यपि तेदकरणेन तत्वत विजातीयस्यतद्भवितमिति व्यज्यते किंच चित्तेन मनसा

८१

पुरस्ताद्यत एवागंतव्यमवस्थितं तदुक्तं एवं च संभृत सामर्थ्यश्रीकान्त पाप्रिपसमस्थित्ति मतो पितन्य श्यात् स्थित्यभावो व्यज्यते इ
ति सर्वैर्बलयाद्वय: प्रियतमे कांते पातुदेशान्तरे गंतुं निश्चितवेन सिद्धन निरर्गे पेसन्ति समं परस्परैककालं प्रस्थिता: च
लिता: पत्तु समं प्रियसम कालमित्याद्रुस्तन्द्धतमित्यादिकैर्मन्तव्यार्थविचारो देसमंजसमिति भाति प्रकृतमाहुगं
तव्ये सति प्रियतम मंतरा त्रेष्यितमशक्यत्वादिति भाव: प्रिय: सुहृत्सार्थ: प्रियसुहृदाकांतानि जमित्राणि बलयादी।
नां सार्थ: समूह एवं च नवापि प्रियसुहृदेनेनैतत्संगतिरुचितामनौचित्यमगमनेवानौचित्यमित्यपि व्यज्यते किमुत्त
ज्यते त्यज्यते त्यज्यते एवं चावश्यं गंतव्यत्वेपथ्यादवस्थित्या सद्युपरित्यागस्त्वयं तेनान्वित इति भाव: पृष्ठावसान पतिविदेशगति
मतिं तत्र ताना ताना नापकं प्रत्यादहे जीवित प्रियनीवितस्य प्रियतनमप्रियपरत्र चत्वस्य स्थितौ मदप्रस्थिता वापि जीवितप्रास्थि
तिरुचितनरैनिस्वत्यते यद्वा जीवि जीप्रियेयाय सेपति: एवं च त्वसहसदातपतेपि जीवितन्तु पनसुचितामिति व्यज्यते अथवा
जीवितात जीवनात प्रियएवं वेनादशो गपदेशाहतो मावयते प्रियतमे स्वर्थाहलस्यादीनां न पियातु निश्चितु चेत सिकतीति
र्गये सति सर्वैर्बलपादया: समं प्रमयत्न प्रस्थिता: कृतम स्थाता: एवं चतत्वापि गंत: व्यसति संदत्सार्थसहृत्समाप्तहृदो प:
सुहृत्त्वचत्वेत्सर स्थानतानसमपमस्थानकरणात्वं किमुतस्त्यज्यते एवं चतत्व स्थानतानमात्रदिवबलयोरिति गंतंती
विनेतापिगत: त्यापि किविथोपदर्शनतपचेष्टाद्योत्यतेपद्यपि प्रियतप गमनेतांतर कालीनजीवितोपदेशायत्त

श्री॰

६२

62

पापिसंभवमीतितमहकृतार्थसिद्धार्थन्तगणामितिहष्टाकान्तरेनेत्रयाविरतंरवध्वांजलिंयाविताः पश्चादंमुकपल्लवेनविधृतोनिर्व्या
जमालिंगितेइत्यादिप्यसमस्तमर्थमप्रणेगतेप्रहृतः शठः सर्वेप्राणापरियहादपितयाशुक्रस्लतोवर्लभइत्युद्यन्यसनीया
मित्याहः तथाहनिष्पिष्टतपेतसिकृतगमनतिर्मापेनतगतेत्न्यर्थातववोयमिबंधनेद्वितीयप्याख्यापातेनकापिशंकेति
डंक ८३ नचुक्ताष्टवियनापिकांरवेवेनस्यांतर्भावोस्तितयाहृतस्याइत्यादिम्राग्निमसमापदेशगामियातिकाप्रष्यत्यतिका
दिचितयभेदवतीसविहितपतिकत्वात्स्वाधीनपतिकावत्तएवमयोपिलतसामाहनत्तणेवित्यादिलणाइत्युपलत्तणंप्रोष्यत्
तिकेतिलत्तनिर्देशः लृटिवत्ततेरुष्यदित्यामिड्ः लृटः सइतिमात्रादेशनप्रवत्स्यतिकेतिवक्तव्यमुग्ध्यागोष्यत्यतिकास्रदाहर
तिशाणेस्थैरेनिकाचितकाविन्स्राह श्राणेश्वरेईश्वरेईश्वरेपदंनियोगानर्हत्वंव्यंजयतिकांमुनिर्गमापाविदेशाशमातापकि
मपिकिंविदपिविरहदुःखोद्रेकजकंठावरोधादितिभावः जल्पतिसानिगच्छतितामोदरीकशोदरीरितमपदंतुकिंप्रन्यकि
पांडित्याभाववत्वेचमुग्धात्वध्वनपतिपदाविरहवशान्निर्गच्छेत्साकेदमिच्छत्यपराधभावगमपविकदनस्वानतंस्वानमंपा
त्रकारत्नत्नीचकारतदनीवभ्रूवेत्यर्थः लज्जयाकिमपिवक्तुमशक्यत्वात्इतिभावः तस्यांत्रसोमवस्थितावपिसत्नी
पत्रमकरोदित्याहहा श्यान्तोत्यादि स्थलीसखीप्रनशाहस्त्वर्थकः निभृतप्रेक्षियाविशेषणामेतदलतानिकुंजेविशि
ष्टवाचकानांविशेषणमेतत्लतानिकुंजेविशिष्टवाचकानांविशेषणसमवधानेविशेष्यमात्रपरत्वेनीत्यायाविकंजय

देतेदेशमात्रलक्तेनएवंचस्वजातीयवल्लभतापरिहृतयाक्रियमाणाकपठस्यशाकल्यानर्हईत्वयोत्पनेरागस्यामत्यचन्यतको किलक
लथ्यानित्रन्मतापिकमनोहरशरिंएवंचवसंतसममवरान्यायंस्त्रास्यतीतिधियेतिभावः नन्मनयएंवसंतीचतंवधोनपति कैा
किलेतिपुल्लिंगनिर्देशः कामिनीत्वनशंकाभावमश्ववास्वजातीयमाहृतप्रामाणाभावख्यतमातिमचसख्यामानुरी।
चमत्कारंस्वतनगतविस्तारयामासएवंचाभाविरहति विकूलतयेकञ्चानाकस्मिनेपिकोचिल्लितिरितिव्यन्यते दथ मथ्या
प्रोष्यत्यतिकामुदाहर काचकंचिन्यन्याहा।प्रियेकांतेप्रियेपाविरहासहिस्मतांथुतयातिर्गतेतिदेशेयांतवदतिसतिष्ष्वा।
तिमतिसरिशः मगलोचनायाः पीणादशाइत्यतेतरंचलतातयाचविरहन्नातरतायोयतेदीर्घप्रापेडुःखशब्दादितिभावः
तिसस्मितनिश्वासः तत्रुःधामाः नासीरनकिंचनपयोः लोनचनरोः नत्रलोचनस्यजलंप्रलममित्यर्थः ननुललानिस्रपव
राजीनप्रकटीवभूवपक्ष्मममसमयः संजातविरहमूर्छोद्रेकवशणादितिभावः किंतदानतत्रासीदित्यतआहा परंत्वएतदभूदित्यर्थः
कवः केशकलायेकदेशः कचश्चवकचएवंचकचसपितुभातथावचनसामर्थ्याव्यत्ययेमूर्छावशाच्चेलंचषिसस्मादितिभा
वः भालस्थलललाटदेशांसमुयाजगामअनिसमारभालस्यालीमितिस्त्रीलिंगनिर्देशेनकचइतिचपुल्लिंगनिर्देशेनतंप्रति
तस्याभिसरणानोविन्येपितत्काननयाक्लसिकान्यादिकार्यंवजाघोन्पतेनामेवोत्सृतासुखेनाहकिंशब्दोइवार्थेस्याउलि
र्येहत्रबलिविनासुख्यान्तरंपक्तिपठितेवाचपितृभ्रिवनस्यालत्रसनादितिभावः एवंचएतावदेवाशकिंचिंदधिकमस्तित

वेतिनिश्चितमितिव्यज्यते अश्रूणामप्राकट्येनदाज्ञावतंसमूर्च्छापाचमदनचाथावतश्रीध्वन्यतेउत्प्रेक्षालंकारः ८५ शेषंप्रोष्यत्या
तिकामुदाहरति नायमिति काचिदंगनाहारावलीगमनोद्युक्तंश्रीकण्ठंप्रत्याह हा भोयपङ्कपते पद्मनांपतिः तत्संबोधनंश्रीकण्ठस्य
एवंचास्मत्पालनात्तद्युक्तत्वंव्यज्यते पडामिथ्याभाषणाभहलेपारलौकिककल्यकलहननानाभिसंसर्वंदृश्यन्यते सञ्चुवक्षीणाम्
अपदंश्रुत्वांगानथ्याविथविरहाभावंव्यनक्तितावाहवचनंचमवसीथीरणमत्मककरणानत्वस्यापराथीघोरशालित्वं
साधारिणप्रस्मोतरदातेसकोवानर्ईनवचनापकस्यव्यजपति इत्यपवियोगज्वरः विरहसंतापः स्यामित्यनेनापलाया
नर्हत्वंघोत्यतेतनुत्यागेपिननुपदस्पृहणीपनांगमपतिनमुचनित्यजनिपतमेननहेतुनाविहितांजलिः बद्धांजलिः
एवंचदीनतत्वंद्योत्यते स्वहृदयच्छतिपर्संकटोमिससंसथार्थंसात्यमितिपदेशप्रथवनामोवदपपूतिवदवहिकिंतदित्यत
आह। नुष्कंचेङ्गनेपटीरंकुसुमंतांह्लेपर्दर्युभिः सूत्पद्भिः पद्मवचनांनिषेध्यायायोगपतांव्यजपति दीयतेम्हतेत्येषांने
तिभावः नत्संदेश्यतैवैपतहोकइवपरत्रपरलोकेपिकिमविषज्वालावलिदुःसहगरलज्वालालजीऊः सहः स्यात्तविरहि
जनस्येहपर्थैनदाहकंनथैवकिंपरत्रेतिवक्तव्यमितिभावः एवंचभवन्मज्ञानोरमसश्राणपरित्यागइतियोत्यते स्वेत्रस्वे
त्यादिवक्तव्येनवक्तुनात्वद्वियोगोवश्यंमन्मरणकारणमितिविज्ञापविशेनपथोचितमावरणीपवक्तव्यज्यते ८६ पर
कीयांप्रोष्यत्पतिकामुदाहरति त्यक्तमिति काचिदंगनानायकंप्रत्याहाहेकान्तमंडुडिपदान्तुपदाननुदुखोद्रेकयाविदपति

यत्रगम्मूर्द्धिपत्रगः स्यविषयारस्यमार्गस्थितस्येत्यर्थः मूर्द्धिमस्तकेपत्रगपदंतज्जनकोत्तमायपतिभूद्दीतिपदेनसाहसमभिव्याह्
तेसमादग्रगलंचरणाद्हंइगलपदंभीतिस्तुत्यताघोतपतिन्यसंस्थापितंफिंचगरोषस्तसदेः भक्तिरित्तराघेसयामानेनोप
तपाविभागः सवावातदात्ताकारितामित्यर्थः भक्तिर्विभागेसेवायामित्युभपत्रविस्यः श्रुत्वंतविमुक्तांतक्तागरूपदमाननीपानो
यंजपतिविचनीतिस्वकुलमर्यादात्पकाश्चपरस्तात्पत्तमित्यादित्रयोगाडुडिष्टर्वकृत्तव्यज्यते इतिमवतः हेतोः षष्ठीहेतु
प्रयोगेइतिषष्ठीभयाकिनदुः कृतांश्चतितत्वर्वमित्यर्थः स्वदोडुरितदुः स्वतः त्वपिपरिस्थितेनायुलेसतिस्वगानामवपवा।
शतपाततनाम्रसंख्यतीद्रवेदभायाततनातीद्रवदनेत्यमरः किंचनयत्तयाकोप्यनिर्वचनीयः रौरवः रौरवस्यनरकविशेषस्यायंरौ
रवः तत्संबंधीत्यर्थः तम्भेदामापनार्वाचीमहाशोरवरौरवाइत्यमराः क्रमोपिन्यासः किंचमतमः चेतमः कुभीयाकयराभवः
कुभीपाकेनरकाविशेषेपराभवः पीडनाविति रदंपक्रमममंजसंश्रंगादीनांत्रत्रेत्यकायराधितयाप्रत्येकंदंडइतिभाव एवं
वयुक्तेवदिदुःक्वतिवोनरकावाप्तिरितिभावः पतद्रौरवः करोः मृगस्यायंकुलसारत्वंक्वरित्यमरः कुंभः गविछदागगमनसे
भावयेतत्वतः सततात्ताविलोकनेनैनवमरणंभादिष्यातीतिभावः किंचकुंभ्याकलास्याकुंभीपदंनिर्गमकविणनामावे
वतिपाकः पवेननद्वनपराभवः तद्विषांरहानलतसततुस्थितिंपतिभावइत्यर्थइत्यातदुः हृतफलत्पवोयुतेत्यतादसमर्थ
मितिवितचमत्कारमारोहतिसमासोक्तिरलंकारः ८७ सामान्यवतितोशेषात्यतिकाम्रदाहरति स्वदामिति काचिद्वारा।

वक्षस्तनांतं काचित्ताहत्याहवारांगनाचेष्टयाहे कांत वलयापकंकणायपकवचनमनेककंकणधारणसामर्थ्यं व्रजपति मुद्राग्र
लीयकंप्रदेहिवितरनवललपमेवास्तामित्यनश्चापनमवहियोगंतदापविरहस्थासाप्राप्यप्यनहलयपकतमविवदितंसदृसा
स्वकस्मादेवपर्वचनदानीयावाब्रसराभावोव्यज्यतेवहिः हस्तादित्यर्थः पास्यातिगमिष्यामि पद्मवलपापमैवर्णकंकाणाय
नत्वर्गजदन्तादिनिर्मितचलपार्श्वर्थेमुद्रांप्रदेहिपतयस्मात् पतत्सावर्णाग्निमकंकणंहस्ताद्धियास्यातीत्यर्थः पवंचतत्रविरह
जातेजनतात्राचपादाकास्मिककंकणाप्यगभेत्ववलगलोकर्वितनप्रवणमनस्कयासयातथैवावस्थानुमशाक्यमितिभावः २
कुंभस्तनाप्रकारिणाविगयत्रनाविगललपतव्याराभियानदक्षपरंपरीप्रियमंकांततमपश्याविवदितार्थः करयोः हस्त
योर्हित्वचनंनिर्मीवनानहीनंयोतपातिवभारदये ८८ नक्तानामेवपतरुक्तादिभेदमाह आदित्यकादिरएपापिइत्यादिः नुतमाम्
दाहरतिपतिदिति काचित्कांचितन्याह ऊचविविविचितोरस्खलः ऊचाभ्यांविविचितंमद्दितंतुरस्खलंवत्तस्थलेयस्पश्वनंगाता
लिंगनादितिभावः पवंचप्रत्यहापरायवत्राव्यज्यतेतापयनंपर्यंकप्रदेशंस्थागतापान्पः पतिकांतः वामभ्रुवाहृदरक्तवापवंच।
कैटल्याभावोव्योत्यतेवामंसव्यप्रतीपंचश्रविणंवातिस्वंदरश्तिविषयः प्रसन्नवचनान्यैतैः प्रसन्नानिमनोहराणिवचाना
तिनात्यैवामृतानितैः ममृतपदेशाणादानत्वंव्रजपति शातपिष्ठीगेनः किंचसुभगास्मितपुतिपदाथपकरवैः सभागाम्
समीचीनायास्मितद्युतिः सेवपटीरयेइवैः सरसंपंदननानितैः सुभगापदंकुलंभवीनंयोतयतिद्युतियदंकांतस्वीनभयथा।

तनिवारकतामावेदयति पंकापदं गाढतो गमयति हंसपदं सारस्यतां व्यनक्ति च चर्चितं चर्विताः किंच विहसि ह्रिलोचनवप्रकृतेः स्वं बुजैः
विलसत्ताप्रमत्ते पेषितो वत्तेन पत्तेनयोः यानि च मत्कृत्यानि च मत्कारा काटानाद्रत्यर्थः तात्पर्यं वा ज्ञानिकमलानितैः विलसत्य
दृढैर्दैर्घ्यध्वनयति स्वंबुजपदं सरसतां सावकोपो दयाभावं ध्वनयति स्पृष्टर्जिह जितः अतयात्यादि चिन्तपेन भाक्तिविशेषो ध्वन्यते
तेन वो न्नमेव च बवनं पवं वप्रत्यता परिदृश्यमानामपराधे भीतिनीतिरीति ह्यन्ये पि प्रेयसि न्मुदन्तल्पतत्पकपदानाहिं गिना खिल।
व्यापारका विता मीनमात्वं व्यञ्जयेते अन्यत्रापि स्वमदनसमागतः स्पृष्टहीतलस्वच्छजलचंदनकासुनेसंस्पृज्यतेति लौकिकं हसका
लंकारः ॥ मध्यमामुदाहरति कांतेति काचित्सात्याहस्मागामि सायराधे पवचकोपकरणमुचितमितिच्यज्यते कांतेनापके
कांचुकस्पर्शिवोल्लसत्स्पर्शं कुर्वति सति सांत्वनायहस्तेवेत्यर्थः स्पर्शे पहं भयचकितत्ता व्यनक्ति साचीकृतयीपपाचकीकृ
तकं यरज्ञा कोपवशादिति भावः तथा मृकवानापिकपाकोपकषायमन्मथशरक्रूराः कोपेन कोथेन षायाः आरक्ताः अत
पव मन्मथशरक्रूरपकंदर्पवाणकाटिनाः तहारणानंतनजनयम्यवपत्वेनाक्ततापं तको पेषापितः कलषितः पुमन्मथः तहारणाव
क्रूराः मन्मपापदेवुः सहृतामावेदयति कपताकराः अपारलुटाग्रंकुरपदंतीक्ष्णतां व्यनक्ति शुक्तामेरिताः किंच साकूतेत्याभि
प्रायेचाटवचंताकारिणीमतिदरदाहासकस्रावचीमाध्वीकयापलसाः दरंईषत्हासोहासिसंप्रसादादिति भावः
नदोचकेसरकिंजल्कोपस्मितपवं विवयहृगोवचनंतदेवमाध्वीकं मधमाध्वीकरुघयोतिम्पमरः नस्पयायीसंरायम

श्री·

त्रिस्तपात्रलसान्निर्मणताध्याकपदंमुशादजनकर्त्रीय्यनक्तिग्रलसापदेसविलांसतियध्वनपतेकाचनतीयामीति:कल्पात्वतेच
कल्पलतातल्पत्वंचमनोरथसंपादकत्वादितिभाव:महादानी कृतावइत्यर्थ:प्रीतै:सर्वाधिकत्वेनदानेमहताकल्पलतापि
सकेसरमयुयारभि:भैरामवतिपमाध्यात्वंचान्तस्फुटमेव १० अथ्यामुदाहरति प्रस्त्वानेजिह्काविनसवीनापि कांप्रत्याह
नवप्रस्थानेप्रपाणीवसेरेतिकृटवादिकाशोकविटपविकाकरणायेतिभाव:मुखाभीह्ववदनकमलेस्वर्थात्वदीयेकमल
छायांकमलेनतातपनिवारणंपवेचोभयोरेकजातीयत्वेपिकमलेनतन्मुखातपवारणरूपसेवाविधायकतयाप्रियस्यातिशा
पितेप्रमवज्ञाव्यज्यतेयहाजातीयेवेदापनोदनमुचितमितिध्वन्यते किंविशिष्टया पीनलयाश्रीखंडद्रवधारया श्रीखंडस्य चंदन।
स्यपङ्कव:रसतस्यपायारातपाग्रह मोर्ठामश्निमपथातपथानसिंवनितस्मिं स्लादशेपिश्रेयसिप्रिपविदमश्वनदीरिंगतरंगभ्रमिभ्रां
तकोनसरोजमत्रसदशाविद्रुमाणाप्रवालाविद्रसीवलकीदंडेप्रवालेवालपल्लवेश्नितिविश्वद्र:इव:निर्यासस्तस्यपानदीतस्याविं
गतेस्वेलन:शोभाशानितइत्यर्थैतरंगामेषांभ्रम:स्थावर्त:तत्रभ्रांतंभ्रमणंशाप्तंश्रातपवसाम्लानिमापत्रेपत्मसरोजपत्रंकमल
दलंतत्सदशायाविभ्रमपदमारकतंधीतयतिरिंगतरंगेत्यादिनाचंचलत्वव्यज्यतेपत्रपदेशाभास्तेव्यनलिखय:वारंवारंवहूना
मित्यर्थ:कृथ्यसिकीपंप्रकटपमित्रत्रसंबुध्यनुपादानेस्वउचितकारित्वंनापिकांयाध्वनयति अथमात्वंस्फुटमेवउपमाल
कारप्रसंगात्मात्वारीविरूपपितंसदीकार्याणिविभजतेतत्स्याइत्यादिउपालंभंसनिंदवचनंतत्रमंउतस्मदाहरति स्तनके

काचित्कांचिदाह स्मनकमकमहीयेसेपकंठेस्तनौकुचौतावेवकनककमहीधरौस्वर्णगिरीतत्पोरुपकंठः सन्निहितप्रदेशः तत्रक
मदंगेोरत्वंवपनकिमहीधरपदंकादिन्यात्गतंव्यंजपतिउपकंठपदम्परिनायकस्पर्शयोग्यत्वंध्वनयतिमकारिकामिषा
त्पत्रावल्यादिलिखनव्याजात उल्लसत्प्रमोदंपरोमांचमित्यर्थः कुचस्पर्शादितिभाकप्रियकरपत्यंवप्रियस्यकांतस्यहस्तप।
ल्लवंप्रिययदंलिखनौचिंतीव्यनकित्वपल्लवपदमेरूणगांसाचकाम्मीरादिलिखनौवित्यंध्योतयतिरहसिपकांतेएवंवचन।
पककरकुचसंबंधयोश्चित्यध्वन्यतेलिखंतीमदंसंरंवीकमलम्रवीतायाः काएवंचसंतोष्यातिशयोव्यज्यतेकमलेः क्रीड
सरोजेः जयानतान्पामासकथमन्यदेवविरवतीतिधियेतिभावः यद्यप्येतत्परिहासोदाहरणमपिसंभवतितथाप्यत्रपरिहा
सस्यशब्दरूपेनैतदाभावाभुत्तदुदाहरणता ९१ उपालंभमुदाहरति सांद्रेत्यानैर्ग्रथितानिर्ग्रथकाचिज्ञापिकासखीनायकंप्रति
वक्तिहेनाथस्मानिननाथपदंस्येछाकार्यकारिन्यंव्यंज्यतिसांद्रर्ध्वनैः स्तनवतनिः स्वितः ध्वानिध्वानवत्स्वनाइत्यमरः
मुखरितदिशः मुखरिताः वाचालिताः दिशः ककुभोभोयाभिस्ताः तोयदानांमेघानांश्रेणपंक्तयः धारासारैः धारापा
तैः यत्रएणावलयंभूमंडलंसर्वतः परितः स्नावयंतीश्राप्नुतंकुर्वतितेनहेतुनामत्सुरवीः एवंवास्मद्हृदपसदपानापिकेतिध्वन्य
तेएकमेवत्रबाधितमेवविपुलंस्मातियापंस्नेहः प्रेमस्नेहोयदोहदमित्यमरः वहतिअंगीकरोतितत्यावियोदीपकपमोद
पंक्तिविलोकनेनमविरहमसस्मानः प्रियाधुनैवायास्यतितिशंकिभावः तथात्वेपिपतत्वंपिपंततनिस्नेहः प्रेमशून्यः असि।

वतीतीदंदेमेविस्मापयत्याश्चर्यापत्तथाविधान्तरागशालिन्यांकामिन्यांभवान्ननुरागोजिकयंत्वपिप्रियत्वमितिविस्मयंइतिभावः
इतिप्राचः एवंनेतोपदपदेमिइलन्दकंतथाचमिश्रश्रेणयः अर्थान्तरादीपकरूपः सांदृष्टान्तेः बहुतरोपालंभवचनैरोषद्विरतिविशः
एवंचसर्वत्रोपालंभकरणेनसर्वतः शक्यमानत्वेनापिकायामभिव्यज्यतेयथारामोवेः स्तनवरनप्रवलितामघाराभिः धरणि
वलयंसूमंडनंसर्वतः सकर्थदेषोऽस्मात्ववर्पतिएवंएवंचातिशापितदुःखमावेपन्नेतेनहन्तनामन्त्रारवीः ननत्वविशूलंसेहमेवप
चकारेणाकोपदेशाभ्युत्यत्वमावयनेवर्तिइदंप्रक्रमंयत्रापकारेणैवावर्तेहनाथरावंवशिताज्ञानर्हत्वमज्यतेत्वनिः त्वेप्रहायद।
स्मितदिदमेविस्मयापत्तिकाकानविस्मयापेत्यर्थः एवंचुबहुतरानेकसरागुपालभरीदनान्तुपापवश्यान्नापिकार्यीः स्वेहवत्य
ग्रवद्धनकोपितथाविधेयोपदेशकारोत्तिननतवस्नेहवत्तेनितास्माकंविस्मयइतिभावः पद्मश्रेणायहपइतिश्रीस्त्रीलिंगानि
देशेननापिकामुनातीयातदत्तिमनत्वदागमनसंसादनापमेव्यपंक्तयः सांइष्यात्तपुरः सरथारासारूपोद्दीपनविभा
वादियतंकुर्वतीतिनैवलेहासंपादकीक्तः कारणेनैवमन्त्रारवीचटितितत्वमभिमानपरित्यागपुरः सरतनपाशुक्तमवाधितं
स्नेहंकरोतीतिनैवस्नेहसंपादककारणेनैवत्वंनितिसेहोस्मितदिदंहपमपिमेविस्मयायएवंवनथाविधपर्यादयान्तिरूपस
होपसत्वाहैर्येणस्नेहसंपदनानोवित्यपिस्नेहसंपादनंश्वेमिनवज्जलदागमनरूपोद्दीपनविभावकामिनीसरलहृद
यापात्वंतुइहहृदयइतिसमनिदवचनरूपोपालंभोमिथ्या·पपरिज्ञानरूपस्नेहसंपादनसत्त्वेपिस्नेहासंपादनमितिहृदयंको

उकाव्रहर्षितिभावः एवंचपिकासरलहृदःज्यतेअत्रविशेषोक्तिर्विभावनाचालंकारइतिक्रमः ५३ मितामुदाहरति मानदमाशि
काचिच्छाखीनापिकाअन्याहेहेआलिमानदंवनमालिविलीकनायश्रीकमसंदर्शितायकुंजालानापिहितप्रदेशानिर्गच्छ
प्रपाहिकिंतइतिवदमानांविचारयेथाःविचारपंक्तितदित्यतआहअन्यदकारिणःमदार्द्रःमधुविदोभ्रमशःदिवसेदिने
भ्रमंतिसंचरंतिएवंचात्रहदनातिनवलोरम्यलोलुपतपागतालिपटलीतिनादेर्यःकोपितांतास्यनीतिव्यज्यते ननुरात्रा
वेवगतेत्वमित्यतआहरात्रेःपुनःनिशितवपलवंचुपुटावपलातिचंद्रिकास्वादलंपटातिचंचुपुटानितीचीपटानिपेषांते चांचु
होटिक्रमेणभइत्यमरःचकोराःपक्षिविशेषाभ्रमंतिएवंचतइवतइवचनानिनवचंद्रचंद्रिकायानातमायातनचकोरचंचुवितदे
र्यःकश्चनतत्तामपनीलिखत्यते अत्रंतेनेत्यधिकरणानुपादानमधुलिहादीनामिकत्रानवरिच्छतिव्यनक्तिएवंचतथागतेनवं
यथानकेनापिज्ञायतेतिव्यज्यते एडात्याकाविर्गोमधुवाराःमधुलिहइदमधुलिहः ईजताःदिवसेभ्रमंतिनिर्णकादिपदे
नविज्ञातमर्थेसर्वज्ञावेदपिष्यतीतिघोत्यते मधुलिट्पदेनोद्भूतंवक्तव्यावकविधुरत्वंयापमेतनाभावश्चव्यज्यतेए
वेपुनःचपलचंचुपुटाःपिशुनाःरात्रिराकिंजातनिखिलवृत्तांतावेदकाःचकोराइवचकोराःचकोरादियथारात्रिव्या
पारेणैवरसोदरपूर्तिकुर्वंतितथारात्रिव्यापारमवगणःपामिकाइत्यर्थःभ्रमंतिएवंचदिवारात्रावपिदुर्जनयामिका
दिवद्भपवनाह्मनमनुचितमित्यवमन्यर्दछसिगर्वतदागच्छसंवेनेत्योदासीन्यमावेषनेकेचित्तमधुलिच्चकोरशाह।

भ्यां गानाथरूपातलीलापतह्नरणाप्रतीत्यातद्रूपवाचकमन्त्रमित्यप्ययुः ९४ परिहासमुदाहरति श्यामाइत्त भिकाविकं वि
त्वन्याद स्वगगरीभितिलितासमदनकुम्भविभ्रवियमानानामलोकभर्तुः लोकाधिपस्यविस्मोरित्यर्थः लोकभर्तृपदकथा
नेलज्जाहेतुभावेद्योतयतिह शान्तमूर्तिषु मन्त्रस्याघुवनारेषु समम: श्रवतारः के: किंसंज्ञकइत्यर्थः इतिनिवेदय स्वकथयत
त्वामयहरणं कुर्विति भावः इत्थं पूर्वोक्तप्रकारं सर्वसमूहवाक्यं जनपदस्त्रनिवारणीयं ताव्यनक्ति वचइत्येकवचनं सकलस
रस्यैकरूपतां मपतिमावादश्येप्रात्तरदानार्हतामयः श्रीचेयवच्चात्पर्यमभिव्यज्यते प्रतिपद्यस्त्रवगात्मसीनास्मितद्युतिभिः हा।
सादीभिः एवं चलज्जावत्तमावेद्यते उत्तरया चकारउत्तरपाचस्योः एवं चनथाविषहसितेनैव मान्त्रियतमालामायमित्युत्तरितमि
त्युत्तरितमितिभावः ९५ प्रसंगाच्छ्रियपरिहासमुदाहरति अंसेत्यादिहेजालिसखीचयस्साक्षसंत्यया कादासविक्षेपेण।
दिशासिउपकरणामामन्यार्थमातायसि वाग्भिः वचोभिः किमितित्वदिशासि इत्थं प्रमुनाप्रकारेणविहस्य एवं चाथरदशनद
शज्ञानमावेद्यते प्ररवैविणीमृदारोभाषामारणेवदतिसतिपवंचानिवारिणोपत्तेव्यज्यते विरापवङ्कालेदशनव्रणाद
पमानर्विवाथरारदत्तिनन्त्रिपमानविवोक्षीपवंचवचनस्वनामर्थ्यमभिव्यज्यते नाथावदनेसुरवस्यानमयांवकारत
श्रीचूर्केरलज्जावशादितिभावः पक्षाविरापवदनेस्थानमपावकरोतेपीजनाश्रद्दशनदेशप्रदर्शनेनतपरिहासः ९६ प्रि
यपरिहासप्रसंगात् प्रियापरिहासमुदाहरतिदिव्यंवानिपार्वतीशिवंप्रत्याहहेहशंभोपतयस्मावमोलोमस्लेकेएवंचा

त्तिप्रेमावेद्यतेतेनचात्रसाहाय्यंकेरितंसुरधुनीमंदाकिनीएवंचान्यथाविधानसामर्थ्यंद्योत्यते अतःवारिजलंदिव्यंशापथ्यविशे
षःकथंनयुक्तमित्यर्थः तथायावकःवह्निःदिव्यंकथंपतः तद्धिलोचनेविलोचपतितंतनयनंएवंचत्वदभिमतविधी
नंनिष्प्राणएवायमतःभलइतिव्यज्यतेतेनथाअहिःसर्पःकथंदिव्यःयतःसचअहिःतवअंगेदेहेएवंचाहनिशंगसंगशा
त्तितोमजगस्यत्वदधीनतयात्वदभीष्टसंपादकत्वमेवेतिध्वन्यतेएवंदिव्यादिविधानंपरिहृत्यहारामहारंसिद्धवत्क
न्याहृतस्याइहेतोः सुघघक्तनप्रसंगेएवंचचौर्यंमिथ्याभिलाषादिनियतमितिव्यज्यतेमुषितःचोरितःचोरितःहारःमुक्ता
भूषणंपरित्यज्यतांएवंचदैन्याभावेद्योत्यतेतेनचस्वस्मिन्नाधिक्यंइत्थंअमुनाप्रकारेणशैलभवापार्वत्याएवंचकुटिलहृदय
त्वंध्वन्यतेतेनतर्जनगाउनकरणप्रवणत्वंविहस्यपरिहासीव्यज्यतेलपितःउक्तःशंभुःशंकरःएवंचकल्याणकरणंस्वकरामि
तिव्यज्यतेवःभवतांशिवायकल्याणायअत्रएवचपार्वतीकृतस्मितपरिहासतयाभावविहीनस्यकल्याणकरणंसुवितमिति
ध्वन्यते ९७ प्रसंगाइतीतिरूपपत्तिहत्यर्व्यहृजपरयारपारंगतादतीतस्यःसंघटनविरहनिवेदनादिकर्माणिकर्मसम्मंहृत
स्यभागकर्मणीतिपततस्यव्यापारःरचनाविशेषइत्यर्थः तस्यपारंगमातद्विषयेनैपुणएववतीत्यर्थः साकिंक्रियावतीत्याह
तस्याइतिप्रथमोदिष्टत्वाशांघ्रदनमुदाहरतित्रिचतिविवंतनिवेदनंयथा काचिहूतीनायिकांप्राहहेसखिएवंचहितोपदेशार्ह
त्वंद्योत्यतेरजनीरात्रिःअवतिसमायातिकिंचतिकिंचतिमितंतमिमंउदंचतिप्रकटीभवतिएवचगमनयोग्यतांध्वन्यतेअग्र

श्री.
६८
68

मतेभयंदर्शयतिमनोभूः मदनः एवंचानिवारणीयतं वज्जतेवंचतिहृष्यतिविजयसाधनमिथ्येतिभावः एवंचआगमेनविषमशरः शितशं
रैस्त्वांतान्नुपिष्यतीतिध्वमतेऽगमनेयनितामहामिरूपवायकंनरमारजनिरुदंचतितिमिरंहृतिवंचतिमनोभूः उक्तंनत्यजणुक्तेविरच
परक्रमनत्स्मिन् ९७ उक्तंप्रविज्ञातेअर्थाज्ञपकसविधेगमनंनत्यजएवंचत्स्ववचरपरित्यागादक्रिमपिवायकंनास्तीतिद्योत्यते एकार्त
व्यंतदाह तस्मिज्ञापकेमनः रक्तंअनुरागिविरचपादद्युक्तंहतीतिपाठेनापिकोक्तिरिपंहेहरतिरततीअंचतिशाम्रोतिइदंतिमिरंउदंच
तिउहृष्ठतिमनोभूः वेचतिन्त्यतिहृर्षादितिभावः तावताकिमित्यतआह्युक्तंतहृशीकरणानिमुणापदुक्तंमदग्रनिताततन्त्य
जततमध्यतः किमपिमास्तुचेत्यर्थः स्वजेनंनत्यदत्सिमत्यंकिंतुविस्मरिष्यसीज्यतआहतस्मिन्उक्तंमनः रक्तंआरक्तंविरचपअन्ययोपि।
त्वापातिस्मरिष्यसीतिगुणानिकांक्षदेनोगच्छेत्यर्थः आदित्यतीपेड्वादशमाज्ञादर्शपङ्क्तिनीपचरणोचतुर्थेपंचदशमगणेस्थिपंपिंगा।
लेनोक्तोऽइतिलक्षपालक्षतनगाथाच्छंदः ९४ विरहनिवेदनमुदाहरतिवचकेचंद्रमुखीप्रदीपकलिकाथाज्ञायरामंडलेनस्यादेवव
शापिचरमाशयः समुन्मीलति नद्रुमः पिरमानेनेनसहसाश्रीकृस्लनिदियतांस्नेहस्तंनतथायथानभवतित्रैलोक्यमेयंतमः
काचिद्गनीकृस्लंप्रत्याहभोकृस्लचंद्रमुखीएवंचप्रकाशकारित्वंव्यज्यतेराधागोपिकाथरामंडलेभूवलयप्रदीपकलिकाचक्रेकृता।
विशत्रेतिशेषः वकृइतिकर्मणिलट्किंनावत्याहदेववशात्स्यदृष्टयोगात एवंचतवानपरायइतिव्यज्यतेतस्याशयायात्वरमे
पिअन्यापिएवंदशाअवस्थाआशयः बाहुल्येनसमुन्मीलतिसमुदेतितः किमित्यतआहततः हेतोः नतेनम्नेणशिरसाप्रणाम

पुरःसरमित्यर्थः तपंतकमः विज्ञापयामः वह्नवचवविज्ञायनाफलसंपादनौ नित्यव्यग्येन ततः किमित्यत आह श्रीकुलसद्मा शरत्का
लीनहष्टिरित्वाकस्मिकमित्यर्थः तत्तरायालक्तणदीपकलिकायां स्नेहः प्रेम तथा निर्दितियन्तां श्वासजनायथाग्रदः पततेः
लोकंत्रयेलोकाः चातुर्वर्णादिनानाध्यजस्रयं लावण्यसारसंसाराद्दर्शकं न भवति एवं वन्नकपयाविनाशध्याहपदीपनिर्वा
णंमन्तिनकोपिकुत्रापि सौंदर्यपश्येदिभावं एवं च त्रिभुवनातिशामस्रायावश्यात्स्वाशाद्विनातजीविषातीति व्यज्यते अन्या
पि दीपशान्तिर्वापणायांतीक्ष्णस्नेहेन सहितात्प्रकाशापतीति लौकिकं ९९ इति श्रीदेवकपंडितात्मजानंतपंडितविरचितायां र
समंजरीव्यंग्यार्थकौमुद्यां समर्पितकरं नायिकानिरूपणं समाप्तिमगमत् नायकनिरूपणोपोद्घातं संगमतिदर्शयति स्फुरणं वेति
त्तउमपनिरूपणीयत्वात् नायिकानायकोभयनिरूपणाधीननिरूपणकत्वादित्यर्थः यद्यपि कारणतावच्छेदकावच्छे
दकावच्छिन्नयत्किंचित्कारणनिरूपणेऽपि कार्यनिरूपणं भवत्येवेत्यतस्तन्निरूपणमेवेत्यर्थं न कान्तस्थायार्य आह यथा नाय
कीपक्षे शृंगारालंबनविभावत्वेन नायिकानिरूपणं तथा नायिकीपक्षे शृंगारालंबनत्वेन नायकनिरूपणमित्येतन्निरूपण
मर्थवत्तद्विभागमाह स चेत्यादिना तत्र प्रथमोद्दिष्टत्वात्पतिं लक्षयति विधिवदिति विधिवत्पाणिग्रहणकर्तृत्वं वि
पदोपादानादविधिमात्रकर्तृके नातिव्याप्तिः वस्तुवस्तुनस्पतियौगिकतया पाणिग्रहणस्याभिन्नत्वान्नैकं पतित्वं पतिश्च
दाहरति र्याप्तेषेशिवेकिक्तिरिपं ह्निपीयूषमयूखस्त्र मतनकिरणं चंद्रपीयूषमयूखस्मयाकिरणीसमयूखाशुरिपमः शिशि

श्री·
६९
69

दानधौतत्वात्क्षिप्यत्वान्मोद्वान्क्तिर्यंतमसः एणांसोद्भमितिशत्रूणांविसृज्याशीकरान् स्रमतलवानस्यचविसृज सर्प्यछौलसु
ताशरीरैः किंचहेभोगीद्रभुजगराजत्वंकिमुविलंवसे किंविलंवंकरूपेवचलिलंवानविधेयइति व्यज्यते १ दंसर्वत्रान्वेति
फणाभोगैः फणविस्तारैः शनैः मंदंवीजयव्यजनानिलंसंपादयकिंचभोस्ववींद्वितिस्वर्गंगेमलिलैः पथिमार्गे
सिंचसेकंकुरुस्ववींद्वितीपदंस्मृततलेसलिलसेकरूणंसौकर्यमभिव्यंनयतिएवंचचंद्रस्वर्गंगाभ्यर्थनाफलयोरेकनेत
नकोपिविशेषइतिपरास्तंकिमर्पयस्वपदेशात्इत्युक्तव्याहृसेपंसकलजनविदितप्रभावाशैलस्तनायदंतपत्रीकठोरमहसः चं
द्ररस्मेकोस्यादीस्याज्ञीम्युतिर्लिपतितनत्पर्वतनपुण्याः कथयचंद्रश २ मकान्याज्ञातिविन्यतस्याहृशिरीषायमैः शिरीष
पुष्पकोमलैः स्रौगौर्गात्रैर्गात्रैरुपलक्षितायंवंचपर्वतपुत्रीजेनकरिणतानाशंकनीपेतिभावः चंद्रादित्रयस्यस्वाधीनत्वेना
यव्यासंगपरिहारपरः सवमेतद्विधेयमित्यात्तार्दता १०० पतिविभजतेस्वद्रकूलेत्यादितत्राद्रकूलंललपति सार्वकालि
केतिसर्वकालेभवंसर्वकालिकंस्वाध्यात्मादिताह्कंददिणातिव्याप्तिपरिहारापसत्यंतसत्रकूलसुदाहरतिष्ट्युतीति
दृष्टशब्दलेदात्पतिस्मृतद्वीः सार्वकालिकपरागतायुरास्सुएवतेसतिसर्वकालमनुरक्तोद्रकूलः यथाः दृष्ट्वितंभवकोमला
दितमणात्वंशोन्यमंगीकुरुत्वंवृक्ष्मतलवृतांपुत्रांप्रार्थादिपवनत्वंस्वेदमुत्सादय सार्विंशंप्रपदंककावनगिरेनिर्गच्छमार्गाद्वा
हिसीतासोविपिनमायासरूपतोत्थितिंगातुमनंक्डेते १०१ सकलतापिकाविषयसममसहजाद्राणोदत्तिणः पहृदपोविपिन

गमनावसरेतद्धनुत्पतत्पश्रीरामः पृथ्वीदीर्नर्थ्यर्पितेहेपृथ्विपृथ्वोरान्तरुपतन्नंसवोथतत्रैवसूमतिः एवंचमहत्त्वंसंयोधितत्पाश्रा

थीनासंपादनाप्रवणात्वव्यज्यते त्वंकोमलाभवएवंचपृथिव्याल्लज्जनतीतेपिस्वयंतथाविधप्रार्थनाकरणेनातिशायित

प्रेमवलमवत्नमभिधीयते किंचदिनमणिप्रद्योततः प्रद्योतनोदिनमणिरित्यमरः वंशोत्थशीतलतांस्वंगीकरुमणिपदंमञ्ज

करणसमर्थतावत किंएवचस्वस्यसूर्यवंशीपतत्पाश्रार्थनोचितानतस्यतत्संपादनौचित्यंचद्योत्यते किंचदेवत्र्मतमार्गलखुतो अ

त्पतंतोप्रयाहिप्राङ्गुहि किंचरूपवत्समीरणात्वंखेदंश्रमंउत्सारयइतिवारय किंचदंडकावनंदंडकपारगतस्याधिष्ठितंवनंदंडका

वनंदंडकपारगतस्याधिष्ठितंवनंदंडकावनंततस्सवोयतंसान्निध्यंनैकरूपमंगीकुरु किंचगिरेः पर्वतमार्गात्बहिः दूरेनिर्गच्छ।

केचित्तदंडकावनगिरेदंडकारण्यसंबंधिपर्वतसान्निध्यंघटा किंचमार्गाद्बहिः निरिटिच्छेत्यप्यर्थः किमर्थमिदामित्यतआहप

तोहेतोः असौसीतामयासाहवर्तनिर्गंडत्कंठेनेवांछतीत्यर्थः १ दक्षिणेलक्ष्यति सकलनीपिकाविषयकसमसहत्तावृरा

गोदक्षिणः अशेषतापिकाविषयकात्स्नानाधिकाकृतिसाहुरागवत्तमित्यर्थः अन्यूनानधिकपदोपादानात्कार्योत्र

रागशीलिवतरघुरामः अकृत्रिमदेतचकौरूपाङ्गंगीशठनिरासः दक्षिणमुदाहरंतिएतदितिकूम्मः एतमंगतानिवहंकि

मितितावलोकयशीतिवादितिजभिवेंद्रप्राहदेसखेपतत्प्रदर्शाकमलतनमापततत्सहस्तपुमरः अयेस्फुरतिसंहस्तसंस्या

कामित्यः स्फुरतः स्फुरवेंतीत्यर्थः स्फुरतीत्यनेनकांतिविशेषशालिताव्यज्यते अतः अद्विहयंतपतनपुगलंकृत्तनिवेशायमिति॥

श्री॰ ८०

70

श्राकलस्यविचार्यकथयएवंवल्लापिकानांवहुत्वात्त्वपतयोमयावहुत्वात्कथंनिवेशनमितिभावःइत्युक्तानपनांतन्नेहेनकमलेनेति।
मील्यश्रुत्रुरुहपदमानंदाश्रुधारामावद्यनिवपुषादेहेनकरणेनरोमाविनेनसंजातरोमोद्गमेनश्रमुनेनस्थितंपाहारोमविति
नवपुषोपलक्षितेनश्रमुनेनश्रमुनेनस्थितंपद्मापतनस्वमेयप्रदर्शसहस्रस्फुरतिश्रदिहर्यकुवतिवणायातिइतिश्राकलुष्यते
इतिमील्यरोमांचितेनवपुषाउपलक्षितेनश्रमुनेनस्थितंइतिकथ्यपेतिकण्ठनरागावसरस्थितंहृत्समषायंप्रतिवक्रीत्यर्थः
कलिबलीकामयेनइत्युक्त्वाकालस्थेत्यस्यालोकेत्यर्थइत्यप्याहुःकौचतत्रवरतेरेकत्रापर्याप्तारसाभासत्वंएवंशिष्यतिकामपि
चुंवतिकामपिरमयतिरामामित्यत्रापिमातातिहृतिकतलाधिपहतावारोयमुनावारोगराजस्वस्मर्त्तेरात्रिपंजिताकम
स्यादेवीप्रसाधायच इत्यंतग्रस्हृदयीप्रमतिमेयाविज्ञापविनापिनेदेवेनाप्रनिपतिशून्यमनत्याहिद्वास्थितंनाडिकाइत्युत्रक
र्लयामेववर्त्तेस्वर्यीप्रत्नात्तरसाभासत्वमित्याहुस्तत्उपनायकसंस्थायामुनिगरुपलीगतायांचवहुनामकविषयांरतौतत्थाव
भयनिष्ठायांरसाभासत्वंकथ्यिनिशंककृतदोषोपिभूयोनिवारितोपिधृष्टःप्रश्रयणोधृष्टःतेनर्थेवतिर्यगादिविषयेएतथामि
तिप्राचीनोत्मानापेक्षायाःअनेकनायकविषयकरतेरेवाभासत्वात्अतएवकाव्यप्रकाशकृतानदाभासास्वनौचित्यप्र
वर्तितारित्यस्यव्याख्यानावसरेकस्मःकेवामादिहतगामपिविनापतरमस्येविलेभेकःप्राणानरणामखेपमगयमेस्वल
न्नेकोगतःशशिमहिपमालिगासिवलातयःश्रीकस्येषामदननगरिय्यायमितउपमितिरसाभासोदाहरणमप्ययापिपद्दि

वनायकस्याप्यनेकपरत्वापि किंविपयकरतेयर्मशास्त्रानौचित्यप्रवर्त्तितत्वेनरसाभासत्वमितिविभाव्यतेतदाप्यत्रनापिकास्व
परकीयत्वप्रतीत्यादिकाभावान्नदूषणंवस्तुतस्तुमुनिगुरुपत्नीगतायामिस्तुतत्वात्नापिकाविशेषविषयकरम्भैरेवा
भासत्वान्नानन्तकालेशेषायीविलमप्रकृतेनतदमत्रवोध्यंनयननिमीलनहेतुप्रतिसंधानमनोद्विगलितवेद्यांतर
भावमन्वास्यमरमता १ घंटिलत्वपत्तिश्रूर्पेबहुतरोमिर्भयापराधजनकाचेमतिबहुतरतिरस्कारगणकत्वेसतिविनय
यरूपणात्वमित्यर्थः सत्यंतेनविशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावनपाशाठनिरासः द्वितीयसत्यंतेनमानीनायकमुदासः
एहूमुदाहरतिइडतिकाविन्नेपिकासर्वीपहृहारः पुष्पमालामिकः एकमलयाईलिपमयोर्वेडापिः किंचडावतः देहलीनः
वारितोपितिरस्कृतोपिपश्चर्थातपविजनैः सापुनिदां प्रथानममत्तानासंभाव्यद्वरतः व्यवहितप्रवेशात्दत्तदृष्टिः मदिति
नत्तानपितिभावः पुनरुपगतः ततोपितल्पापांतेशयनीयप्रांतेसुप्तंकस्यापितंरात्रैनालक्षितासवयादित्यागमादितिभा
वः पश्चात्तावत्तापितस्यपीपीपमेदावियोगेनततान्तवान्यत्याकरणे इतितमित्यर्थः सुप्तवानदीयतथाविधविरहेणासंधनात
त्वंकथमित्यर्थः कनककवलयंसुवर्णकटकंश्वेषयंत्याविवारपंत्यातावदिरहन्यचितावशानस्थापनरक्षालविस्मरणा।
दितिभावः पश्चाद्विरहादेवस्थापितंत्यक्तमुत्तगतमेववेतितातविरहादितिभावः मयापर्श्वैपृष्ठभागेपुनःयकदाख्वा
यान्निवारितोपिसहसापवर्ष्यैतिः शोकः दृष्टः सुदकरादिवंयतेनापराधकारित्वंद्योत्यतेनिवारितत्वविनयपरायणत्वे।

श्री॰

७१

७१

स्फुटमेव ३ शठंलक्षयतिकामिनीति सापराधेपिवचनातिशयात्मित्यर्थः शठमुदाहरतिमेलोकस्तकेदाममालाविधायकु
त्वाकिंचभालकल्लेकेकपोलतलेपत्रावलीमकरिकादिचेततंताख्यानि व्यक्तकपदंविशालतंमावलिवनयेगपतंव्यत
कि। किंचमज्जयोः केशरेभूषणेनित्यार्थ्यंस्यकिंचकुल्याः मुक्तालताविन्यस्यमृगदृशः मृगदृकपदंमामपंचचापिष्यती
तितक्रियामवयातमाभिव्यंजयतिविश्वासविश्रंभसमुपजंपशुल्यादपनकांचीनिवेशछलात्तरसनास्थापनव्याजात्मङ
नाङ्गतितशनैरित्यर्थः वामभ्रुवः एवचवंचचतायोगपत्वद्योत्यतेएवंचमृगदृशादत्यतेनेवचादिनाद्योपिवामभ्रुवारत्य
नर्थकमित्ययाख्यनीवीग्रंथिश्लथाकरोतिरिरंसयेतिभावः शठत्ववात्रस्फुटमेव ४ उपपतिंलक्षयतिश्चाचारेतित।
मुदाहरतिशाकेतिपत्रदत्तेशंकास्खलितेनशाकयात्त्रयेनस्खलितंनिबद्धेतेननपनशंतेननेत्रायातेननेत्रेस्यतेस्ख
लितपदेनप्रसरणाभावोद्योत्यतेपत्रवाकेस्यरध्वनिश्रुतिभीतिचकितेकेशरंवाहभूषणानस्यध्वनिः निनादः तेनभू
दिभीतिः बहुभरंभयंतेनचकितंनिश्चलंनाश्लिष्यते नालिंग्यतेकिंचपत्रबाघ्रलम्नदशनंदंतसंबंधंविनादंतक्षतेजाते
कैश्चितेनितानव्यभेत्तदितिधियेतिभावः अतएवशनैर्मंदंविवायकविंवतल्पः अथरोष्ठः विंवपक्वमा [illegible]
नपीयतेपर्चेनादशंचवतंनेत्यर्थः किंचपत्रवामगणितंरतिकूजितंतदविधीयतेनश्रुतेविषयंक्रियतेसर्वमेतत्तपत्रकामि
नादित्यर्थः कमिनोः स्त्रीपुंसोएवंचपरस्परानुरक्तत्वंमज्यतेतनविनतेसकिंसंभीगः पत्रेनादशायेस्थिताभावइत्यर्थः॥ श्री।

७१

चारुविनाशकात्तं स्फुटमेवच अत्रैतादृशप्रतिसंधानमन्तर्हिर्गलितवेदान्तरत्नाभावान्नकथं यस्य परिपीयेइति भावनीयं ५ उपपत्तिर
युक्तभेदैरेवानेकविधत्वमित्याह उपपत्तिरपि अनुकूलादिभेदेनेत्यादि नन्वनुकूलनस्योपपत्तिधर्मत्वेनोपपत्तिधर्मत्वं कथमिति
चेन्न अत्र परांगनापदेन नरः कामिनीमात्रमभिमतं धीयते यद्वा अत्र शंकयामेवानुकूलत्वमिति न कश्चिद्दोषः वैशिकमुदाहरन्ति कां।
चीति कोपि सखायं प्रत्याह हे सखे काचीकालक्वणितकेमलनाभिकांतिकांतिकाव्यारसनायाकलमरालस्फुरेधुनोतमधुरा।
स्फुटं कलाः स्त्यमराः पदादशंक्वणितं सिंजितं यस्मिन् सवासौ कोमलो अभिनवं वीणानामभिन्नस्य कामिनीवर्णनयस्मिन् सःतकं।
लयदं स्पृहणीयतमा भावदर्पितत्तथा पारावतध्वनितं विचित्रकंठयालीयरावतिनागरहकयाना नापतध्वनितं शादितंतदहंन
विविधानानाविधा कंठयालीय प्रभृतः तं विविधमाणित चातुर्यादितिभावः पालिपदं रमणीपतनं गमयति प्रभपत्र स्त्रीलिंग
निर्देशोनाहेपत्वचोत्यते तथाऽभूतलीयनवकोरं गंधंतोमुखिचंद्रिकायानार्थं चचलोलोचनचकोरीयस्मिन सः तं उद्दांतपदं
लज्जाभावंयंजपतिपताट्शंवाश्विलासवत्याः वरांगनायाः कमपि मतिरूपं अनंगरंगंकाम क्रीडाप्रसंगं श्राघीस्मदेहसुप्रवास्मा
कमस्तिति संभावयामः एवं वक्ष्यमाणवैशिष्ट्यादन्यानगरंगाकृति रेकोप्युत्पत्ते पडाश्राणासह इति प्रत्येकानहंपिपएवंचै।
कैकमेवातिशयितशाविषयंकिंपुनः समुदितं तदिति षड्यतेरंगपदेन क्रीडायामासक्त्यातिशयोध्वन्यते १०६ शाठ्यावस्था।
त्वात्तवैशिकं विभजते वैशिकस्त्विति वक्ततमस्तु ललितश्चतदांतोइतानाप्रत्येकमनुकूलादिभेदेन षोडशत्वेप्युत्तममध्यमभेदे

श्री०

७२

72

रङ्गचत्वारिंशज्ज्ञापकभेदाः अथैषापि वहते स्तोपि स्वपमृष्टाः नतमभुदाहरतिचन्द्रः प्रातमितिकाचित्कौचिन्मत्याहयद्मलदशाप्रशाल्ला
नियद्माणियस्मनादर्शीहृयस्याः तस्यानायिकायाः वदाः शंतेनयतकोणशीणारविंदश्रियंरक्तोत्पलच्छायं कोपवशादिति
भावः उद्दीप्यविलोकाउन्नेत्रजालतिशान्तेस्रवदतीतिभावः किंचस्मितंहसितंततहस्मिभानितवितज्ञेतेकिंचवीटीनांकुलयपूर्ण
कंवलीनगृह्णातिक्षितउत्तल्पेयतंशापतीयसमीपदेशाउपेशात्मपुकभ्रजत्कमोलफ्तिः पलकैरोर्मचेः शापतसमीपप्रदेश
प्राप्निजन्यहर्षोदयादितिभावः भ्राजंतीविलसन्तीकपोलफ्तिर्गंडला वण्यंपयस्य सः कांतः केवलमेकंस्थानतेनतन्नेण
भयाञ्चितयावेतिभाव: शिरसामस्तकेनउपलक्षितः अन्यर्थः मुकास्तंहारंगुफतिततस्त्रीतयइतिभाव ७ मध्यपसुदा
हरतिश्रेस्यमितिकस्यचित्स्वापं वक्तिपघपीदंग्यास्यमुखं हास्यवर्जितं स्मितइदितंतथाचचोपिलास्येनगीतादिनावी
तरहितंतथोनेत्रेश्रोणाम्बरोनकांतिकोकनदद्युतिकोपवशादितिभावतदपितथापिशुज्जनयतविषयीभूजेषदेशोत्ताणां
रक्षापतंयवंमतोभायग्राहकत्वंव्यज्यते अवच्छिन्नेफलमाहस्त्वदश: इदमनेष्यन्वेतिमालायाः स्त्रजः करेणायमः कात्यत्मादः
किंचकुचांभोजयोःस्तनकमलयोःअंभोजपदंशोभातिशयव्यंजकंमुकविकारंभःसतानविशेषः कुचाभोगयोरितिमा
देकवोईपयोरित्यर्थी किंतुकुन्तलयोःश्रेणीस्तुकेशसंघातेषु सापंतनः सायंभवः सांपतनः इदंप्राणपन्वेतिफ्पः सुगंधद्रव्याणाधि
वासः दर्पणेते एवंचैनादशासामयीमनादयेकिंभावीतिदृष्टव्यमित्यितोपिमनोभावानाहकत्वंद्योत्यतेपद्मानायकः स्वमत

७२

सैव चिभावपतिभास्यमिति केचित् यद्यपि स्वास्य हा स्ववर्जितं त्वास्येन वीतं वस्त्र यान्त शोशास्य रोजकं निबद्धा केयादिभावः निद्रे।
क्वापि प्रदेशे लुठनग्नस्थी पत्नी विश्रम्य मनां को पोजर लनं पविन्यस्य नेत्र मे केत्र मादशे स्त्रि री क पात्रामित्यर्थः व्यतिरेके किं स्यादि
त्यत आह यत्नो हेतोः सदृशः नवमालायाः कवणोद्यमः कुचामोगयोर्मकरिकार्भः कुंतलयोरयोऽभ्युदयः सायंतनो दृश्य
ते पंचवम पिदृश्यवदानं सर्वमेतद्वपात्स्यादिति भावः इतिः इति नायकोक्ति विपकोक्तिर्द्वियमित्याहुः ७ अथ ममुदाहरति उदपत्ती
कांचित्त्वत्सखी प्रवाहरुदन्यवियस्यहृदि मनसि किं पिकिं विदिषापि एषपि उद्गमग्रेऽथ च निलज्जा बीउ नो देयान्ति नो श्वति एवं च
सर्वविपपिणी लज्जातारूपैवेत्यर्थः आत्मनेपदस्यानित्यत्वाद् परस्मैपदं यद्वा श्मता विन्यस्य रूपं किं च यस्य कद्रणाद
पापिन किंचकोपि भीतिलेशः स्वतो वकलकोशा कोमलावकला नाम कलस्य पवकार वा सर्वं सोगम्यनिपातत्वादि
ति भावः तद्वा को मलामां पुनरपि तस्य कारेहमंत पात्यैथाः आपथानन्त की उस्मा हितस्यासद्यत्वादिभावः १० मनुमानी च
त्वरस्वात्सामलि सकान्तर्भूतं तरस्यत आह। मानीत्यादि यवकारस्य त्ववदिति भवतीत्यत्राचेति अन्त भवत्येवनस्वमंत्र भेदस्तत्पर्यः इत्येव
कारप्रयोगाव्यवच्छेदार्थः एवं च दक्षिणस्यापि मानित्ववात्पर्यज्ज्वलाद्न्ययोगव्यवच्छेदार्थकत्वमसंभवीति दृष्टणामहृष
ण वेदितव्यं तत्र मानिन मुद्दिहरति वात्याकृतमिति काचित्काचिन्मत्याह देकोनन्तव पतद्गीतः कालीनं गृहमथ नेवागमि
ष्यामीति वचो वचनं वा ग्नाकृत पराय णावात्यं वहिर्भवपतस्याकृतं स्यासाय स्त्वत्पराबणेन तत्समाप्यानंतत्थाविधकार्यादर्श

गी॰ ७३ 73

नादं तव मनाग् दशामिति भावः यतः वज्रोपमेयं च ग्रन्थस्य कठिनमिति भावः तव मतः एवं च परयी ग्रन्थान वियुक्तस्याधुनैवागमिष्यामी
ति प्रातःकालीन वचनवदिदानीन्तनमपि तव वचनमलीकमेवेति व्यज्यते वहि केलिसदनादित्यादिः परिहृतालापेत्यनेक समा
वर्गेन केवलं संभाषणस्य परित्यागः अपितु विलोकनस्यापीत्याह वीत विलोकनेत्यत्र विलोकने नैकेवलं विलोकन
मात्रः किं तु सम्मुखतापि नेत्याह विरचितानतनेत्राहं निता स्पेष वं चेनादृशस्य केलिसदनान्तद्व्याजादपि निर्गमनकथितत्वमावे
दयन्निर्गणोशोप एवं च सांत्वननन्तथाविधविलोकनेनोचितीव्यज्यते तथस्थितेगतमुद्यते एवं चैतादृशवामावश्रवणादेव प्रस्थितः तत्त्व
भिमानवर्त्ते मा वेद्यते वामभ्रुवः मंदरभ्रुवः हंत इति से देक्षणादीनाः विरहकातरत्वेपेतिभावः १६५: कटात्वानि पतंति ए
वं वनापि काहृहिति वारंगना स्तीति घोत्यते प्रातव्याजात प्रातःकालीन कार्यमिषाः दित्यर्थः माद्रः केचित प्रतः प्रस्थितेस
मनीत्याहुरपरं १० प्रथमोदिहृतानाद्यागमेवरयसमामामे चतुरसदाहरति नमोजठालइति कोपि नापि कावतिहृशानोदृशाए
वं चासहायपतयागमनमसंभवीति व्यज्यते निशापाराद्याः कालेसमपेन मोजटाले नमोजठाः तमस्तोमाः यस्मिन् रूपाणि
स्यादातोलजनपनवस्यामितिलक्ष्म॥ हविदंतरालेहरितांदिशी अंतरालमभ्यंतरं तस्मिन्स्त्राशास्त्रताहरितः ममनाः अ
भ्यंतरं त्वंतरालमितिवामरः निर्गताय: प्रवलिताय स्तवदवनीनां अन्यवतानां निकटे सविधे येन दीनान्तठेनीरे संहायः सह
चरः कश्चन भवेत् एवं च सर्वतः प्रसारिणादनवनिमिरेप्रवलितायाः स्ववजनसंचारशून्यवननिकटेन दीतटेन कोपि ७३

सहमेव सहचरो मा वामीति व्यज्यते अत्र वक्तव्यरूपवक्ता हमेव संकेतस्थायणो समर्थ इति वक्तव्यते ११ चेष्टाव्यंग्य समागमचतुरश्चदाहरति
कांतइति कचित्कांचिन्नन्याह कांते कमनीयरूपशालिनि नायके सर्वं च संकेतदानो चिनी व्यज्यते किमपि अनिर्वचनीयशोभाशालिक
कंजवीरं सवर्णफलविशेषं करे हस्ते कुर्वन्ति गृह्णाति सति एवं च सन्न सदृशाकनकंजे वीरकस्य ग्रहणरूपचेष्टयात्वतः कुचमर्दन नि
दान रतिकदाश्रा संमीजिव्यज्यते इदं च सखी चेद्वदनाना पिकाग्नदभिप्रायविते तिभावः इम सखीपदेन हर्ष व्यज्यते अगारलिखि
त गृहभित्तिनिमित्ते एवं च संकेतदाने सुलभत्वमावेद्यते भानोः सूर्यस्य विंबं मण्डलम् अदर्शकमित्यर्थः इदोदितवतो एवं च सूर्यो
स्तितवरतिदास्य इति व्यज्यते यद्वि विडकलंकत्तायकमिति भावः एवं चेद्रोदयेन वरतिदास्य इति व्यज्यत इत्यर्थः अत्र नायिकाया।
श्चेष्टार्थव्यंग्यप्रदर्शनमत्व प्रवक्तमिवाभाति केवित्तु स्तन कनकंजंवीरं किमपि प्रकारवैचित्र्येण कुर्वतिसतीत्यार्थ इत्याहुः
पयुप्यत्र चेष्टायाव्यंजकत्वमुक्तं तथापि हारोयांत निरंतरे मपितया सौंदर्य मारश्रियापीह्लसे हरुपं गपरसमासक्तं समभसा
दितस्मानीतं प्रवरत·शिरोंशुकमथः दिव्य चलेलोचते वाचलघ्नति वा दिति प्रसंगं संकोचितदोलित इत्यादाविव चेष्टावेशि
ष्टादर्थस्यैव व्यंजकत्वं बोध्यं १२ प्रसंगादन्यदप्याह शेषाविति इति रूपपत्ति वैशिकश्चेति त्रयः शेषा नाम भवंतीत्यर्थः तत्र शेषावितं पति
मुदाहरति इरूरं भेत्ति कोपि विरहीव क्तियस्याः नायिकायाके श्यायाश्चाः शैवालेव शैवालपद्म… मनामपि यमपति वक्रं चेद्र
पवलयितं वचनं अमज्जमेवं अमृतपदं मधुरमभिगमयति किंचदग पिकमलनीरजमेवं कचलपदं विस्तारमभिव्यनक्ति किं

श्री॰
७४
74

चर्वणापल्लवपवपल्लवदमधुरणाजामपिव्यंजयन्तिवत्किरपिसर्वदेउपमत्राथेकान्तमविवक्तितंसवित्पदंकामिदेहेऽलक्ष्यन्तमप्यावेद
पत्तिनाभिः कूपपवकूपपदंगभीरत्वेनतत्रकामिनपतनमनसोनिर्गमायोग्यतामेपिव्यजयतिमध्यदेशेमृणालमृणालपदंस्व
त्पत्वमपिद्योतयति ऊरूरंभाहेमकदल्येव रंभापदंवृत्तलत्वगौरत्वे अपिव्यनक्ति साचेत्यदिउरसिव व्यक्षितदातायस्य अर्थात्दिव
स्पर्शान्निर्विनाशः हन्तइति हर्षे कथंनभविष्यन्ति अपितु भविष्यन्त्येव एवं चयत्रेदमेकैकमपि तायापतोदृक्तत्र किमुवाच्यम् स
मुदितमिति भावः रूपकालंकारः ॥ १३ ॥ प्रोषितमपपतिमुदाहरति यात्याइति कश्चित् कंचित् प्रत्याहसलिकेलिकुतूहला
पजलक्रीडाकौतुकायमरःसरोवरंयान्त्यागच्छन्त्यावामदृशाः सुंदरनमकयाः वर्त्मनि मार्गे व्याजात् कपमत् एवंचप्रच्छन्नका
मुकत्वंव्यज्यते उपेत्य आगत्य वर्तमानेमपि एवंचविलासविशेषाभावताव्यन्यते पहावामभ्रुवः आजात् उपेत्य उपसमीपम् आ
गत्य वर्त्मनि वर्तमाने जियोजनास्वन्तस्मिकृति अन्तः रदढहा स्यंतसंतस्य कांतिर्यत्रे क्रियायावमतच्छातरंगैः मनोहरिक विभ्र
मैः किमपिकेनवित्प्रकारेण एवं चान्यतन्नातेपत्यं धीयते अंगीकृतं केतचेष्टितं स्मरामि चिंतयामि स्त्रीयपतित्वंशीघि
तत्वंच स्फुटमेव ॥ १४ ॥ प्रोषितवैशिकमुदाहरति अभूतेति कश्चित् कंचित् प्रत्याहपरस्य दशाः वसंतागतायाः अथतत्परिषत्तवि
वोलवयमभूषितनकारमवक्रदृष्टिपतंप्रकटहसितमुन्नतास्यविवेपरस्य दशाः स्मरेवेष्टितंस्मरामि अपूर्तः अनवलेवितः अ
तपवमारिपततविसंसतनिचीलस्यवमनस्यवंयोग्यं यत्र क्रियायानेयासुषितनकारंसुषितः शवितः परिहृतीवानका

७४

गतत्वेनेनिवचनं तपत्रसुषितपदं कंदाविकलतए चिभिव्यक्तेरत्वभावं व्यनक्ति अवक्रदृष्टिपातं अकुटिलकटाक्षोपत्रसर्वदाप्रसन्नतादिति भा
वः तथा प्रकटहसितप्रकटेस्फुटहसितं पत्रतथाद्वन्नतास्यविंवं उन्नतं नम्रताहीनं मस्यविंवदनविंवं अत्र विंवपदं स्तथामप
हमास्येवंजपति सर्वत्र लज्जाविरहादिति भावः नाईशस्मारचेष्टितं कामविलसितं स्मरामिथ्यायामि एवं च स्त्रीथादिवैलक्षण्य
दिदमेव वितयामि नान्यदिति व्यज्यते १८ प्रसंगाज्ञायकाभासं लक्षयति अनभिज्ञ इति अनभिज्ञः संकेतज्ञानविकलः अत एव
नायकाभासः तद्वाङ्याभासस्तेन तत्सङ्गत्यर्थः तमुदाहरति मूत्य इतिकादिल्यहर्तीवकिं इत्येजनसंवारविरहिणि समनिगं
हे वहुविधाः अनेकप्रकाराभंगीर्विभ्रमरचनाः योजिताः किं वृथा व्याजं प्रपंचं वटाङ्कुलं वेपत्यशाप्य प्रथावचयः छलेनेत्यर्थः॥
निर्जनं जरदिन्तं वनं प्रतिनिर्गतं स्व निर्जनपथाभ्यांलज्जनर्हतं माचेयघे अनेप्पनतरंहृद्ये योपिस्फारीकृतः किमद्यापि नलीमेनाय
मित्यावेशावशादिति भावः किंचतां हलाहरणव्यालेन तां हलदानव्याजेन वदोहूझैलने वदो रुहहपदं स्तनं एवाभिव्यनक्ति व्यक्तो
प्रगटैविनोह इति एतेनापि शून्यसदनपरिहासविपिननिवसकटाक्षनिक्षेपविलासमेलनकलशगोगपनं निरासाद्य मिश्रापप्रका
शकसाहसं नायीत्यर्थः सः नायकाभएवं वनामातनभिधातं तनज्ञः स्वविशेषात्पतेपदि न वेत्ति न जानाति तत्र हि किपनायपलान
तास्पति एवं चैतदन्यत्र नायकता नास्तीति भावः एवं तदाप्यः कश्चित् मदभिप्रायवेदी स्यानेय इति व्यज्यते १९ नतत्काद्यो भेदाक
थनना नायकस्योन्याहत चेति तत्र प्रति नस्या इत्यादितस्याः नायिकाः भवस्थाभेदेन कालकृतविशेषेण तस्य नायकस्य स्वभावभेदे

नप्रकृतिभेदेनस्वाभावानेवविहरणोतिअअकूलत्वमित्यादिअआपनिर्गीतितार्थः नायकस्यमाउजेनान्यङ्गस्यभंगस्यस्वभावेभेदेकरण
मितिवस्तुतस्तुफद्देदंवत्वेस्यनौचित्यमा नतिदएवाहुः भाव अस्यनौचित्यादतेनान्यङ्गस्यभंगस्यकारणमितिवस्तुकद्देदवा।
त्वेअताचित्यमायत्ततितस्द्देदपत्यभावेप्यन्यभेदवत्येनक्काचित्तत्गणिः कपलन्तुप्रापिपत्तभेदमुदाहृतवानस्वयमितिकिंविदे
ततएमेगानतसाहाय्यान्यहृतेषामितितर्मसविवः तर्मस्यणाअनुकूलव्यापरिशासंपतिसमवेतीतिसविवः सहायस्यस्तुर्थैः
यद्वानुमणिक्रीडयांसविवः प्रयातः सहायइत्यर्थः तदनुकूलव्यापारसेपादकइतियावत् केचित्तु पीठेदेविठवविदूषकर
तित्रियेत्सुअाचेटस्याविटएवंनेर्भावमाहुः तत्रपीठमर्दीमुदाहरतिकीपमिनिहेसदेरिपवंचकोपरूपमान्वेत्यागी।
करणनौचितीव्यान्यते अपंपतीदशः कः कोपविधिः कोयागीकारः आत्मतीनुचिततकाविवानाहुपइतिभावः किं
तुकरुणार्भककरुणादर्यागभेमथ्येयुस्यरागादशकौपपरित्यागादिभावः वचः आगमिष्यामितमातर्पत्यादिरूपंवावव
नेश्रयतु देहि। अतएवयीस्तवद्वः दीर्घेकापरिमलेः अस्तनसावयोसंयदतेमेदिनीभः एवंचनाहुस्तसवापंकार्यार्थिमभ्यर्थ
इतिभावः एवंचतदपसन्नतायामनित्रस्याहुः एवंतेनजगदपिइः स्त्रीतिव्यज्यतेआमोदिनीषङ्गतरसंतोषवतीआसांभवतके
चित्तुपरिमलेः गंधविशेषैः आमीदिनीगंधवतीभवतित्याहुः वाइतिअथवाआसांतिपत्तकोपइतिभावः केचित्तुअस्त्रांमहुः
तमित्याहुः स्टहपालषितदर्शनोत्सकंइदंपत्यन्तंपरिदश्यमानविह्वलोचनंनयमंअतएवमहुः वारंवारंव्यावर्तपतीहृष्या

पिपयगणानारनाकष्टमिववल्लीत्वतः परावर्तपनीयसैकुर्य्यसितस्तयोरुदानिदानितपपत्वंमानिवंदामहेनमस्करोमिएवंच
यएवकोपनिवारकोमलत्वणः कश्चित्तन्नत्यपिकोपकरणमत्यंततदीयगुणोद्रेकादितिभावः एवंचनायकोपतिपत्रमवा
कोपेपिगुणोद्रेकात्तत्रनवप्रसादस्यकावार्त्तेतिव्यज्यतेकेवित्तयसैप्रेयसइतिव्याचरव्युः १७ विटंलदत्पतिकामतंचेति
तंत्रेमथानोसिद्धांतइतिविश्वः तमुदाहरतिआपातदतिहेकृशोदरिएवंचमानस्यावस्यावस्थित्यभावोपिवेकराहित्यवा
द्योत्यतेकुमुदेश्वरश्चंद्रः आपातःप्राप्तःसोपुदितइत्यर्थः किंचसर्वेश्वरः सर्वेषामीश्वरः प्राणरूपत्वात्पृद्वाईश्वरःनियो
जकः शीतमंदसुरभिवेनवशीकर्तृत्वादित्यर्थः मारुतोवायुःविजयतेकिंचभेरवोदारुणःविरहिपीडादत्वादितिभा
वः भृंगीभ्रमरः स्फुरंतिविलसंतिकिंचप्राणेश्वरःलापकःनिकटमसंनिधिनसंचततिनत्यजविसर्वदानिकटएवेतिभावः
ईश्वरपदंवंदनीयत्वंव्यनक्ति एतावताकिमित्यतआह यतेचंद्रादयाःसिद्धःतस्मात्सिद्धःनिष्पन्नरसःशृंगारोयेकोउद्दीप
नालंबनविभावाइत्यर्थः किंचअनवयोत्सवःअनवायःअनिंद्यःमहानितिपावतउत्सवःकार्यसमारंभोयस्ययत्तादशाग्रसून
विशेषः कुसुमवाणः एवंचसामर्थ्यविशेषोध्वन्यतेवैद्यःअगदंकोरोगअगदंकारोविषवैद्यइत्यमरः एवंसतिअसोमानव्याधि
मानएवव्याधिःसएवात्रायकत्वादितिभावःत्वंचेतसिवान्मनसिकंपंकेनोपायेनस्थास्यतिअसावितिपदंस्फुटतयाघटि
तिषेपंप्रतीतविषयत्वंतेनप्रतिकारयोग्यत्वंव्यनक्ति अथवकुमुदेश्वरसर्वेश्वरवप्राणेश्वराभिपरस्मातांसिद्धत्वेअप्रतिहतो

श्री·
७६
76

पंकमेवमनहस्तेविचिकित्सके चिकित्सतिव्याधिर्नस्ववान्तमर्हतीत्यर्थः ९८ वेटलदपीति सांधांसिद्धेतेति संधाने संयोजनेनतम्
दाहृदितिसितिकण्ठितंकोविदेत्यत्याह साप्रसिद्धलावण्यादिगुणो चंद्रसदृशमुखी चंद्राधिकवदनानायिकासः प्रसिद्धः
सर्वविभवः नंदस्यानंदजनकस्यसूनुः एवंचाविश्वः पितृगुणत्वेनानंदजनकस्यास्यावश्यमकत्वमित्यावेद्यते सर्वथा
चेत्तन्नेवाचिंत्यमवः देवांतरसंकेतादित्यर्थः निकुंजभवनंकुंजसदनंसमुपाजगाम अत्रांतरे एकस्य मिलनकाले
सहचरावयस्याः अर्थात्तदहृतोत्तरंगौरीसूर्यैकचोरेतीव संततिरेवंचयामीयस्यहायागम्यत्वंव्यज्यते पानीयपानकपटेनम
धुपानछलेनरमः एतत्स्येवचालयाम्नानंतत्संयोगंतत्तरापमन्वानं कररंषितोस्मीतिसरोवरंप्रतिजगामेत्यर्थः ९९
विदग्धकमुदाहरति यावीयेति नायकः कंचित्प्रत्याह नीरजमुखीकमलवदनांशायनीयकंठतल्पसमीपंआ
नीयप्रापय्यकंचुकमोचनापपावकृतकेदिमोस्मि अत्रकंचपदमनर्थकमिवाभाति केचित्तु कंचुकस्यनायिकासंबंधि
त्वघातनार्थमिदमिदमित्याहुः अत्रांतरे एतन्मध्ये विदग्धकेनप्रातस्तनः प्रातःकालीनस्तरुणकुक्कुटनादः तरुणानांकु
क्कुटकंठध्वनिः तरुणापदेस्येरेदेर्प्याभावेदयतीति निद्रसर्वस्युतिविषयकंतद्वकामिद्रमारणानर्हत्वंध्वनयति अत्रकंठ
पदमधिकमिवाभाति अकारिकृतंविदग्धकसत्ववान्स्फुटमेव १०० इति श्रीत्र्यंबकपंडितात्मजानंतपंडितविरचिता
यांरसमंजरीव्यंग्यार्थकौमुद्यांस्वपतिकंनायकनिरूपणंसमगमत् ५५ साचननिरूपणानंतरसाध्यनिरूपणासंभवात् ७६

शृंगारं निरूपयितुं तन्निरूपितविभावादिप्रसंगगतसात्विकानाह स्तंभः विद्वति विस्तरस्तायानलक्षणप्रत्येकोदाहरणान्यनभिधाय
सर्वानप्येकपद्येनोदाहरति मेदोवाचीति कश्चित्कोऽपि चित् प्रत्याह हे सखि बाविब्पने भेदः स्वरसंभंगः दृशोर्नेत्रयोर्जलंश्रु
स्रुकुचतटे स्वेदःस्र्यथरेस्रोहैपकेपः वेपथुः ऊंवनलंलिसत्वादिति भावः गंडतटीयांडुः पांडुरा विरहवशादिति भावः एवंचवै
वर्ण्यमभिव्यज्यते अत्र गंडे पांडुरतेति पुलकं वपुः शरीरं पुः लकितेत्येवमांचितं मनादेवेतलीनं पपन्यवाज्ज्ञानशून्यताव।
ग्रतेनपतनं प्रियोनेत्रलक्ष्माः श्रोलसमेत्रमयालमितिं किंपुनरयानीति सृजकच स्तुश्चालस्यव्यभिचारिभावत्वेन सात्वि
कभावोदाहरणे प्रदर्शनमयुक्तमित्यतानपतलक्ष्मीस्वागनकारित्यर्थकमप्रकाविशेषणमेतत्तवरणयोस्तंभः गति।
निरोधः समुज्जृंभते विलसतीत्यर्थः ततः किं तर्हि रयाग्रास्तीपथेनेयानिजामथरणीपलौनिजामास्यादेवरिविराजाम्रा।
लोकिनोटष्टपः शानिजानिनिजामः सवासोधुवरणीपालस्यपूड मदानवादिविदारकत्वादिति भावः एतादृशः श्री
हसप्रत्यर्थिः भपवैस्यैवं विधगुणनिधिदर्शनमेतत्तराकप्यमेतादृशेपावसुद्धादिति भावः अत्रानुमानालंकारः॥२१॥ शृंगारंले
त्पत्तिरतीति रतिस्थायीभावो स्वरतिर्नाम प्रीतिः साचेपमममुग्धमस्याहितसाधनमित्याकारत्तानंभावनेवचासंगमे।
स्वाकयीभिलाषपवर्ततित्यकेचिदाहुः तदुक्तं रतिर्मनोनुकूलेर्थेमनसःसमवर्णापित्तमित्तिदृंदवलौकिकरतेर्लक्षणंतत्वा
लौकिकवासनारूपसामान्तिकरतेरित्यपिकेचिदाहुः तदुक्तं स्वयापितवसजातीयविजातीयभावानचयिवन्नप्रवाहवित्त

श्री·
७७
७१

विशेषत्वं विनश्यतीनां मा भूद्विनाशित्वेपि वासनात्मना तथात्वस्य स्वपनपावस्थानानपितस्यातप एवाभिहितं तत्त्वं विशेषत्वनरूपे द्वे विभा
वैविध्यं धत्ते तथा हि: आत्मभावेन तत्पन्यत्यत्र सर्वस्थायी लवणाकरणाकर: उक्तं वामे: विरं वितनवति ष्ठते संबध्यते न वेधिभि:
रसत्वपेप्रपद्यंते प्रसिद्ध्या स्थापिनो ज्ञेते चिरमिति न्यविभिवा विसुदासा प्रसर्वेर्भिभि: विभावादिभि: तथा सजातीयविजा
तीयैर्वतिरस्कृतत्प्रतिमान पावद्रसंवर्तमान: स्थायी भाव उदाहारतभावत्वचभावपतिवा सप्तर्तीति श्रुत्यान्यावर्णनीयप्रस्
यी भवन योग्यत्वतदुक्तं सहृदयै: रत्यादिभिर्मो वै भावलभ्यावसूचनमिति मुख्येदं वान्यभाश्रांतदाशे भार्नवरणं श्याव।
दं शान्तयाप्रिकाशमानं रत्यवच्छिन्न चैतन्यं शृंगार: आवरणं चाज्ञानमेव शृंगारं विभजते स चेति द्विविधश्चेति उभयसं
वरतिप्रकृतिकत्वात तदुक्तं शृंगारो मिलनं वैतेपप्रत्न्यांस्यविलसितो दर्शनस्पर्शनादीनि संयोग उदाहृत: भावीपदार
तिर्नोमप्रकर्षमयिगच्छति नाधिगच्छति वा मीष्टविप्रलंभस्ल दी व्यनश्चति लक्षणात्तु विप्रलंभान्यत्वे सति प्रकृतिकत्वं स
योगत्वं संगमत्वापणकालीनत्वे सति स्वाधीतसंगमाभावविशिष्टरति प्रकृतिकत्व विप्रलंभत्वं सत्यंतोपादानात्तनोव
न्यनरस्मिन् प्रेतेन विप्रलंभ एव वतत्र प्रथमो दिष्टत्वात्संयोगमुदाहरति विपतीति काचित्कस्याश्चिद्विपरीतरतं का
चित्प्रत्याह हंसविविपतिश्मनविदे जलद: केशकलाप: जलादपदे केशकलापं लक्षयन् श्यामत्वं विरहत्वायोप
यांति स्वेदजलवत्वं वा व्यंजयति विलोलनतिचंचलो भवति एवं च विपरीतरते: केशकलायस्य शार्यधारवनयातांत रिहाव

स्थितिरिति विपरीतं नरतं भावेद्यते तथा विधुः सखचंद्रः विधुपदं मस्तं लक्षण पनसया स्वरूपत्वमभिव्यंजयति चलति चेष्टते तुंबनीत्यकंठा
दिति भावः स्खलति च क्रियास्य संक्रमति लज्जा प्रदर्शन व्याजाद्दातेदाहृतिति भावः तथा कपोतः कंठः कपोतपदं कंठलक्षण
तथ्यत्वं तो माधुर्यमभिव्यनक्ति कूजति शब्दायते एवं चमगीतमभिव्यज्यते नाद कातति: सुक्त्वा कलापकस्य मोच्चयो दातार।
कापदं सुक्त्वा कुसुमं वालक्षणत्वं वर्तते लघ्वो जालत्वं व्यंजयति पतति केशान केशकलापाद्दारेतो इत्येनहारत्रुटनातेनैव केशकला
पविस्रस्तादिति भावः तथा श्रमरवाहिन्यायीचि विवलीवीचिपदं त्रिवलीलक्षणत्वं श्रमस्वेदजलसंभृतं त्वंव्यनक्ति तत्त्वरतप्रकर्ष
श्रमरः वादिति पदो पादानेनापि कायास्य समतं विरहसंतापो घर्षणां तिप्रवणात्वं त्रिवल्यामुपरिवर्तमानत्वं वाव्यंजयतिवलन
स्व श्रमरवाहिन्याः वीचिः हारइत्यर्थः स्यादी लज्जिचाचल्यं ब्रवीति विपरीतरतादिति भावः अत्र जलजादि शब्दानां प्रकृतार्थी
नुपयुक्तत्वात्केशलापस्तुयकेटहारलताकस्मोक्त व त्रिवल्याद्यर्थांतरसंक्रमणाद्विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनित्वं २२ विप्रलंभ
मुदाहरति पाडुभानरतिक्का चित्सखीनायकमन्याह संतुडिपदात्तु पादानं क्लेशमावेदयति नवजलधरेषु स्वामिनवमेघशाड्डमी
ते प्रकटं भूतेपवं च श्रदष्टस्वत्वं तन्नचमीत्यतिशयं व्यनक्ति जलधरपदं उदीपकत्वं व्यंजयति प्रकटीभूतपदं विरकालावस्थायित्वं त
त्रवजनतरङ्गः खप्रदं त्वंयं नयति तत्पथं द्रष्टुकामाः तदागमनमार्गदर्शनेच्छावंतः पंकेरुहदृशः सरोजपत्रनेत्रीयाः पंकेरु
हपदं नेत्रमालिन्यमभिव्यनक्ति प्राणं कंठदेशं प्रयातिएवं च प्राणेगन्त क्रमणकोलयवापन्निति व्यज्यते तथा श्रत्यन्तं किं वात

प्री॰
७८
78

वेमुखविधुंतहस्तचंदहृदं सुतपवज्ञीयगंतवक्तः वक्तस्थलेविसिनीपल्लवस्याता पापनोदनार्थमानीतस्येतिभावः पल्लवपदमत्यं
तकोमलंत्वपीतलत्वं व्यंजयति छलेनव्याजेनपदंसृजति सुत्रविरहदुःखासह्यातपाश्रुनांवहिः प्रापारोनायकमा
र्गदर्शनसंभावनयाश्वाय्यभावेनचलप्रोत्प्रेक्षालंकारः यथाताापनोदकतयाविसिनीपल्लवानांवक्तःसंगेपतत्वज
नसंभावनयासएवालंकारः छलायश्चतिस्येत्यलंकारसंसृष्टेः ॥ ३३ विप्रलंभकार्यदशावस्थांनिरूपयितुंतद्विभाग
माहविप्रलंभेचेतितत्र प्रथमोऽहिहृत्यादभिलाषंलक्षयति तत्रेतितत्र उदाहरतितेनत्यंमिति कोपिसर्वाङ्गरागीवक्ति
तस्याहृतनुसरस्याहृतनुरेवसरसीसरसत्वादितिभावः स्वेदस्थशीत्वादितिर्भवइत्यपिकेचित चेतोभातसंनयतंनेत्रे अर्थात्त
स्यीयेनिःपतितेतनदित्युपवेवस्थापराधाभावव्यंजयतिहृंसस्वचेतः निमग्नेयते ग्गुरुसारसवैद्रियश्रेष्टत्वादितिभावः
एवंचगुणाभितत्वेनतिमग्नत्वंपञ्चकामितिव्यज्यते नयनंसर्वतोभ्रमतिअर्थात्तस्याः समंतादेवयतोलघुसारहीनंएवंच
भ्रमरोगाचित्यंध्वन्यते एवंचमञ्चेतस्तस्यामेवलानंनयनंसंपितामिवालीकयितमितिस्तनीश्चस्तितनमन्यस्त्रावबहमि
तिव्यज्यते ३४ चिंताम्रुदाहरतिमयेतिकलसः सखापंपदिवक्तिहेसखेमयातस्मिन्नकेतितकुंजोपकंठकुंजसविधेअयंपुरुः
एवंचएकदासंपादितस्पतिः फलत्वंद्योत्यते कलहंसनादःकादंबनिनादः वसंतेतस्यातिमधुरत्वादितिभावः कादंबा
कलहंसस्यादित्यमरः विधेयःकर्त्तव्यः एवंसतिमेयोर्वसंतसमविभ्रमंधातिंश्रावहंतीकलहंसनादेनेतिभावः नेत्रीत्यलं॥ ७८

तोरगगनिनपननलिनमालिर्ककवीतविदथीतएवंचमयेवंविधवेष्टमानेसापश्येतवेतिचिंताव्यज्यते। २५ स्यतिमुदाहरति
लक्ष्मणदीर्घदुःखचकितःखचकितःलक्ष्मणस्यदीपदुःखेनेनचकितःव्याकुलःव्यर्थान्तादिःकरोतिनमकद्यपतिरिदमेवाह
उस्मतरक्षीसंतनमुंचसि एवंवदुःखस्यातिबहुलत्वादात्मनिकगोपनात्तर्हत्वव्यज्यते वद्दुषितेत्रसलिलंसमुत्तथेतकिंतु
वातावर्त्तमानदहनक्रूरैःवातावर्त्तनवात्ययोविवर्त्तमानेयोदहनः एवंचनिर्गमायोग्यत्वमाज्वलमातत्वख्यापेतेन
हतक्रूरैर्धात्तकैःअनंगजैःक्षामःकृशःविदेहराजतनयासीताभूयोनवरतंस्मरनवर्त्ततेतिष्ठतिएवंचदुःखप्रकर्षेनलक्ष्मणस्यापी
दुःखभावीतिगोपपनसीतास्मृतिजन्यैतःसंतापव्याकुलएवास्तइतिभावः २६ गुणकीर्त्तनलक्ष्यपतिविरहकालीनेतिएवं.
चसंयोगकालीनव्युदासः तमुदाहरतिस्पशइतिकोपिविरहीवृक्तिहेस्वेनस्याःनायिकायाःस्तनतटस्पर्शएवस्पर्शःस्पर्शपद
स्वविशेषजनकगालदृपनइतरस्पर्शाधिकतमत्वव्यज्यतितथातेस्याःवक्रदीक्षणमेवबीजशंबीक्षणपदंस्वीतिशप
दुनकत्वलक्षपतइतरविलोकनाधिकतमत्वव्यनक्तिःतथातस्याःकेलिकथालापसमर्पयंदलोकोनस्वजगतकत्वलक्ष
पतइतरसमपाधिकृतमत्वंव्यंजयति अविवक्षितान्यपरवाच्योध्वनिरयं २७ उद्दंगलक्ष्यपतिविकामक्रोशजनितइतिसमस्ते
स्तथाविधत्वात्तस्याद्वेगत्वनिवारणायकामक्रोशजनितेतितमुदाहरति गरलद्रुमेतिविरहितनोक्तिरियं इंद्रविवचंद्रमंड
लगरलद्रुमकंदंयरलंविषहेउस्तवावलंविषमित्यमरःतस्यपीहमस्तस्यकंदएवंचातिदुःखदत्वंव्यज्यतेकिंचवसंलक

श्री·

७५

79

रुणवारिजवारिणः करुणाद्यासेव वारिजं कमलं स्यादिवितत्वमिकनादिति भावः तस्य वारणः वारयतीति वारिणावसंते
हि कमलानामभावादिति भावः अथ च वारणी गजवारणापदं द्योन्मूलनसमर्थं तां व्यनक्ति सा वाप्यदयोम्मूलकत्वेन स्वस्य तद
त्वं तामाववत्वं योनपतितथावजनीवारागिः स्मरभूपतेः नदतमहीयतेः क्रयाणीविरहिजननिकृंतकनादिति भावः एवं स
ति देयातः व्रजन एवं च सवीकर्तृत्वाद्यालंभयोगमयत्वं ध्वन्यते अतः परंपत्तद्य परिकिंकरणीयं एवं च मरणमेव ममेवानी
मुपरिकृतमिति व्यज्यते एवं तवैतादशावस्त्वविचवरेनमनुसनचितमरमियोत्पतेष्यत्र कंदमिव मिव कंदवारणस्त्व वारणः
कृपाणीक्व वपाणीति लब्धोत्सात्पकरूपकवालंकारः एवं सर्वं समंतातीइ विवादीस्वपमेयात्स्वकामरलड्डमकंदोदेत्व
पमानस्य स्वमतेन कत्पनान्मतनामालंकारः तदुक्तं तन्मतमिति यत्रोक्तौ वक्तान्यमतेन सिद्धमुपमेपकपादथोपमानत
था विशिष्टं स्वमतेन सिद्धमिति स चेह इड नाम्नात्मतउपमेयत्वमिड येगरलस्यडमन्वीयादानाडुयादानेन निदर्शनत्वाज्जुप्राणितः
तुद्वेगः स्फुट एव २७ प्रलापलत्पतिप्रियाधितेतिप्रियाविषपकइत्यर्थः कल्पनातिष्ठकः काल्पनिकः अतः करण
विन्ते योमथनो व्यापारः तमदाहवति अद्दिसमिति कापि सहचरीप्रत्याहहे सहचरि मेवत्तः अहिसंवीतलांनद्वयोः सवी
तणयस्य तर्थं तदति विक्तानवलोकीत्यर्थः तथामेस्वनः अदिसमिलनं ननतद्वयोः संमीलनं यस्य तेप्यातेदति विक्ताप्रापीतर
र्थः तथामेयाणिः अद्दिसंस्पर्शनतः नद्वयोः संस्पर्शो यस्य तदन्यात्संस्पर्शिइत्यर्थः अथ किं करिष्यति एवं च न पनादिकरणा

७५

आपारायणान इत्याविषपकत्वेनंतद्विरहेकेनोपायेनतनिर्वाहोभावीतिव्यज्यते २९ उन्मादवदपति॥ त्र्यैत्तरकेपतिश्रोन्तरत्नंकालास
हिस्वनामनोविपर्यासोमनोव्याकुलत्वात्त्वंविभज्जनेकापिकश्चित्तत्रप्रथमोदिष्टत्वात्कापिकमप्यशाहरतिप्रतिफलमिति
कांचित्कांचित्प्रत्याहकांतः आमृतोशोऽप्रस्पप्रतिकलंप्रतिबिंबंमणिमयपङ्क्यादाविति भावः अबलोकयेत्यपवंच
मविभ्रांतियोगपत्वंमावेद्यतेमृगादृग्हरिणाक्ष्याः मुखंवदनमितिहेतोः हरिहासंउपहासंउपहीसंकर्तुंप्रभुप्रयतोभूतः
उद्युक्तोभूतः अथानंतरंशिथिलितचावःत्यक्तवाचःतस्याःप्रियाःमानंअभिमानंआशांवापुलकभाजारोमांचवता।
सात्विकभावोदयादिभावः पाणिपङ्केरुहेणकरकमलेनस्पृशतिअमुनपार्श्वमितिभावः अत्रोपमयानुप्राणितःस
न्देहालंकारः ३ वाचिकमुदाहरतिकिंरेविधेइतिकोपिविरहीवक्तिरेविधीवइरेतिसंबोधनंनोवलाव्यज्यतिसांतप्रिपात
नसमताजनितगर्वनिबंधनेवंयदर्थयसिगर्वमावहसिअहमंदरत्नरइतिपद्मामउपमेयंकामिनीवदनमिति इदंकिंज्ञा
त्सितंपतःमृगदृशःनायिकायाःमुखंअद्वितीयमसर्वोत्कृष्टतांभाजिपद्मानिरूपमानाकिवरकंदनप्रेक्षेशोकिर्दष्टा।
सिअहमुन्मादकइतिपद्मारविवादिमहारागहृदयमितिइदंकिंज्ञात्सितंपतः मृगादृशीदंगवुजनेत्रकलमन्यदेवउन्मादकं
एवंचकातितितपतमेचोन्मादकंनत्वन्यमितिव्यज्यते पद्मांशांवुजनेत्रकलंअन्यदेवंउन्मादकंएवंचकामिनीनयतमेचो
न्मादकंनत्वन्यमितिव्यज्यते पद्मादशांवुजंअन्यदेवकदाताद्विभापाअन्यदेनअसाधारणगुणमित्यर्थः एवंचतनथाविधत्व

श्री०
८०
८०

डाणरूपमरविंदमितिख्यन्यते किंवदेहभृंगभ्रमरझंकारंवशाद्विशेषणवैद्रकादितिभावः एवंतत्पक्षमपदितंतेतवोन्मत्तत्वेते
नापिवानर्थकवक्रुतंघोत्यते इदंकिंपुनः तादृक्तनत्रः ननथाविधसौंदर्यात्कथालिशरीरंनास्तीत्यर्थ एतादृशासंभाव
णमपिनसमीचीनमित्याह कर्माणिएतादृशावचनानिधिकृतिधानीत्यर्थः एतः ईदृशलीकोजरवमकारकारि
रूपाणिआयथालिईत्वाणीयकामिनीरूपंयत्तुपुनः ह्यएवंचैतादृशाहृथालायेनदैववशासंपन्नकानितीदर्शनो
ननापकरणमत्रुचितमितिपड्डादेभृंगरुंकारंश्रावद्दसियनः स्तनुःकृशांगीनएवंवतस्याविधमानायामत्रापत्रयत्नपा
नकिंचिद्विस्मितुशाकमितिख्यज्यते किंचतादृककर्माणितथाविधव्यापाराणतथिकपेः ईदृशाभिनवरूपशा
लिईत्वाणीयंकामिनीरूपंवस्तुपुनः कउःशापमित्यर्थः एवंचकामिनीप्राप्तनरुलापवव्यापाराः समीचीनात्येइतिघो
त्यतोपएवंचननिराकोदत्वमनावत्ततस्वजतिराकांदाभिध्यावेउन्मादपरिपोषकत्वादउग्रणमेवेत्युपन्यस्तेनतथाविधा।
न्यपीजनामि[illegible]दिक श। वाधिलद्दपतिमदनवेदनेसेरमगादिति रामापमदनवेदनासमुत्क्षेतितासुदाहरतिकोदंडमि
ति कापिहृतीनापकमुत्याह हेसखेतस्याः नापिकायाः भलस्त्रीभयतांवलंमनश्चकामस्यकोदंडयत्नुःविशिखोवाणाः
वसतिस्थानंयथाप्राक्तितथातस्याः भ्रूवल्लीनयनांचलंमनसिवासः तवापिसमुन्मीलतिवर्ततेयद्वाकामस्यकोदंडं।
विशिखः मनोनिवसतिः वर्ततेएवंचकोदंडादीनांविशिष्यस्वरूपाघनभिधयेनेनमायारणमावेधतेतथातस्याः भ्रूव

८०

लीनपत्रां वल्लीं तनसिचासनकपि समुन्मीलतीति एवं नमदनकोदंडादिभ्यः कामिनीभ्रूवल्ल्यादीनां आधिक्यं व्यज्यते ॥ इत्थं मस्तुनाप्र
कारेण साम्यविधौ अर्थान्मदनस्य तत्ववप्रभवतिमत्तिपदाप्रभवति मदनकोदंडाधिक कामिनीभ्रूवल्ल्यादिसत्वेन प्रकर्षेण शा
लिनि तत्रापि साम्यविधौ साम्यविधिकर्तव्यतानस्यासत्वात् एवं च वस्तुगत्यानर्यापि कोप्यस्माभिः साम्ये क्रियमाणे सतीत्यर्थः एवं
च साम्ये सतीतीवक्तव्ये धिमितिन शंक्यं हे स्वामिन् एवं च शार्थनो विन्यमावेद्यते एवं च संदुह्यानवमर्थं वनस्यां तथाहि स्त्रिग्धता
प्रेमक्रियां गायषांपथ्यातनुतीकार्श्यंपतत्वानाविस्तारं पतीक्रमानं अवस्कानतरत अस्तुतांतन्नुराहित्यं अतं गलमितिपा
वतनगच्छतिन प्राप्नोतीति एवं वमदमदनस्य तत्ववचनापिकाभ्रूवल्ल्यादिसंबंधतत्त्वपत्वनापिकातद्रूपताप्राप्नोतीषयुक्तमनलदभा
वरूपविधेय इति व्यज्यते यद्वा मदनादप्यधिकवलवनपात्वयानदवाध्यावषणादशान्मात्तद्रूपतामास्तकामानापिकानद्वायापरि
हावपुरःसरणानुगाधिति व्यत्येनेतयोरितिपाट हे स्वामिन् कामस्य कोदंडविशिखो मनो निवसति ॥ तस्मात् अपि नापिकायाअपि
भ्रूवल्लीनपत्रांचलं नेमनसिवासवन्मनोवसतीति इत्यर्थः समुन्मीलति वर्तते प्रकृतमाह इत्थं अमुनाप्रकारेण तपोः कामभि
कान्मो साम्यविधौ प्रभवतितथाहि स्त्रिग्धता एवं च विरहिवाधाप्रदन्मदनसामाज्ञावैत स्त्रीकोपकरणस्तुवितमिति व्यज्यते यथाक्र
न्नाततनवृजां कान्तर्पंतचानाएवं वातनुत्वमवनपभावीति व्यज्यते एषाअनजजनाशरीरराहित्यं नगच्छति एवं च स्वसाम्यमसह
मानः कामः कामपि वेदनां प्रयच्छन् प्राणोपहरणाय समाजनोतितनावनदनुजीविमानापिकर्यास्त्रिवारणापुरःसरतया

श्री॰

८१

81

संवत्तणकारित्वमुचितमितिद्योत्यते अन्योपिस्वामीस्वस्मिनुजीवतिसमीचीनंजनसमानतिजसेवजसेवकमन्यवाथानिहतिपुरः
सरंसंरक्षतीतिलौकिकंपद्धाइन्तंसाम्यविशेषणाअतनुता अतंगतंनपक्ष्मतिप्राप्तोतितथाकर्तव्यमित्यर्थः एवंचेत्तस्सकलसा
पम्यम्पनगात्वनिरोमेनकिंचिद्दैर्धर्ममवशंपरुदपनीपतितिव्यजेनगावचैतदकरणेपकुपवमदनः किंपत्नीनव्यथांविरहितस्स
वियतेनत्राथेनस्यात्स्वरूपत्वेपतत्साहाय्यसंभ्रूनमदः किंकिनकरिष्यतीतिध्वन्यतेएवंचपतत्राप्यरिष्टमस्मैभावीतिद्योत्यतेय
द्वादेस्वामिनएवंवस्त्वंतंववध्यन्यतेनतथउपदेशानर्हत्वनदपिपिप्रार्थनैनौचित्यव्यनक्तिनस्याभ्रुवह्नीनपनांचुलंमनस्काम।
स्पकोदंडुंविशिखः निवसतिः तेनवनस्याः मनसिवासोपिअपिरचधारणार्थकः वसपत्तमनुन्मीलतिइच्छतयोर्वसपोः
सामाविशेषणायथाअतनुतांतनुराहित्यंमरणमितिषावतएवंचशरीरतिवृत्यामनोनिहतिरपिव्यज्यतेनगच्छतिएवं
वभ्रूवल्लीनमनांचलयोर्मदनसंबंधित्वेमोपेक्षाहेलेपितन्मनसः स्वनिवासस्थानत्तयोपेक्षाकरणमनुचितमितिध्वन्य
ते एवंचभ्रूविलासमपनांचलाचभासजनकसंल्लपसहहासाधभावपक्षमविरादेवगमिष्यामीतिमनः संवत्तणमाव
श्यकमितिद्योत्यते ३१ जउत्ताभुदाहरति पाणिरिति कोपिसखीनापकंप्रत्याहायाणिः हस्तः नीरवकंकणः निःसिंजित
कटकः व्यापाराभावादितिभावः स्तनतटीकुचतटीनिः कंपभानांसुकाएवंचप्राणानांकंठेवस्थितिरावेघनेस्थितिः ति
अलतारकातिश्चेष्टकनीनिकाकंपत्तविदेयाभावादितिभावः कुंडलंकर्णभूषणानिस्तांडवंनेंडिवपदंस्थिरत्वंलत्तप

८१

नकामिमनोविनोदजनकविलासाभावं वंजपतिसेकांतपत्तिवन्नामस्मरागेनसंविदिह्नतवन्नामीश्वारगोनकोपिसूक्ष्म
तपउनिर्वचनीयः पुलकांकुरः रोमांचोम्र्वः समुजेभेतेप्रकाशतेतर्हिकशानतोः तन्वंगयाः विज्ञापितयाविवप्रतिमर्पेस
मंसहकोभेदः भवेत्तनकोपीत्यर्थः एवंचसर्वांगीणाज्ञाप्रदर्शनादकस्मादस्माकंतत्रियतत्थीरेवाभवत्परंदेवा
दिसख्यादिदिहीनत्वंनामजन्तपुलकदर्शनेनजीवनबुद्धिरभवदितिद्योत्यते ३३ दर्शितस्याववस्थाम्हलकमातंतविभज
तोस्वश्रेत्यादितत्रप्रथमोदिष्टनाचित्रदर्शनमुदाहरतिमुक्ताहारमितिकाचिद्विज्ञापिकासखीप्रतिस्वाहहेतत्निकुर्वगिरे।
स्तनपर्वतस्यगिरिपदंदस्यसंचारयोग्यत्वाख्यनत्किमुक्ताहारंमुक्तापदत्रिहत्वंव्रजपतिहारयदंचोपयोगपतांख्यत।
पति नवहतवानचोरितवानइदंमेमेप्यर्थेति तयाहस्तान्तकंकणंरलखचितमितिभावः एवंचतिकुंजवसतितथाकर्णात्म
र्णाभरणमपिस्वर्णालिकरणमपिग्रपस्वशेतिवायांवकुलमकुलवंचलकुउमलेभूषणंसंदयतःलालसत्वमावेद्यतेहरपा
वितंग्रहरतस्वयंकस्वावः इतितनयतीमः एवंचवाद्यदर्पणहारादिभूषापहारकालस्करोः संतिविदिताः मनंगांतरादपहृदया
पहारीनकोपिविदितइतिद्योत्यते ३४ चित्रदर्शनमुदाहरति नीवीमिति काचित्कांचित्प्राहावालामुग्धाएवंचभ्रांति
योगयत्वयख्यत्यते पटेविलीखेतंविचित्रितदपितंएवंचदर्शनयोगयत्वख्यत्यतेविलोक्यपुरंवदत्किमपंनीवीहरेत्वमोच
येतथाउरसिजंकुचंतस्वेनविलिखित नखक्षतादिदयादित्यर्थः तथादन्तक्षतंमयचंदशनेनदेनश्रकस्मात अतःकिंतदशत

श्री०

८२

४२

इत्थंविहारवशाकाकेलिभपवितर्कनजहीरवनत्याज ३५ माद्याद्दर्शनमुदाहरति येनेति नायिकास्वचित्तादीन्प्रत्याह हे चेतः चं
चलतांव्याकुलतांविषयांतरेच्छामितिभावः त्यजत थाहे ग्रिपसत्वविपर्वचमद्रक्तमवगणयितेयमिति व्यज्यते वीडे लज्जमांग्रिप
दर्शनोपयुक्तामितिभावः नयीउपमतीषितभयादितिभावः तथाभ्रातः वयोदर्शनसुखदानत्वादितिभावः निमेषयत्नमपा
नटघोनतेत्रेमचभवानेवानरायइतिभावः तथाकामनृणांनामन्यतांमनसोवधारणार्थमितिभावः किमर्थमित्यतआह
मृडुनिमत्तकेवरूमयूरपिच्छकर्णायोः कुवलपंकेरेवंशदयानः सोयंप्रसिद्धविभवः सुंदरः एवंचस्फुहणीपदर्शि
नत्वयत्वन्यतेदामोदरः श्रीकृष्णः एवंचव्यसनशालिनेतेननचतुर्लभदर्शनं तेघात्यतेलोचनगोचरः नयनविषा
यीभवत्त्व इतिश्रीश्रीवत्सपंडितात्मजानंतविरचितायांभंग्यार्थकौमुद्यामेतदर्थनिरूपणंसमाप्तिमगमत् ग्रंथसमा
प्तिसूचयन्कवीन्कवीनस्वकृतग्रंथश्रवणांगीकारंप्रार्थयति माध्वीकेति माध्वीकस्यंदसंदोहसुंदरी माध्वीक
स्यमधुनः स्यंदाप्रस्तावः तस्यसंदोहोसारसंग्रहः तेनसुंदरीमनोहरा अथवा माध्वीकस्यंदसंदोहावासोसुंदरीचेतिविग्रहः
रसमंजरीग्रंथनाम ममकृपया कवयः कर्णाभूषणंकुर्वन्त्वतएवतात्पर्यं अन्यामंजरीमाध्वीकस्यंदसंदोहसुंदरीकर्णावतंसी
क्रियतइतिलौकिकं ३७ ततइति यस्यकविकुलालंकारचूडामणिः कविवर्गालंकरणशिखामणिः लिंगगोश्वरख्याव
ख्यातः जनकः तथा यस्यसरसविन्कल्लोलकिर्मीरिता सरसवितोभेगीरयाः कल्लोलाः तरंगाः तेकिर्मीरिताविचि

विताविचित्रं किर्म्मीरकल्माषशत्पमरः विदर्भभूः विदर्भस्थ्वीदेशः वसतिस्थानं तेन श्रीभावनाकविना स्वकृतेन आत्मनिर्मिते
न स्त्रीकेन पद्येन एकत्वमविवदितं योतितमासं वितानादेः श्रीश्रुतिपारिजातकुसुमस्पर्द्धीकरीवाग्देव्याश्रोत्रे पत्या रिजातकुसु
मं तत्सदृशी मंजरी मंजरीव मंजरी जयतु आकल्पंतिष्ठतु ३८ स्वस्तिस्तात् वलं सममस्त्ववस्थयार्थीभास्यसर्वोत्कटस्फा
रो वीतलपैकभूषणगुणग्रामस्य कल्पावधि श्रीमच्चंद्रमणेस्तु तृष्णजमहाचिंतामणेर्वर्णावप्रोघद्योतशिरोमणेः
श्रुतिलसद्धैमैकवर्णारमणेः १ तदीयागणवर्त्मनेदृशशान्ते मुखेनापरं सवेदमिवभोगिनः किमपि नैवशाक्रान्थ्यभू
त् तदीपकृतकात्मपापं दिहकिंचिदावेदितं तदेतद विलपदेन वहरे श्रिरेतिष्ठतुः २ पदपिहृदपहारिव्यंगपमत्यच्चका
त्ति प्रतिपदमपि भानो वीस्विलासरसालेतदपि नवमपेत नथेवाङ्गल्पभीत्याप्रकटिजाभिहृत्वष्याभावनीपेर्वेयेमत
स्वच्छेलोचनं च यपङ्कविमलसंप्रलाकमलदिते मासे भाधवसन्निकेहरि दिने पद्देवलदेभृंगो मुन्यलंमनिवासिना
वुधमुदे तन्नाभियेलाद्रात्कृपामिहकृपावशाद्धिरचिताव्यंग्यार्थसत्कौमुदी इति श्रीगौतमीनाथएपलंभक्षिति
भत्तिविलासशालितीलकठपंडितात्तजवालोपंडितात्मजश्रीत्र्यंबकपंडितात्मतात्तनयपंडितविरचितां श्रीमहाराजा
धिराजाप्रभुकुलतिलकायमान श्रीवीरसिंहदेवतनुजप्रोटप्रभुमणेर्मरोचनिरस्तसकलजनदुःखौघध्वांतश्रीचं
द्रभानुकुलकमलकुमुदवनविकासिनीरसमंजरीव्यंग्यार्थकौमुदी संपूर्णतामगमत् ॥ रामायनमोनमः ॥ ॥

भानुदत्तकृतरसमंजर्यां व्यंग्यार्थकौमुदीटीकासो